

مرکز تحقیقات اسلامی

اصفهان

گامی

عمران
علیه السلام

www. **Ghaemiyeh** .com
www. **Ghaemiyeh** .org
www. **Ghaemiyeh** .net
www. **Ghaemiyeh** .ir

و تعال جهان اسلام

موسس، مدیر کارکنان عالی، حسن العالی، روح
و انصاف، روح و روح انسانی

■ **موسسین و مدیران**

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

حج و تعالي جهان اسلام : مروري بر کارکرد هاي بين المللي حج با تمرکز بر بيداري اسلامي

نويسنده:

محسن محمدي

ناشر چاپي:

مشعر

ناشر ديجيتالي:

مرکز تحقیقات رایانه‌اي قائمیه اصفهان

فهرست

۵	فهرست
۱۲	حج و تعالی جهان اسلام : مروری بر کارکرد های بین المللی حج با تمرکز بر بیداری اسلامی
۱۲	مشخصات کتاب
۱۲	اشاره
۱۶	فهرست
۲۹	دیباچه
۳۳	مقدمه
۳۷	بخش اول: تحلیل کارکردهای حج در راستای بیداری اسلامی
۳۷	اشاره
۳۹	مقدمه
۴۱	فصل اول: بیداری اسلامی و تعامل اسلام و غرب در حج
۴۱	مقدمه
۴۳	برائت از مشرکان و بیداری اسلامی
۴۳	اشاره
۴۵	۱. نظریه دشمن مشترک
۴۷	۲. کارکرد برائت از مشرکان در بیداری اسلامی
۴۷	اشاره
۴۷	الف) انسجام بخشی
۴۸	ب) هویت بخشی
۵۰	ج) مقاومت بخشی (تقویت روحیه مقاومت)
۵۲	د) امنیت بخشی در عرصه بین الملل
۵۲	اشاره
۵۳	یک - ارتقای امنیت
۵۴	دو - تهدید علیه غرب

۵۷	فصل دوم: انقلاب اسلامی، بیداری اسلامی و حج
۵۷	مقدمه
۵۸	تأثیر انقلاب اسلامی بر بیداری اسلامی
۵۹	عناصر و مؤلفه های انقلاب اسلامی و حج
۵۹	اشاره
۶۳	۱. خدامحوری
۶۴	۲. مردم محوری
۶۷	۳. رهبری
۶۹	۴. وحدت کلمه و همبستگی
۷۰	۵. قیام و مبارزه
۷۲	۶. دشمن شناسی
۷۴	عرصه ها و زمینه های حج در صدور انقلاب
۷۴	اشاره
۷۷	۱. شناساندن اسلام واقعی
۷۸	۲. شناساندن دشمن و برائت از آن
۸۰	۳. معرفی انقلاب
۸۳	۴. انتقال تجربه ها
۸۴	موانع صدور گفتمان انقلاب اسلامی در حج
۸۴	اشاره
۸۴	۱. تعصبات فرقه ای و مذهبی
۸۵	۲. انحصار در ابعاد فقهی حج
۸۶	۳. حکومت آل سعود
۸۶	اشاره
۸۶	الف) تفکر وهابی
۸۷	ب) نگرش نسبت به غرب
۸۹	۴. ایران هراسی

۹۲	۵. تفاوت نظام سیاسی تشیع و تسنن
۹۲	اشاره
۹۲	الف) ویژگی های حاکم
۹۳	ب) نظام روحانیت
۹۴	۶. ناکارآمدی جمهوری اسلامی
۹۷	فصل سوم: فلسطین، بیداری اسلامی و حج
۹۷	مقدمه
۹۹	جایگاه مسئله فلسطین در بیداری اسلامی
۱۰۰	ظرفیت های حج در تقویت آرمان فلسطین در بیداری اسلامی
۱۰۰	اشاره
۱۰۰	۱. ظرفیت های دانشی (آگاهی بخشی)
۱۰۰	اشاره
۱۰۱	الف) توجه به نقش دولت ها
۱۰۲	ب) ارائه راهکار
۱۰۲	یک - ایمان و معنویت گرایی
۱۰۳	دو - وحدت
۱۰۳	سه - استفاده از ظرفیت های امت اسلامی
۱۰۴	ج) دشمن شناسی
۱۰۶	د) معرفی الگوهای مبارزه در جهان اسلام
۱۰۷	ه) بیان آسیب های مبارزه و قیام
۱۰۸	و) پیوستگی منافع امت اسلامی با فلسطین
۱۰۹	۲. ظرفیت های گرایشی (احساسی)
۱۰۹	اشاره
۱۰۹	الف) برانگیختن احساسات مسلمانان
۱۱۰	ب) روحیه دادن به مسلمانان
۱۱۲	۳. ظرفیت های کنشی (رفتاری)

۱۱۲ اشاره
۱۱۳ الف) ایجاد وحدت
۱۱۴ ب) محکومیت تجاوزات اسرائیل
۱۱۷ فصل چهارم: ابعاد اقتصادی حج و بیداری اسلامی
۱۱۷ مقدمه
۱۱۹ ابعاد اقتصادی بیداری اسلامی
۱۲۱ ظرفیت های اقتصادی حج و بیداری اسلامی
۱۲۱ اشاره
۱۲۱ ۱. اقتصاد و سیاست
۱۲۴ ۲. اقتصاد و توسعه
۱۲۴ اشاره
۱۲۴ الف) توسعه گردشگری دینی
۱۲۷ ب) تشکیل بازار مشترک اسلامی
۱۲۷ اشاره
۱۲۸ یک - ایجاد زمینه و بستر مناسب
۱۲۹ دو - رفع موانع
۱۳۰ ج) تشکیل اتحادیه های همکاری اقتصادی
۱۳۱ زمینه های فرهنگی - اجتماعی همگرایی اقتصادی مسلمانان و حج
۱۳۵ بخش دوم: ظرفیت های حج در تقویت بیداری اسلامی
۱۳۵ اشاره
۱۳۷ فصل اول: حج و تقویت وحدت جهان اسلام
۱۳۷ مقدمه
۱۳۸ بیداری اسلامی و وحدت جهان اسلام
۱۴۰ فرایند حج در تقویت وحدت جهان اسلام در راستای بیداری اسلامی
۱۴۰ اشاره
۱۴۱ ۱. همگرایی سیاسی (تقویت نقاط مشترک)

۱۴۱ اشاره
۱۴۲ الف) حج و تقویت هویت تمدنی
۱۴۴ ب) تمرکز بر دشمن مشترک
۱۴۵ ۲. همگرایی ارتباطی (تقویت روابط بین مسلمانان)
۱۴۵ اشاره
۱۴۶ الف) تقویت هویت دینی
۱۴۸ ب) تقویت سرمایه اجتماعی
۱۴۹ ۳. همگرایی فقهی (مناسک وحدت بخش)
۱۴۹ اشاره
۱۵۱ الف) جمعی بودن
۱۵۳ ب) ساختارشکن بودن
۱۵۵ ۴. همگرایی اخلاقی (زمینه های اخلاقی وحدت اسلامی)
۱۵۶ ۵. همگرایی اقتصادی (وحدت آفرینی ابعاد اقتصادی حج)
۱۵۹ آثار تقویت وحدت اسلامی در حج
۱۵۹ اشاره
۱۵۹ ۱. تقویت قدرت
۱۶۰ ۲. ارتقای امنیت
۱۶۳ ۳. تشخیص هویتی و کنشگری فعال در عرصه بین الملل
۱۶۴ ۴. تقویت ایده امت اسلامی
۱۶۷ فصل دوم: تقویت جامعه مدنی جهان اسلام در حج
۱۶۷ مقدمه
۱۶۹ جنبه های مردمی بیداری اسلامی
۱۷۰ حج و ارتقای جایگاه ملت های مسلمان در عرصه بین الملل
۱۷۰ جایگاه ملت ها در عرصه جدید بین الملل
۱۷۲ ظرفیت حضور ملت ها در حج در بیداری اسلامی
۱۷۲ اشاره

۱. کنشگری جامعه مدنی جهانی در عرصه بین الملل ۱۷۳
- اشاره ۱۷۳
- الف) تحت فشار قرار دادن دولت ها ۱۷۴
- ب) تأثیرگذاری بر سیاست جهانی ۱۷۶
۲. ایجاد و تقویت جنبش های اجتماعی ۱۷۷
- اشاره ۱۷۷
- الف) تقویت باورهای مشترک ۱۷۸
- ب) اعمال فشار به نهادهای رسمی قدرت ۱۸۰
- ج) جهان شمولی و تقویت همبستگی اجتماعی ۱۸۳
- فصل سوم: حج، رسانه اسلامی و بیداری اسلامی ۱۸۷
- مقدمه ۱۸۷
- حج، رسانه اسلامی ۱۸۹
- اشاره ۱۸۹
۱. امپریالیسم رسانه ای و ضرورت توجه به ابعاد رسانه ای حج ۱۸۹
۲. ابعاد رسانه ای حج ۱۹۲
- ظرفیت های رسانه حج در بیداری اسلامی ۱۹۴
- اشاره ۱۹۴
۱. کارکردهای رسانه ای حج و بیداری اسلامی ۱۹۵
- اشاره ۱۹۵
- الف) کارکرد اطلاع رسانی ۱۹۵
- ب) کارکرد آموزشی یا انتقال فرهنگ ۱۹۷
- ج) کارکرد همگن سازی ۱۹۹
- د) کارکرد راهنمایی و رهبری ۲۰۰
- ه) کارکرد بحران زدایی ۲۰۱
۲. دیپلماسی رسانه ای حج و بیداری اسلامی ۲۰۳
- اشاره ۲۰۳

۲۰۴	الف) ارتقای قدرت
۲۰۵	ب) کسب منافع و ارتقای جایگاه بین المللی
۲۰۷	فصل چهارم: حج و جهانی شدن بیداری اسلامی (صدور بیداری اسلامی)
۲۰۷	مقدمه
۲۰۸	اهمیت و عرصه های جهانی شدن
۲۰۹	حج و جهانی شدن
۲۱۰	جهانی شدن، بیداری اسلامی و حج
۲۱۰	اشاره
۲۱۲	۱. تضعیف دولت ها و افزایش حضور و قدرت ملت ها
۲۱۳	۲. افزایش اتحاد و انسجام و کمرنگ شدن هویت های قومی و فرقه ای
۲۱۵	۳. کنشگری در عرصه بین الملل
۲۱۹	فصل پنجم: ابعاد تمدنی بیداری اسلامی و حج
۲۱۹	مقدمه
۲۲۰	ابعاد تمدنی بیداری اسلامی
۲۲۳	ابعاد تمدنی حج
۲۲۳	اشاره
۲۲۳	۱. نقش حج در شکل گیری تمایلات تمدنی
۲۲۴	۲. نقش حج در شکل گیری اندیشه های تمدنی
۲۲۶	۳. نقش حج در شکل گیری هویت تمدنی
۲۲۷	۴. نقش حج در شکل گیری سبک زندگی اسلامی و محصولات تمدنی
۲۲۹	تقویت بعد تمدنی بیداری اسلامی در حج
۲۳۵	کتابنامه
۲۵۸	درباره مرکز

حج و تعالی جهان اسلام : مروری بر کارکردهای بین المللی حج با تمرکز بر بیداری اسلامی

مشخصات کتاب

سرشناسه: محمدی، محسن، 1358 -

عنوان و نام پدیدآور: حج و تعالی جهان اسلام [کتاب]: مروری بر کارکردهای بین المللی حج با تمرکز بر بیداری اسلامی / محسن محمدی.

مشخصات نشر: تهران: نشر مشعر، 1393.

مشخصات ظاهری: 239 ص.

شابک: 70000 ریال: 8-567-540-964-978

یادداشت: کتابنامه: ص. [219]-239؛ همچنین به صورت زیرنویس.

عنوان دیگر: مروری بر کارکردهای بین المللی حج با تمرکز بر بیداری اسلامی.

موضوع: حج

موضوع: اسلام -- تجدید حیات فکری

رده بندی کنگره: 8/BP188/م3427 ح3 1393

رده بندی دیویی: 297/357

شماره کتابشناسی ملی: 3719058

ص: 1

اشاره

حج و تعالی جهان اسلام

مروری بر کارکردهای بین المللی حج با تمرکز بر بیداری اسلامی

محسن محمدی

ص: 3

دبیاچه 13

مقدمه 17

بخش اول: تحلیل کارکردهای حج در راستای بیداری اسلامی

مقدمه 23

فصل اول: بیداری اسلامی و تعامل اسلام و غرب در حج 25

مقدمه 25

برائت از مشرکان و بیداری اسلامی 27

1. نظریه دشمن مشترک 29

2. کارکرد برائت از مشرکان در بیداری اسلامی 31

الف) انسجام بخشی 31

ب) هویت بخشی 32

ج) مقاومت بخشی (تقویت روحیه مقاومت) 34

د) امنیت بخشی در عرصه بین الملل 36

یک - ارتقای امنیت 37

دو - تهدید علیه غرب 38

ص: 5

مقدمه 41

تأثیر انقلاب اسلامی بر بیداری اسلامی 42

عناصر و مؤلفه های انقلاب اسلامی و حج 43

1. خدامحوری 47

2. مردم محوری 48

3. رهبری 51

4. وحدت کلمه و همبستگی 53

5. قیام و مبارزه 54

6. دشمن شناسی 56

عرصه ها و زمینه های حج در صدور انقلاب 58

1. شناساندن اسلام واقعی 61

2. شناساندن دشمن و برائت از آن 62

3. معرفی انقلاب 64

4. انتقال تجربه ها 67

موانع صدور گفتمان انقلاب اسلامی در حج 68

1. تعصبات فرقه ای و مذهبی 68

2. انحصار در ابعاد فقهی حج 69

3. حکومت آل سعود 70

الف) تفکر وهابی 70

ب) نگرش نسبت به غرب 71

4. ایران هراسی 73

5. تفاوت نظام سیاسی تشیع و تسنن 76

الف) ویژگی های حاکم 76

ب) نظام روحانیت 77

6. ناکارآمدی جمهوری اسلامی 78

ص: 6

جایگاه مسئله فلسطین در بیداری اسلامی 83

ظرفیت های حج در تقویت آرمان فلسطین در بیداری اسلامی 84

1. ظرفیت های دانشی (آگاهی بخشی) 84

الف) توجه به نقش دولت ها 85

ب) ارائه راهکار 86

یک - ایمان و معنویت گرایی 86

دو - وحدت 87

سه - استفاده از ظرفیت های امت اسلامی 87

ج) دشمن شناسی 88

د) معرفی الگوهای مبارزه در جهان اسلام 90

ه) بیان آسیب های مبارزه و قیام 91

و) پیوستگی منافع امت اسلامی با فلسطین 92

2. ظرفیت های گرایشی (احساسی) 93

الف) برانگیختن احساسات مسلمانان 93

ب) روحیه دادن به مسلمانان 94

3. ظرفیت های کنشی (رفتاری) 96

الف) ایجاد وحدت 97

ب) محکومیت تجاوزات اسرائیل 98

ابعاد اقتصادی بیداری اسلامی 103

ظرفیت های اقتصادی حج و بیداری اسلامی 105

ص:7

1. اقتصاد و سیاست 105

2. اقتصاد و توسعه 108

الف) توسعه گردشگری دینی 108

ب) تشکیل بازار مشترک اسلامی 111

یک - ایجاد زمینه و بستر مناسب 112

دو - رفع موانع 113

ج) تشکیل اتحادیه های همکاری اقتصادی 114

زمینه های فرهنگی - اجتماعی همگرایی اقتصادی مسلمانان و حج 115

بخش دوم: ظرفیت های حج در تقویت بیداری اسلامی

فصل اول: حج و تقویت وحدت جهان اسلام 121

مقدمه 121

بیداری اسلامی و وحدت جهان اسلام 122

فرایند حج در تقویت وحدت جهان اسلام در راستای بیداری اسلامی 124

1. همگرایی سیاسی (تقویت نقاط مشترک) 125

الف) حج و تقویت هویت تمدنی 126

ب) تمرکز بر دشمن مشترک 128

2. همگرایی ارتباطی (تقویت روابط بین مسلمانان) 129

الف) تقویت هویت دینی 130

ب) تقویت سرمایه اجتماعی 132

3. همگرایی فقهی (مناسک وحدت بخش) 133

الف) جمعی بودن 135

ب) ساختارشکن بودن 137

4. همگرایی اخلاقی (زمینه های اخلاقی وحدت اسلامی) 139

ص: 8

5. همگرایی اقتصادی (وحدت آفرینی ابعاد اقتصادی حج) 140

آثار تقویت وحدت اسلامی در حج 143

1. تقویت قدرت 143

2. ارتقای امنیت 144

3. تشخیص هویتی و کنشگری فعال در عرصه بین الملل 147

4. تقویت ایده امت اسلامی 148

فصل دوم: تقویت جامعه مدنی جهان اسلام در حج 151

مقدمه 151

جنبه های مردمی بیداری اسلامی 153

حج و ارتقای جایگاه ملت های مسلمان در عرصه بین الملل 154

جایگاه ملت ها در عرصه جدید بین الملل 154

ظرفیت حضور ملت ها در حج در بیداری اسلامی 156

1. کنشگری جامعه مدنی جهانی در عرصه بین الملل 157

الف) تحت فشار قرار دادن دولت ها 158

ب) تأثیرگذاری بر سیاست جهانی 160

2. ایجاد و تقویت جنبش های اجتماعی 161

الف) تقویت باورهای مشترک 162

ب) اعمال فشار به نهادهای رسمی قدرت 164

ج) جهان شمولی و تقویت همبستگی اجتماعی 167

فصل سوم: حج، رسانه اسلامی و بیداری اسلامی 171

مقدمه 171

1. امپریالیسم رسانه ای و ضرورت توجه به ابعاد رسانه ای حج 173

2. ابعاد رسانه ای حج 176

ص:9

ظرفیت های رسانه حج در بیداری اسلامی 178

1. کارکردهای رسانه ای حج و بیداری اسلامی 179

الف) کارکرد اطلاع رسانی 179

ب) کارکرد آموزشی یا انتقال فرهنگ 181

ج) کارکرد همگن سازی 183

د) کارکرد راهنمایی و رهبری 184

ه) کارکرد بحران زدایی 185

2. دیپلماسی رسانه ای حج و بیداری اسلامی 187

الف) ارتقای قدرت 188

ب) کسب منافع و ارتقای جایگاه بین المللی 189

فصل چهارم: حج و جهانی شدن بیداری اسلامی (صدور بیداری اسلامی) 191

مقدمه 191

اهمیت و عرصه های جهانی شدن 192

حج و جهانی شدن 193

جهانی شدن، بیداری اسلامی و حج 194

1. تضعیف دولت ها و افزایش حضور و قدرت ملت ها 196

2. افزایش اتحاد و انسجام و کمرنگ شدن هویت های قومی و فرقه ای 197

3. کنشگری در عرصه بین الملل 199

فصل پنجم: ابعاد تمدنی بیداری اسلامی و حج 203

مقدمه 203

ابعاد تمدنی بیداری اسلامی 204

1. نقش حج در شکل‌گیری تمایلات تمدنی 207

ص: 10

2. نقش حج در شکل‌گیری اندیشه‌های تمدنی 208

3. نقش حج در شکل‌گیری هویت تمدنی 210

4. نقش حج در شکل‌گیری سبک زندگی اسلامی و محصولات تمدنی 211

تقویت بعد تمدنی بیداری اسلامی در حج 213

کتابنامه 219

ص: 11

پس از اینکه خورشید اسلام در «شبه جزیره عربستان» طلوع کرد، در مدت زمانی کمتر از نیم قرن، تمدن های بزرگ زمانه خود را به چالش کشید و در مدت زمانی کمتر از یک قرن، به تمدنی بزرگ تبدیل شد که گستره جغرافیای وسیعی از جهان را به خود اختصاص داده بود.

حرکت رو به رشد اسلام، در شرایطی ادامه پیدا می کرد که غرب، در دوران تاریکی (قرون وسطا) و غفلت تمدنی به سر می برد. جنگ های صلیبی، اروپای قرون وسطایی را با تمدن متعالی اسلامی آشنا ساخت و از این پس، استشرق غربیان، با افول تمدنی اسلام و آغاز برون رفت غرب از قرون وسطا و ابتدای رنسانس همراه شد. غرب با بهره گیری از متون و میراث علمی - اسلامی و امکانات مادی خویش، تاریخ استعمار را رقم زد.

از این پس، غرب که در حال تجربه فلسفه های اومانیستی دین گریز بود، با لحاظ سابقه کهن تمدنی خود در یونان باستان، اوتوپایی را بنیان نهاد که معادل آرمان شهر فلسفه اسلامی، ولی در قالب و اندازه زمینی آن بود. در این اوضاع و احوال، غرب به تاخت و تاز تمدنی خود ادامه می داد؛ تا جایی که توانست پس از چند قرن، گوی سبقت را از مسلمانان برآید و بدین ترتیب، مفاهیمی همچون عقب ماندگی، استعمار، غفلت تمدنی و جهان سوم، به تدریج در صحنه ادبیات سیاسی شکل گرفت.

هرچند در طول این مدت، حکومت‌ها یا دولت‌های مقتدری مانند «صفویه» یا «عثمانی» روی کار آمدند، ولی با وجود این، نتوانستند خط سیر نیرومندی را در مقابل تمدن غرب ایجاد کنند. در این مدت، علمای مبارز و روشنفکران متعهد دینی، سعی در زنده کردن دوباره تفکر دینی داشتند. مجموع این فعالیت‌ها را در دو سده اخیر، می‌توان در بیداری اسلامی خلاصه کرد.

شکوفایی انقلاب اسلامی ایران به رهبری امام خمینی (رحمه الله)، جرقه رعدآسایی در غفلت زدایی اسلامی بود که امواج بیداری آن، به سرعت به سراسر جهان اسلام رسید. امام خمینی (رحمه الله) با ارائه تفسیر و دیدگاهی جدید از دین و کارکردها و مبانی آن، به نظریه بیداری اسلامی در قالب انقلاب اسلامی، جلوه‌ای خارجی و تحقیقی عینی بخشید. بدین ترتیب، می‌توان گفت که امام خمینی (رحمه الله)، نقطه عطفی در روند بیداری اسلامی بود که با تحلیل جدیدی که از تعالیم دین داشت، همه مسلمانان جهان را به هویت مشترک اسلامی فراخواند.

این باور و رویکرد به دین که انقلاب اسلامی ایران را طراحی کرد و به پیروزی رساند، قرائت جدیدی را از مناسک دینی ارائه می‌داد. این قرائت از دین، تعالی جهان اسلام و زندگی عزت‌مندانه مسلمانان را مد نظر داشت. یکی از مهم‌ترین مناسک دینی در این فضا که با قرائت نوین و فعالیت‌ها همراه شد، حج بود. امام خمینی (رحمه الله)، حج را با ظرفیت‌ها و کارکردهای اخلاقی، سیاسی، اجتماعی و اقتصادی در سطح فردی، ملی و بین‌المللی، مطرح کرد. ایشان توجه مسلمانان را به کارکردها و ظرفیت‌های حج در راستای تعالی بخشی جهان اسلام جلب کرد؛ به طوری که می‌توان ایشان را احیاگر حج ابراهیمی (ع) نامید.

نوشتار حاضر که با مطالعه و تلاش های حجت الاسلام والمسلمین، آقای «محسن محمدی» تهیه شده، جایگاه حج را در تعالی بخشی به جهان اسلام بررسی کرده است. با این منظر، مباحث بر اساس کارکردهای بین المللی حج، با تمرکز بر بیداری اسلامی تنظیم شده است. امید است که زائران، روحانیان و مبلغان حج از آن بهره کافی برده و این اثر، در تقویت بیداری اسلامی مفید واقع شود.

انه ولی التوفیق

پژوهشکده حج و زیارت

گروه مطالعات اجتماعی

ص: 15

امروزه «بیداری اسلامی»، در قالب جنبشی اجتماعی و سازمانی و پدیده ای متأثر از نهضت فکری انقلاب اسلامی ایران، در حال جریان است. این جریان در عرصه کشمکش های سیاسی و امنیتی، علاوه بر اینکه موجودیت و نفوذ خود را به اثبات رسانده، در حال تبدیل شدن به قدرتی نقش آفرین در سطح جهانی است.

بیداری اسلامی، همزمان با تهاجم همه جانبه غرب در جهان اسلام و عصر استعمار شروع شد و از آغاز تا دوران امام خمینی (رحمه الله)، مراحل گوناگونی را پیمود.

این حرکت که در اصل، با اندیشه های کسانی چون «سید جمال الدین اسدآبادی» جریان یافته بود، همواره در میان حلقه های محدود و معینی مطرح می شد؛ به همین دلیل، هیچ گاه نتوانست به عنوان یک گفتمان مسلط عمل کند. حتی زمانی که این جریان، به دست کسانی چون «حسن البنا» و «سیدقطب» در مصر، ابعاد گسترده تری یافت، باز هم نتوانست به زندگی توده های مسلمان وارد و سبب خیزش اجتماعی و انقلابی شود. ولی پیروزی انقلاب اسلامی ایران، نقطه عطفی در تاریخ بیداری اسلامی بود که توانست روح تازه ای در کالبد گرایش های اسلامی و نهضت های مردمی بدماند.

انقلاب اسلامی ایران، در عمل، بسیاری از برنامه های بیداری اسلامی را تحقق بخشید و با در نظر گرفتن چشم انداز احیای تفکر و هویت اسلامی، تمدنی جدید را

پایه ریزی کرد و نظام تک قطبی غرب را به چالشی جدی کشاند؛ آن هم در زمانی که غرب در حال تحمیل تفکر لیبرالیستی خود به جهان بود.

انقلاب اسلامی، اهداف جهانی و بین المللی خود را پی گرفت و از تمام امکانات و توانمندی های مکتب اسلام، برای به پا کردن خیمه اسلام در مقابل اردوگاه استعمار و استکبار جهانی بهره جست. این جهاد عظیم با استفاده حداکثری از تعالیم اسلامی و ارائه تفسیر نوینی از مناسک دینی بود که کارکردهای سیاسی و اجتماعی دین را در عرصه ملی و بین المللی افزایش می داد.

در این بین، تعریفی جدید از «حج» ارائه شد و در فضای بازآفرینی تفکر دینی، حج ابراهیمی (ع) احیا گردید. امام خمینی (رحمه الله) و در ادامه، مقام معظم رهبری با پیام ها و سخنرانی های خود به مناسبت روزهای حج - که روح آنها بیداری اسلامی بود -، تلاش نمودند تصور و تفکر جهان اسلام را در مورد حج تغییر دهند و با ارائه تقاسیر سیاسی و اجتماعی حج، از ظرفیت های بی نظیر آن در بیداری و تعالی جهان اسلام بهره ببرند. به نظر می رسد مهم ترین ویژگی این نگرش به حج، همه جانبه دیدن حج و انحصاری نبودن آن در ابعاد فقهی، مناسکی، فردی و اخلاقی بود.

در این اثر، سعی کرده ایم نگرشی جامع و عمیق در مورد کارکردهای بین المللی حج در راستای بیداری اسلامی ارائه کنیم و از این طریق، کارکرد حج در تعالی جهان اسلام بیان شود. بدین ترتیب، در پایان به نظامی معرفتی و اندیشه ای دست خواهیم یافت که بر اساس آن، می توان جنبه های فقهی، اخلاقی و سیاسی و اجتماعی حج، در ارتباط با پدیده اجتماعی «بیداری اسلامی» را در قالب یک نگرش سیستمی، مطالعه و بررسی کرد؛ به طوری که هر یک از اجزای این نظام معرفتی و اندیشه ای، ضمن اینکه معطوف به عمل است، بر یکدیگر تأثیر دارند و در یک ارتباط نظام مند، تعریف پذیر هستند.

این اثر به دو بخش کلی تقسیم شده است: بخش اول که مبتنی بر عوامل درونی و بیرونی بیداری اسلامی است، این ایده را دنبال می کند که کارکردهای حج، علل بیداری اسلامی را پوشش می دهد. به عبارت دیگر، حج درون مایه و جوشش درونی جهان اسلام است که تحقق بجا و همه جانبه آن، مانع از بروز شرایط ضعف و انحطاط جامعه اسلامی می شود که برای برون رفت از آن، نهضت و شرایطی به نام بیداری اسلامی لازم است. به عبارت دیگر، تحقق اهداف و کارکردهای جامع بیداری اسلامی، اقدامی پیش دستانه در جلوگیری از شرایط ضعف و انحطاط جوامع اسلامی است. از این جهت، حج عاملی مقدم و آغازین در تعالی جهان اسلام است.

در بخش دوم کتاب، به شرایط پسینی جهان اسلام توجه شده است؛ یعنی شرایط کنونی جهان اسلام که نهضت های اسلام گرایانه، تعالی جهان اسلام را دنبال می کنند؛ شرایطی که از آن به بیداری اسلامی تعبیر می شود. در این شرایط نیز، حج ظرفیت بالایی در تقویت بیداری اسلامی دارد.

به این ترتیب، حج با نقش آفرینی پیشینی و پسینی در بیداری اسلامی، تعالی جهان اسلام را مد نظر دارد. البته طبیعی است که همه این موارد در صورت تحقق همه جانبه و کامل حج در ابعاد سیاسی و اجتماعی، در کنار ابعاد اخلاقی و مناسکی است.

امید است اثر حاضر، مورد توجه پژوهشگران، روحانیان کاروان و زائران گرامی قرار گیرد و بتواند ادبیات علمی حج را قدمی پیش برد.

محسن محمدی

خرداد 1393

ص: 19

بخش اول: تحلیل کارکردهای حج در راستای بیداری اسلامی

اشاره

ص: 21

یکی از مهم ترین مباحث در تبیین رویدادها، بررسی علل و زمینه های آن است. علل و زمینه های بیداری اسلامی که از مهم ترین تحولات جهان اسلام و به تبع آن جهان است، از این جهت بسیار مهم است. ولی گستردگی جغرافیایی و زمانی این تحول فراگیر سیاسی و اجتماعی، بررسی و طبقه بندی علل آن را دشوار می کند.

بیداری اسلامی مربوط به بخش خاصی از جهان اسلام نیست و علاوه بر خاورمیانه و کشورهای عربی، جنوب شرق آسیا، شرق آفریقا، آسیای مرکزی، اروپا و آمریکا نیز شاهد بیداری اسلامی هستند. (1) هر یک از این مناطق، با مسائل خاص سیاسی و اجتماعی و منطقه ای ویژه ای روبه روست. این تفاوت، سرعت، نحوه گسترش و همچنین شعارها، برنامه ها و رویکردهای جنبش بیداری اسلامی را در کشورهای مختلف، متفاوت می کند.

بر این اساس برای جلوگیری از رویکردهای تقلیل گرایانه و جزءنگر در تحلیل بیداری اسلامی، باید همزمان به مسائل بیرونی و درونی (2) توجه کرد. (3) علل بیرونی بیشتر

ص: 23

1- (1). برای مطالعه بیشتر در مورد تاریخ و گستره زمانی و مکانی بیداری اسلامی ر.ک: پویایی فرهنگ و تمدن اسلام و ایران (از رکود تا بیداری اسلامی)، علی اکبر ولایتی، ج 2، ص 1167.

2- (2). در واژگان تحلیل اجتماعی در قرن بیست و یکم، نوواژه ای برای این رویکرد مطرح شده است: حجلی شدن (ترکیب جهانی شدن و محلی شدن). The Blackwell Companion to Globalization, Ritzer George, ed, P178-199, London, Blackwell, 2007.

3- (3). «نگاه متفاوت به خاورمیانه: یک عدسی مفهومی آلترناتیو»، بهجت قرنی، ص 22، انقلاب در کشورهای عربی، واکاوی ریشه ها و عوامل، ترجمه الهام شوشتری زاده، گردآوری: بهجت قرنی.

مواردی را مد نظر دارد که کل جهان اسلام را تحت تأثیر قرار داده و سبب ایجاد این خیزش شده است؛ مانند استعمار غرب و رویارویی جهان اسلام با غرب. دلایل داخلی نیز به رویدادها و تحولات سیاسی - اجتماعی خاص آن کشورها مربوط می شود.

بنابراین یکی از مهم ترین مسائل بیداری اسلامی، بررسی عوامل ایجاد و تحقق آن است که در تحلیل آینده و مسائل پیش رو، بسیار مؤثر است. در این مورد تحلیل های گوناگونی با رویکردهای سیاسی، اجتماعی و اقتصادی در سطح ملی و بین المللی انجام شده است.

وقتی این عوامل را بررسی می کنیم، آشکار می شود که کارکردهای گوناگون سیاسی، اجتماعی و اقتصادی حج، در راستای این عوامل و تقویت آنها تحلیل پذیر است. به عبارت دیگر کارکردهای حج، در راستای علل رویداد بیداری اسلامی است و از این جهت می توان گفت، حج همان اعتلای فرهنگی، سیاسی و اجتماعی را دنبال می کند که جریان بیداری اسلامی به دنبال آن است. بنابراین جریان بیداری اسلامی، باید حج را به عنوان ظرفیت و پتانسیل بومی و درون زای دین اسلام، برای عزت و اعتلای جوامع اسلامی ببیند و حداکثر استفاده را از این استعداد خدادادی جهان اسلام ببرد.

در این بخش، کارکردهای حج را با توجه به علل بیداری اسلامی بررسی می کنیم تا نشان دهیم که حج در بستر بیداری اسلامی قرار دارد و می توان حج را عامل مولد و درون زای بیداری اسلامی دانست؛ یعنی حج خود عاملی پویا و پایا در بیداری اسلامی است که در صورت تحقق کامل و همه جانبه آن، هیچ گاه جوامع اسلامی از دوران عزت و اقتدار خود فاصله نمی گیرند.

به عبارت دیگر با توجه به هم پوشانی علل بیداری اسلامی و کارکردهای حج، می توان گفت، حج عامل پویایی و تعالی اسلامی است و اگر حج با تمام کارکردها و اصولش فعال باشد، دیگر جامعه در حالت خواب، رخوت و غفلت قرار نمی گیرد تا لازم باشد بیداری اسلامی برای برون رفت از آن محقق شود. بر این اساس، حج خود یک بیداری درون سیستمی در نظام اسلامی است که شادابی و طراوت و چالاکتی دین را به دنبال دارد.

در سده های اخیر، روابط و تعامل غرب با جهان اسلام، همواره از موضع بالاتر و اقتدار بوده که رهاورد آن، تحقیر و استعمار جهان اسلام بوده است. بیداری اسلامی درصدد تغییر این نوع برخورد و تعامل است.

عملکرد خصمانه، سلطه گر و استعمارگرانه غرب در قبال مسلمانان، سبب شد آنها برای اعاده حیثیت و منافع خویش به پا خیزند. غرب در شکل های مختلف استعمار، جهان اسلام را استثمار کرد و ذهنیت تاریخی بسیار بدی از خود به جای گذاشت. از این رو ابعاد ضد غربی بیداری اسلامی را می توان از آثار و پیامدهای طبیعی عملکرد غرب دانست. البته ابعاد ضد غربی بیداری اسلامی، به جنبه های سیاسی و تاریخی محدود نمی شود، بلکه تفاوت خاستگاه های معرفتی و اندیشه ای نیز بر عمق تقابل می افزاید.

بسیاری از نویسندگان، یکی از علل بیرونی جنبش های اسلام گرا را در عملکرد مداخله جویانه و استثمارگرانه غرب در جهان اسلام جست و جو می کنند؛ مانند فواز

جرجیس، (1) امین صیقل، (2) گراهام فولر، (3) فرد هالیدی و شیرین هانتر.

بر این اساس برخی بر این باورند که یکی از علل بیداری اسلامی، رشد آمریکاستیزی در جهان اسلام است (4) که حاکی از گسترش و تقویت جریان و روند غرب ستیزی در جهان اسلام می باشد.

مسلمانان پس از رویارویی با تمدن غرب و ضعف تمدنی خود در مقابل آن، یاد روزهای عزت و اقتدار خود در قرن های پیش افتادند و عزمشان را برای دستیابی به آن دوران جزم کردند؛ به این ترتیب مواجهه مسلمانان با غرب، آنها را از خواب غفلت بیدار کرد. (5) جستارهای تاریخی نیز نشان می دهد حضور قدرت های استعماری شرق و غرب در جهان اسلام، با گسترش و نوع حرکت ها و جنبش های اسلامی رابطه مستقیم دارد. (6)

افزون بر اینکه بیداری اسلامی همچون یک نهضت سیاسی و فرهنگی، در صحنه روابط بین الملل تلاش می کند تا جایگاه جدیدی را برای اسلام به ارمغان آورد و قدرت

ص:26

1- (1) . ر.ک: آمریکا و اسلام سیاسی: رویارویی فرهنگ ها یا تضاد منافع، فواز جرجیس، ترجمه سید کمال سروریان، ص 21.

2- (2) . ر.ک: Islam and the west: Conplict or Cooperation, Amin Saikal, Palgrave Macmillan, p.121.

3- (3) . ر.ک: A World Without Islam, Graham Fuller, P.2-4.

4- (4) . ر.ک: America Embatted, R. Crockatt, P. 88; "Americca Egept after the Uprisings", Marc Lynch, p.36-38, Survival, vol.53, No.2, April May 2001.

5- (5) . به اعتقاد خورشید احمد. برای مطالعه نظریات خورشید احمد ر.ک: "The nature of The Islamic Resurgence", in: John L. Esposito (ed), Voice of Resurgent Islam, Khurshid Ahmad, New York: oxford university, 1983. محقق پاکستانی و عضو جماعت اسلامی پاکستان. سیاست استعماری چهار اثر بر جوامع اسلامی به جا گذاشت: 1. غیر مذهبی (سکولار) کردن؛ 2. غربی کردن؛ 3. قطب بندی آموزشی بر محور نهادهای آموزشی سنتی و نهادهای آموزشی نوین و پیدایی نخبگان جدید بیگانه با مردم بومی؛ 4. بحران رهبری در اثر نابودی سازمان یافته رهبری سنتی جوامع اسلامی و تحمیل رهبری سیاسی بدون برخورداری از پشتوانه مردمی. (ر.ک: جامعه شناسی سیاسی جنبش های اسلامی، حمید احمدی، ص 26).

6- (6) . ر.ک: بیداری اسلامی، علی اکبر ولایتی، صص 9-12.

آن را به عنوان یک کنشگر فعال ارتقا دهد، نظام داخلی اسلام نیز زمینه های ذاتی و مناسکی خود را برای تقویت این جریان در راستای انسجام جبهه داخلی جهان اسلام در تعامل های بین المللی دارد. این ظرفیت های ذاتی را می توان در برخی مناسک اسلامی با جنبه های بین المللی یافت. یکی از این مناسک مهم، حج است.

حج در عین برخورداری از ابعاد اخلاقی و تربیتی و جنبه های سیاسی و فرهنگی در سطح جهان اسلام، با توجه به اینکه هویت یکسان، تعمیم یافته و منسجمی را از اسلام ترسیم می کند، می تواند اسلام را در جایگاه یک بازیگر فعال در عرصه بین الملل قرار دهد. از اینجا نقش و آثار بین المللی حج در تعامل جهان اسلام با غرب، در راستای بیداری اسلامی مشخص می شود.

به عبارت دیگر حج علاوه بر جنبه های اخلاقی و معنوی و همچنین ابعاد سیاسی، اجتماعی و فرهنگی درون تمدنی که به تعاملات داخلی جهان اسلام باز می گردد، برخی ابعاد و کارکردهای بین المللی و بیرونی نیز دارد که همه جهان اسلام را در بر می گیرد و به نوعی در مدیریت اقتدارآفرین روابط بین المللی اسلام، در تعامل با سایر کنشگران بین المللی مؤثر است.

با توجه به اینکه یکی از مهم ترین علل برون زای بیداری اسلامی، غرب و عملکرد استثماری آن در مورد جهان اسلام است، در این بخش کارکردهای برائت از مشرکان در حج را در راستای بیداری اسلامی و تعامل جهان اسلام با غرب بررسی می کنیم.

برائت از مشرکان و بیداری اسلامی

اشاره

برائت از مشرکان یکی از سیاسی ترین اجزای حج است که هرچند از مناسک فقهی حج نیست، ولی مصداق بارز مناسک سیاسی حج است. برائت از مشرکان به روشنی بر تمایز و جدایی از کفر و الحاد و مشرکان دلالت دارد و ابعاد و رویکرد غیریت ساز

با توجه به حضور فعال دین در عرصه روابط بین الملل، گفتمان اسلام سیاسی که گفتمانی ایدئولوژیک است، چالشی برای سازمان ها و نهادهای سیاسی و اجتماعی معارض تلقی می شود؛ زیرا خواستار کنار زدن سلطه غرب و احیای ارزش های اسلامی در جامعه است. این احیاء آگاهی دینی، در حوزه امنیتی و سیاسی روابط بین الملل نیز می تواند تبیین شود. این گفتمان ایدئولوژیک، با مبانی و مفاهیم خود، در پی الغای چیزی است که آن را رشد مدرنیته غربی می نامند و به دنبال جایگزین کردن دیدگاه غالب خود از دنیا به جای تفسیر غربی از مدرنیته است. (1) این گفتمان به منازعه ای بین المللی وارد شده و هدف سیاسی آن، ایجاد دینی است که در سیاست حاکم باشد.

یکی از نظریاتی که به خوبی می تواند ابعاد و کارکردهای بین المللی برائت از مشرکان را نشان دهد، نظریه «دشمن مشترک» است. تبیین نظریه دشمن مشترک در مورد برائت از مشرکان در راستای بیداری اسلامی، بر این است که در حج و در مراسم برائت از مشرکان، این ایده تقویت می شود که همه مسلمانان بر اینکه غرب دشمن مشترک آنهاست، متحد شوند و برای اعتلای تمدن اسلامی تلاش کنند. این نکته، قرائتی دیگر از این واقعیت است که بیداری اسلامی، پاسخی به زیاده طلبی و استعمارگری غرب است. به عبارت دیگر برائت از مشرکان، مسلمانان را بر یکی از مهم ترین عوامل بیداری اسلامی، متحد و منسجم می کند.

افزون بر این، بیداری اسلامی برای تداوم و تحقق اهداف بلند خود، به وحدت و همدلی همه مسلمانان نیاز دارد. در این مسیر باید گرایش قومی و نژادی را کنار گذاشت و اسلام را محور جنبش و نهضت قرار داد. یکی از عواملی که سبب وحدت و تقویت

انسجام جبهه داخلی می شود، وجود دشمن مشترک است. (1) چنانچه همه مسلمانان، قرائت و تصور یکسانی از رویارویی با دشمن در بیداری اسلامی داشته باشند، به یک عامل وحدت بخش دست یافته اند. برائت از مشرکان در حج، توجه همه مسلمانان را به این نکته جلب می کند که آنها، همگی دشمن مشترکی دارند و همه آنها از این جهت یکسان هستند.

با این بیان، نظریه دشمن مشترک در تبیین کارکرد برائت از مشرکان در حج، کارایی زیادی دارد.

1. نظریه دشمن مشترک

رفتار سیاسی، چنان با موضوع دشمنان و کنش و واکنش آنان عجین شده است که غیبت دشمن و حذف فیزیکی آن، هم نظم فکری و رفتاری و هم گرایش جبهه خودی را به طور استراتژیک به هم می ریزد. دشمن و رقیب، بخشی از «هویت و کیستی» هر یک از طرف های درگیر را تشکیل می دهد. «هویت» با «صلابت» معنادار می شود. بخشی از پرسش از کیستی ما، مرهون آن است که ما چه کسی نیستیم؛ چه کسانی با ما متفاوت اند؛ چه کسانی ضد ما هستند و منافع ما با منافع آنان در یک جوی حرکت نمی کند. بنابراین «اصل هویت»، پیوسته با «اصل ضدیت» مقارن است. (2)

نظریه سیاسی در مورد دشمن شناسی، پیشینه ای کهن دارد؛ چنان که نظام های قبیله ای را در این راستا می توان تحلیل کرد. (3) در فروپاشی و روی کار آمدن سلسله ها و دودمان ها،

ص: 29

-
- 1- (1). ر.ک: بیداری اسلامی، چشم انداز آینده و هدایت آن، ج2؛ معاونت فرهنگی مجمع تقریب مذاهب اسلامی، «نظریه وحدت آفرینی دشمن مشترک و کشورهای مسلمان نشین»، ابراهیم برزگر، صص 47-65.
 - 2- (2). تغییرات اجتماعی، گی روشه، ترجمه منوچهر وثوقی، ص13؛ همچنین ر.ک: فرهنگ و اندیشه، «موج چهارم امنیتی و پارادوکس های امنیت ملی در ایران امروز»، محمدرضا تاجیک، شماره 14 و 15، ص74.
 - 3- (3). ر.ک: علل پیشرف اسلام و انحطاط مسلمین، زین العابدین قربانی، ص98؛ تاریخ عرب قبل از اسلام، عبدالعزیز سالم، ترجمه باقر حیدری نیا، ص311.

فرضیه دشمن مشترک در شکل های متفاوت و مصداق های گوناگون نقش آفرین می شود. (1) در تاریخ اسلام نیز نظریه دشمن مشترک را می بینیم. (2)

در سطح تحلیل نظام بین الملل نیز فرضیه «دشمن مشترک»، به قوی ترین وجه در رفتار سیاسی ایالات متحده آمریکا (3) و اسرائیل (4) مشاهده می شود. به عبارت دیگر دو دشمن اصلی و دیرینه اسلام، یعنی آمریکا و اسرائیل، جامعه ای با فرهنگ های متعدد و فاقد سابقه فرهنگی و تمدنی هستند و از «دشمن مشترک» به عنوان عامل وحدت بخش و هویت آفرین خود استفاده کرده اند و هم اکنون اسلام را به عنوان دشمن مشترک خود معرفی کرده اند که با تحقق جریان بیداری اسلامی، دشمنی آنان با اسلام، شدت یافته است.

برائت از مشرکان در اعمال و مناسک حج که مدار و روح آن توحید و یکتاپرستی است، مسلمانان را به این نکته عظیم فرامی خواند که با وجود همه تفاوت های فرهنگی، زبانی، نژادی و سیاسی، یک دشمن مشترک را برای خود قرار دهند و با کمک به «اسلام و ایمان»، «کفر و کافران» را دشمن مشترک خود قرار دهند و بر این محور متحد شوند و هویت یکسان اسلامی خود را شدت بخشند.

ص:30

-
- 1- (1). مقدمه ابن خلدون، ابن خلدون، ترجمه پروین گنابادی، ج 1، ص 334.
 - 2- (2). ر.ک: تاریخ قریش، حسین مؤنس؛ تاریخ خلافت عباسیان، از آغاز تا پایان آل بویه، احمد رضا خضری، ص 4.
 - 3- (3). جام جم، 1381/5/27، «تروریسم به جای کمونیسم؛ استراتژی دشمن سازی در آمریکا، عبدالعلی قوام»، ش 656، ص 8؛ نه شرقی نه غربی (رابطه خارجی ایران با آمریکا و شوروی)، نیکی کدی، مارک گازیوروسکی، ترجمه ابراهیم متقی و الهه کولایی، ص 216؛ بولتن ماهنامه اسلام و غرب، «پدیده اسلام ترسی، فادی اسماعی، ترجمه پرویز شریفی»، سال اول، پیش شماره دوم، صص 33-40.
 - 4- (4). ر.ک: پویایی فرهنگ و تمدن اسلام و ایران (از رکود تا بیداری اسلامی)، ج 2، ص 1063؛ فصلنامه مطالعات امنیتی، «ابعاد اجتماعی برنامه امنیتی اسرائیل: دستور کاری برای قرن بیست و یکم»، اصغر افتخاری، ش 1، صص 6 و 5؛ جامعه شناسی سیاسی اسرائیل، اصغر افتخاری، صص 137 و 138.

در تبیین کارکرد و اثر برائت از مشرکان بر بیداری اسلامی، ابعاد و آثار برائت از مشرکان را بر محور دشمن مشترک بررسی می‌کنیم:

الف) انسجام بخشی

یکی از کارکردهای دشمن مشترک، ایجاد انسجام و یکپارچگی در بلوک منطقه ای و بین المللی و نیز در سطح تحلیلی ملی است. دشمن مشترک موجب می‌شود که در پرتو آن، اختلافات جبهه داخلی تا اطلاع ثانوی در سایه و حاشیه قرار گیرد و همه انرژی‌ها بر ضد دشمن، متمرکز شود.

دشمن مشترک دارای کارکردهای متعددی مانند تداوم بخشی به عصیبت، به عنوان عصاره حیات بخش نظام سیاسی، تمرکز بخشی به فعالیت های دشمن، هویت بخشی به جمع درونی و تقویت انسجام و همراهی داخلی است.

دشمن مشترک در عین حال، انگیزه ای برای تلاش و احساس در راه بودن است که سبب تعالی و پویایی هر فرهنگ و تمدن است.

امروزه تمام ملت های بیدار و مجاهد اسلامی، یک دشمن مشترک دارند که عبارت است از استکبار جهانی آمریکا و صهیونیسم. (1) این مسئله زمینه خوبی را فراهم می‌کند تا مسلمانان بتوانند در حج و با برائت از مشرکان، بر این موضوع متحد شوند که آمریکا و اسرائیل، دشمن مشترک آنها هستند و از این طریق، عوامل بیداری اسلامی را شدت بخشند.

به عبارت دیگر یکی از زمینه های توجه مسلمانان به بیداری اسلام، امواج غرب ستیزی مسلمانان است که از ظلم، تحقیر و استعمار غرب به ستوه آمده اند که ابعاد و کارکردهای سیاسی حج، از طریق برائت از مشرکان، به خوبی آن را تقویت و تأمین می‌کند.

ص: 31

1- (1) . ر.ک: آمریکا و اسلام سیاسی، رویارویی با تضاد منافع، فواز ای جرجیس، ترجمه سید محمدکمال سروریان، صص 217 - 248؛ رویکردها و طرح های آمریکایی درباره ایران، علی عبدالله خانی.

برائت از مشرکان با جلب توجه مسلمانان به کفر و کافران به عنوان دشمن مشترک، علاوه بر وحدت بخشی جهان اسلامی، هویت امت اسلامی را نیز در مقابل دشمنان تقویت می کند و از این طریق، کارکرد انسجام بخشی خود را نیز تقویت می کند. به این ترتیب، کارکرد هویت بخشی و انسجام بخشی برائت از مشرکان، هم افزایی دارند.

میتزن بر اساس امنیت هستی شناسانه در تبیین معضل امنیت، در پاسخ به این پرسش که چرا منازعات میان دولت ها در سطح بین الملل ادامه پیدا می کند، با وجود اینکه اغلب به تأمین امنیت فیزیکی آنها منجر نمی شود و حتی امنیت فیزیکی آنها را به خطر می اندازد، می گوید:

تداوم این منازعات طی زمان، خود به منبع هویت بخشی برای دولت های در حال جنگ تبدیل می شود؛ به طوری که هر یک از آنها با وابستگی به عادات روزانه جنگ با دیگری و از طریق تعریف دیگری به عنوان دشمن، امنیت هستی شناسانه خود را تأمین می کنند و به خود هویت می بخشند. بنابراین ترک این عادات روزمره، هویت آنها را تهدید می کند. به همین دلیل این منازعات برای سال ها ادامه یافته اند.

(1)

هویت بخشی برائت از مشرکان بر اساس نظریه دشمن مشترک، سبب می شود دغدغه های امنیتی مسلمانان نیز یکسان شود؛ زیرا امنیتی شدن یک مسئله و در نتیجه احساس تهدید در قبال آن، امری اجتماعی و مرتبط با هویت هر اجتماع است. (2) به عبارت دیگر نظام ارزشی و هویتی جامعه، سبب می شود که افراد آن، برخی مسائل را مهم و حیثیتی تلقی کنند و با دیدی امنیتی به آن بنگرند. بر این اساس، برخی کشورهای

ص: 32

European Journal of International Relations, "Ontological Security in World Politics: State Identity and . (1) -1
.Security Dilemma", Jennifer Mitzen, 2006, 12(3), p 341-353

2- (2) . ر.ک: هویت در روابط بین الملل، طیبه واعظی، ص 323؛ تحول مفاهیم در روابط بین الملل، حمیرا مشیرزاده و نبی الله ابراهیمی.

اسلامی، به اسرائیل با دیدی امنیتی می نگرند، ولی برخی چنین نظری ندارند؛ چون مبانی نظری و هویت اسلامی آنها بر محور مقاومت و مبارزه نیست.

امنیتی شدن، نوعی سامانه نظم درجه دوم را پدید می آورد که بر پایه کارکردهای کنشگران حوزه امنیتی است. در واقع کنشگران، مسائل امنیتی را به وجود می آورند و امنیتی شدن نتایج سیاسی دارد. (1)

بر این اساس می توان گفت براثت از مشرکان، جهان اسلام را که مجموعه ای با سابقه تاریخی، فرهنگی و جغرافیایی و هویتی مشترک است، به یک مجموعه امنیتی تبدیل می کند تا با تلقی دشمن مشترک از کفر و کافران، نیروها و امکانات خود را برای مقابله با دشمن و حفظ وجود و کیانش به کار گیرد.

سازه انگاران، منشأ امنیت و ناامنی را در شیوه تفکر بازیگران، نسبت به فرصت ها و تهدیدها جست و جو می کنند و معتقدند، هر اندازه ادراک و نحوه نگرش بازیگران نسبت به پدیده ها متناقض تر و نامتجانس تر باشد، به همان اندازه، درجه بی اعتمادی میان آنان افزایش می یابد. اگر بتوان میان کنشگران ساختاری، دانش و بینش مشترک ایجاد کرد، می توان آنها را به سوی جامعه امنیتی صلح آمیزی هدایت کرد. (2)

حجج با تمرکز بر مناسک دینی، سعی می کند اصول دینی یکسان و یکپارچه را در ذهن مسلمانان تقویت کند و بر اساس روحیه ایمانی، در ضمن مراسم براثت از مشرکان، کفر و کافران را دشمن مشترک همه مسلمانان معرفی نماید. از این طریق با یکسان سازی هویت ها، تلقی آنها را از تهدیدها، به یک دشمن معطوف می کند تا موضع گیری آنها در این خصوص، یکدست تر و هماهنگ تر شود.

ص: 33

1- (1) . ر.ک: نوسلفی گری و جهانی شدن امنیت خاورمیانه، نبی الله ابراهیمی، ص 54.

2- (2) . فصلنامه مطالعات راهبردی، «تحلیل امنیت در پارادایم های حاکم بر روابط بین الملل»، مجید عباسی اشلقی، ش 3، صص 528 - 529.

یکی از آثار و کارکردهای دشمن انگاشتن چیزی، تهدید دانستن اوست؛ یعنی لازمه دشمن دانستن، این است که او را تهدیدی (1) علیه خود بدانیم. تهدیدکننده سعی می کند از طریق ناامن سازی ذهنی و به خطر انداختن منافع ملموس طرف مقابل، به هدفش برسد.

افزون بر این، تهدید، ابعاد روانی اجتماعی نیز دارد و به عنوان یک عمل اجتماعی، مانند خزنده در دل جامعه حرکت می کند و چون فضا را مناسب می بیند، سر بر می آورد و رقیبش را مرعوب می کند. از آنجا که تهدید با توجه به زمینه محیط اجتماعی، کارآمدی تأثیر و تأثری خودش را نشان می دهد، در مقابل کنش و رفتار تهدید، یک واکنش اجتماعی نیز پدید می آید که با توجه به شرایط و زمینه های اجتماعی، گاهی موافق با خواست تهدیدکننده است و زمانی هم مخالف خواست تهدیدکننده.

در سوی دیگر تهدید، واکنش تهدیدشونده به تهدید وجود دارد که ممکن است درونی باشد و آشکار نشود و ممکن است به «مقاومت» و تسلیم نشدن در مقابل خواست تهدیدکننده ختم شود. (2) به عبارت دیگر فعل تهدید از آنجا که منبعث از یک «غیر» است، سبب می شود که سه اتفاق در افراد تهدیدشونده به وجود آید: (3)

1. در مقابل «غیر»، یک «خود» واحد به وجود آید. تعریف هویت جمعی و ایجاد وحدت، اولین دستاورد مثبت تهدید است.

ص: 34

1- (1). «تهدید»، کنش و فعلی اجتماعی است که گاهی در یک رفتار و گاهی در قالب کلمات، بروز پیدا می کند. تهدید لزوماً عملی نمی شود؛ بلکه تهدیدکننده می خواهد بر شخص تهدیدشونده سلطه یابد و «سلطه»، برای رسیدن به اهداف استعماری تهدیدکننده است.

2- (2). ر.ک: کالبد شکافی تهدید، اصغر افتخاری، ص 94.

3- (3). ر.ک: مقالات برگزیده همایش نظریه بیداری اسلامی در اندیشه سیاسی حضرت آیت الله العظمی امام خمینی و حضرت آیت الله العظمی خامنه ای، تأثیر مقاومت بر بیداری اسلامی در اندیشه سیاسی حضرت آیت الله خامنه ای، کمیل خجسته، صص 727 - 751.

2. به دنبال ایجاد وحدت در جامعه، عنصر «مقاومت» در دل مردم به وجود می آید. اگر جامعه تهدیدشونده بتواند به دستاوردهای خود ادامه دهد و زمان را بخرد، برنده است و می تواند خودش را تکثیر کند. در واقع زمان در رابطه بین مقاومت و تهدید، عامل کاستن شدت تهدید و افزایش قوت مقاومت است. پیروزی مقاومت در یک نقطه، سبب می شود که توانمندی عامل تهدیدکننده در سایر نقاطی که عمل تهدید را بر دیگر افراد اعمال کرده است، کاهش یابد.

3. قدرت و توان مردمی که به خاطر تهدید، تسلیم شده اند، با دیدن نشانه های پیروز جریان «مقاومت» بالا می رود. به عبارت دیگر «ایستادگی، ایستادگی می آفریند». (1) افزون بر این عامل، «شرایط» به نفع جریان مقاومت برخواهد گشت و به این نحو، جریان «مقاومت» می تواند به جریان «سلطه» غلبه کند.

بنابراین اگر کشورهای مسلمان نشین، بخواهند بر مبنای دشمن مشترک به اتحاد یا ائتلاف برسند، باید چنین تهدید یا احساس تهدیدی نسبت به جریان بروز تمدنی و غیر اسلامی داشته باشند؛ اما متأسفانه واقعیت این است که در دنیای اسلام، بیشتر نگرانی های امنیتی کشورهای مسلمان، از ناحیه دیگر کشورهای مسلمان نشین است. (2)

به این ترتیب نظریه دشمن مشترک، توجیه گر نبود وحدت در جهان اسلام نیز هست و این مسئله، چنان که بر لزوم توجه بیشتر به برائت از مشرکان در وحدت بخشی تأکید دارد، غنای نظام سیاسی حج را نشان می دهد.

در تبیین بهتر این بعد از مراسم حج، توجه به این نکته مفید است که چنان که دشمن واقعی، چنین کارکردهایی را در انسجام بخشی، هویت بخشی و مقاومت بخشی دارد،

ص: 35

1- (1) . رهبر معظم انقلاب حضرت آیت الله العظمی خامنه ای، این مسئله را به زیبایی در تاریخ صدر اسلام تبیین نموده اند. ر.ک: بیانات معظم له در دیدار مسئولان نظام، به مناسبت مبعث حضرت رسول اعظم، 1387/5/9.

2- (2) . سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران؛ بازبینی نظری و پارادایم ائتلاف، محمود سریع القلم، صص 112-113.

وجود دشمن فرضی و انتزاعی - که وجود خارجی ندارد، ولی واقعیت مفهومی و معنایی دارد - نیز چنین کارکردی دارد. (1)

د) امنیت بخشی در عرصه بین الملل

اشاره

از دید نظریات اثبات گرا، امنیت امری مادی و ملموس است و در بعد نظامی نمود پیدا می کند و دولت نیز مرجع امنیت و تأمین کننده آن است. (2) اما پس از جنگ سرد، نظریات پسااثبات گرا شکل گرفت. از دید آنها، امنیت مفهومی چندوجهی است و در تمامی سطح فرد، جامعه و دولت مطرح می شود و مراجع متعددی دارد. (3) بر این اساس امنیت عینی و ذهنی، دارای ابعاد مختلف اقتصادی، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی است و بازیگران مؤثر در مسائل امنیتی بین المللی، تنها دولت ها نیستند. (4)

وجه مشترک همه نظریه های پسااثبات گرا این است که آنها بر خورداری از امنیت را پدیده ای اجتماعی می پندارند. (5) یکی از مهم ترین شاخص هایی که در این دوران و با لحاظ رویکردهای فرهنگی، به مطالعات امنیتی وارد شد، بحث «هویت» و رابطه آن با مسائل امنیتی بود. (6)

ص: 36

-
- 1- (1) . ر.ک: معاونت فرهنگی مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی، «نظریه وحدت آفرینی دشمن مشترک و کشورهای مسلمان نشین»، ابراهیم برزگر، صص 56 و 57.
 - 2- (2) . ر.ک: فصلنامه مطالعات راهبردی، «دگرگونی در نظریه ها و مفهوم امنیت بین المللی»، محمود یزدان فام، ش 4، ص 727.
 - 3- (3) . برای نمونه ر.ک: مردم، دولت و هراس، باری بوزان.
 - 4- (4) . ر.ک: «جایگاه فرهنگ در نظریه های روابط بین الملل»، بهاره سازمند، صص 279 - 302؛ تحول مفاهیم در روابط بین الملل، حمیرا مشیرزاده و نبی الله ابراهیمی؛ پژوهشکده مطالعات راهبردی، «پویایی های روش شناختی در روابط بین الملل و مطالعات امنیتی»، مهدی میرمحمدی، صص 98 - 108.
 - 5- (5) . فصلنامه مطالعات راهبردی، «رهیافت های شناخت شناسی امنیت»، محمود عسگری، ش 2، ص 389؛ فصلنامه سیاست خارجی، «علل تحول تروریسم در عصر پست مدرن»، عنایت الله یزدانی و محمد خدابنده، ش 4، ص 858.
 - 6- (6) . ر.ک: «هویت در روابط بین الملل»، طیبه واعظی، صص 319 - 328؛ تحول در مفاهیم روابط بین الملل، حمیرا مشیرزاده و نبی الله ابراهیمی.

دین از مهم ترین عناصر هویتی است که جامعه بر اساس آن شکل می گیرد. به دنبال هویتی شدن عنصر دین، موضوعات دینی در گفتمان امنیتی سهیم می شود. (1) بحث ما در این است که حج می تواند امنیت فرهنگی - اجتماعی مسلمانان را در مقابل غرب تأمین کند و حتی از جهتی می تواند تهدیدی برای غرب باشد؛ غربی که رقیب تمدنی و مانع جهان اسلام در جریان بیداری اسلامی است و رفتار تحقیرآمیز، تبعیض گونه و استعمارگرانه او، از علل مهم بیداری اسلامی است.

یکی از مهم ترین دستاوردهای مطالعات امنیت پسااثبات گرایان (سازه انگاران) مفهوم «امنیت هستی شناختی» است. این دیدگاه که بر اساس نظریه اجتماعی هویت شکل گرفته، معتقد است فرایند هویت یابی از طریق روابط با دیگران انجام می شود. (2) امنیت هستی شناختی، به حفظ موقعیت و هویت یک بازیگر در میان سایر بازیگران اطلاق می شود که به نوبه خود در نتیجه تعاملات و روابط مستمر و طولانی مدت با دیگران حاصل شده است. (3)

بنابراین بخشی از تهدیدهای امنیتی، به نوع روابط و تعاملات سایر کشورها با بازیگر مورد نظر در عرصه بین الملل برمی گردد که می تواند سبب انزوا یا پویایی و اقتدار بین المللی آن کشور شود. براین اساس حج دو کارکرد در راستای امنیت اجتماعی جهان اسلام در سطح بین الملل دارد:

یک - ارتقای امنیت

حج با تقویت و گسترش تعاملات، روابط و انسجام سیاسی و اجتماعی امت اسلامی، می تواند مانع از انزوای اسلام در نظام بین الملل شود و اقتدار و موقعیت اسلام را ارتقا

ص: 37

-
- 1- (1). ر.ک: پژوهشکده مطالعات راهبردی، نوسفلی گری و جهانی شدن امنیت خاورمیانه، نبی الله ابراهیمی، صص 54 و 55.
 - 2- (2). ر.ک: «هویت در روابط بین الملل»، طیبه واعظی، ص 325؛ تحول مفاهیم در روابط بین الملل، حمیرا مشیرزاده و نبی الله ابراهیمی.
 - 3- (3). ر.ک: پژوهشکده مطالعات راهبردی، «پویایی های روش شناختی در روابط بین الملل و مطالعات امنیتی»، مهدی میرمحمدی، صص 102 - 105.

دهد و از این جهت، امنیت هستی شناختی و هویتی مسلمانان را تأمین کند.

افزون بر این با توجه به اینکه کشورهای اسلامی، بخش مهمی از جهان هستند، امنیت هستی شناختی حاصل از حج می تواند تهدیدهای هستی شناختی غرب علیه اسلام را از بین ببرد. به عبارت دیگر «قطع ارتباط سایر بازیگران با بازیگران مورد نظر» و «تلاش دیگر بازیگران برای تغییر موقعیت تعاملی بازیگر در نظام بین الملل»، امنیت هستی شناختی را تهدید می کند.

حج با توسعه نظام ارتباطات و تعاملات بین الملل جهان اسلام، مانع از این می شود که پایایی و پویایی کشورهای اسلامی در نظام بین الملل از بین برود و در مقابل، اسلام را به عنوان یک قدرت بین الملل و بازیگری فعال در عرصه روابط بین الملل، مطرح می کند.

به این ترتیب ضمن تقویت و ارتقای هویت اسلامی در نظام بین الملل و تأمین امنیت هستی شناختی جهان اسلام، تهدیدهای غرب در این خصوص را نیز از بین می برد.

دو - تهدید علیه غرب

مراسم برائت از مشرکان در حج، نوعی تهدید هستی شناختی علیه غرب است و ابهت و هیمنه غرب را می شکند و بارخ نمایی قدرت اسلام، ابرقدرت بودن غرب را به چالش می کشد.

علاوه بر مباحث امنیت هستی شناختی و هویتی، یکی از دستاوردهای مطالعات امنیتی پسااثبات گرا، مرجع انگاشتن گفتمان ها (نظام فکری و ارزشی) برای تأمین امنیت است که در قالب نظریه پردازی درباره تهدیدات امنیتی جدید مانند تهدید نرم و براندازی نرم، بروز می کند. (1)

براندازی نرم، یکی از تهدیدات عصر جدید است. این تهدید از یک سوناشی از

ص:38

1- (1). ر.ک: «پویایی های روش شناختی در روابط بین الملل و مطالعات امنیتی»، منوچهر میرمحمدی، ص 105؛ تحول مفاهیم در روابط بین الملل، حمیرا مشیرزاده و نبی الله ابراهیمی.

برداشت کنشگران مسلمان از گسترش گفتمان لیبرالیسم در دنیای اسلام است و از سوی دیگر، فارغ از وجه گفتمانی آن، محصول اقدامات کنشگران مادی دنیای لیبرال علیه امت اسلامی است. (1)

حج به ویژه در قالب برائت از مشرکان، تجلی گفتمان اسلام در حفظ موجودیت خود و مبارزه با هرگونه تهدید ارزشی و تهاجم فرهنگی است. به عبارت دیگر، حج با توجه به ابعاد و جهات معنوی و تربیتی، بیانگر نظام ارزشی اسلام است و وقتی در قالب ابعاد سیاسی خود در برائت از مشرکان بروز می کند، ضمن اینکه سعی در حفظ و تمیز مرزهای ارزشی و گفتمانی خود با غیر دارد، اراده خود را برای پاسخ به هرگونه تهدید امنیتی نرم افزارانه که هویت و نظام ارزشی اسلام را هدف قرار دهد، نشان می دهد.

افزون بر این ابعاد تقابل گرایانه برائت از مشرکان را می توان در قالب تهدیدی علیه امنیت گفتمانی غرب نیز مطرح کرد.

نتیجه گیری

بیداری اسلامی علاوه بر عوامل داخلی، عوامل بیرونی نیز دارد؛ یکی از این عوامل مهم، عملکرد استعمارگرانه و خصمانه غرب در رویارویی با جهان اسلام است. مسلمانان برای ارتقای عزت و هویت تمدنی خود، نهضت فراگیری را در دو سده اخیر آغاز نمودند.

البته بیداری اسلامی علاوه بر اینکه نهضتی سیاسی و اجتماعی است، از جهت ظرفیت های درون دینی نیز تحلیل پذیر است. بر این اساس مناسک دینی را می توان بررسی کرد. در این بین حج که از مناسک جهان شمول و بین المللی اسلام است، ظرفیت زیادی در تحقق برنامه های بیداری اسلامی دارد. برائت از مشرکان، مسلمانان

ص: 39

1- (1). ر.ک: چکیده مقالات همایش عملیات روانی، مهندسی و آینده پژوهی، «دیپلماسی عمومی یا بر اندازی نرم: نبرد بین گفتمانی»، مهدی میرمحمدی.

جهان را در این نکته که همگی دشمنی مشترک دارند، متحد و منسجم می کند. به این ترتیب برائت از مشرکان در راستای جنبه های ضد غربی بیداری اسلامی قرار می گیرد و یکی از علل مهم بیداری اسلامی را پوشش می دهد.

ص: 40

یکی از ابزارهای مهم بیداری اسلامی و مؤثرترین آنها، بهره‌گیری از کنگره عظیم حج ابراهیمی است که هر ساله با حضور جمعیت میلیونی مسلمانان از سراسر جهان برگزار می‌شود. مسلمانان با ملیت‌ها، رنگ‌ها و زبان‌های مختلف، از سراسر این کره خاکی در یک جا جمع شده و همگی یک شعار سر داده و یک هدف را دنبال می‌کنند. بنابراین، می‌توان حج را «رستاخیز اسلامی» نام نهاد. اجتماع مسلمانان در آن میعادگاه، نمونه‌ای از رستاخیز نهایی است. در این اجتماع، ملت‌هایی با فرهنگ‌ها، رنگ‌ها و زبان‌های مختلف از سراسر کره خاکی گرد هم می‌آیند و همه با زبان دل و دین، با هم سخن می‌گویند. آنان همچنین از اوضاع عبادی، سیاسی، اقتصادی، نظامی، علمی و... همدیگر مطلع می‌شوند و پیام‌های برادران و خواهران دینی خود از ملل دیگر را به هموطنانشان می‌رسانند.

در نتیجه این کنگره عظیم الهی که هر سال در کنار خانه خدا تشکیل می‌شود، بهترین فرصت برای مسلمانان است تا به بازسازی نیروهای خویش، تقویت پیوند برادری، خنثی کردن توطئه‌های دشمنان و باطل کردن نقشه‌های شیطانی آنها پردازند.

مجموعه ای این چنین فراگیر و همگانی، با انگیزه های بسیار والای معنوی، در دنیا بی نظیر است. افسوس که مسلمانان هنوز قدرت عظیم حج را دریافته اند. گلاستون، نخست وزیر سیاستمدار انگلستان در گفتار معروفی در مجلس عوام آن کشور گفت: «مادام که نام محمد در مآذنه به عظمت یاد می شود و قرآن برنامه زندگی مسلمانان است و حج برگزار می گردد، جهان مسیحیت در خطر بزرگی است». یا یکی از رجال مسیحیت و غرب می گوید: «وای بر مسلمانان اگر معنی حج را نفهمند و وای بر دیگران اگر مسلمانان، معنی حج را بفهمند». (1)

تأثیر انقلاب اسلامی بر بیداری اسلامی

انقلاب اسلامی ایران یکی از عوامل مهم برون زای بیداری اسلامی است (2) که برای درک تأثیرگذاری عمیق آن، تصور آن کافی است. (3)

با اینکه پایگاه اصلی انقلاب اسلامی ایران را مذهب تشیع شکل می دهد، ولی فارغ از ملیت ها و مرزهای جغرافیایی، در یک جریان جهانی فراگیر سعی دارد توانایی اسلام در مبارزات سیاسی و اجتماعی را نشان دهد. (4) انقلاب اسلامی از یک سو مبارزان سیاسی - اجتماعی غیر دینی را به مددگیری از دین فراخواند و از سوی دیگر جریان های اسلام گرا را به عمل گرای بیشتتر تشویق کرد. (5)

انقلاب اسلامی ایران که در چارچوب اسلام سیاسی تجلی یافت، هرچند در ابتدا،

ص: 42

1- (1). تفسیر نمونه، ناصر مکارم شیرازی و دیگران، ج 1، ص 263. [1]

2- (2). ر.ک: بازخوانی تأثیرات انقلاب اسلامی ایران بر بیداری مسلمانان، سیدمهدی طاهری.

3- (3). فصلنامه 15 خرداد، «غفلت غربی و بیداری اسلامی: دو حرکت متعارض در دنیای معاصر»، مصطفی امه طلب، سال 4، دوره 3، ص 139.

4- (4). ر.ک: حرکت امام خمینی و تجدید حیات اسلامی، راشد الغنوشی، ترجمه هادی خسروشاهی، صص 65 و 69.

5- (5). ر.ک: تأثیر انقلاب اسلامی ایران بر کشورهای اسلامی، محمداقبر حشمت زاده، صص 73 و 74.

دولت های مستبد، سکولار و وابسته غربی - حتی در کشورهای اسلامی - مخالف آن بودند، ولی ملت ها، به ویژه ملت های مسلمان، با توجه به ماهیت مردمی انقلاب ایران، به شدت از آنان استقبال کردند؛ به خصوص که در عرصه بین الملل نیز، پیروزی و استقرار انقلاب اسلامی، در به چالش کشیدن غرب گرایی مسلط بر نظام بین الملل بود. (1)

رهبر معظم انقلاب، تأثیر انقلاب اسلامی ایران بر بیداری اسلامی را چنین بیان می کند:

امروز شما چه بخواهید چه نخواهید، چه خودتان بدانید چه ندانید، چه تصدیق بکنید یا نکنید، برای بسیاری از ملت ها، الگو و اسوه شده اید. این بیداری اسلامی که مشاهده می کنید، چه بگویم و چه نگویم، چه به رو بیاوریم چه نیاوریم، چه دیگران به رو بیاورند چه نیاورند، اثر گرفته از حرکت عظیم ملت ایران است. (2)

عناصر و مؤلفه های انقلاب اسلامی و حج

اشاره

انقلاب اسلامی ایران در شرایطی به پیروزی رسید که دین از صحنه سیاسی و اجتماعی، به گوشه ای رانده شده بود و حداکثر در ابعاد فردی زندگی بشر، حضور داشت. فضای علم زده و پوزیتیو حاکم بر عرصه نظریه پردازی نیز دین را از تحلیل های علمی در رویدادهای سیاسی و اجتماعی حذف کرده بود. در این فضا امام خمینی (رحمه الله) با اندیشه ای متفاوت در مورد دین و کارکردهای سیاسی و اجتماعی آن، انقلابی بزرگ را طراحی کرد که مبانی هستی شناختی و معرفت شناختی متفاوتی داشت. به همین جهت بسیاری از نویسندگان خارجی، اذعان نموده اند که انقلاب اسلامی ایران و تحولات ناشی از آن، پدیده ای شگفت انگیز است که موجبات شگفتی جهانیان را فراهم کرده و معجزه گونه بر تمامی تحلیل ها و پیش بینی های غرب در مورد ایران خط بطلان کشیده است. (3)

ص: 43

1- (1). ر.ک: بازتاب جهانی انقلاب اسلامی، منوچهر محمدی، صص 502 - 516. [1]

2- (2). بیانات مقام معظم رهبری در دیدار جمعی از شعرا، 1390/5/24.

3- (3). ایران در حکومت روحانیون، دیلیپ هیرو، ترجمه محمدجواد یعقوبی دارابی، ص 21.

از این جهت می توان امام خمینی (رحمه الله) را با طراحی انقلاب اسلامی بر اساس تعالیم دینی، احیاگر دین و تفکر دینی نامید. امام خمینی (رحمه الله) بر اساس همین اصول و دیدگاه، حج را احیا کرد و به شدت از دیدگاهی که حج را در ابعاد فردی خلاصه می کرد، انتقاد نمود. به این ترتیب امام خمینی (رحمه الله) بر اساس اصول و مؤلفه های انقلاب اسلامی، با تمرکز بر ابعاد سیاسی و اجتماعی حج در عرصه بین الملل اسلامی، احیاگر حج ابراهیمی شد که مبارزه گر با طاغوت بود.

برای شناخت اندیشه امام باید به مبانی نظری اندیشه ایشان نیز توجه کرد. (1) احیاگری دینی امام خمینی (رحمه الله)، با نگاهی جامع گرایانه به دین سنتی و معطوف به بهره گیری از عناصر دینی در نوسازی جهان بود. (2)

امام خمینی (رحمه الله) در مسیر احیاگری دینی، اصالت هایی را که در سیر تحول تاریخی به خرافات و افسون های ذهنی و داوری های غیرواقعی آلوده شده بودند، بازسازی کرد. به این ترتیب با اتصال حال و آینده به پیشینه تاریخی، به بازسازی تاریخی پرداخت و از فقر تاریخی گری تفکر مدرن (3) و ضد پیشرفت بودن جریان های بنیادگرای سلفی، فاصله گرفت. (4) از این رو احیاگری امام خمینی (رحمه الله) نه به معنای عقب ماندگی و نبود بهره مندی و بروز تمدن بود و نه با ایمان دینداران در تضاد بود. (5)

ص: 44

1- (1). برای مطالعه مبانی نظری و انسان شناختی و ارزشی اندیشه سیاسی امام خمینی، ر.ک: اندیشه سیاسی امام خمینی، محمدحسین جمشیدی، صص 117-190.

2- (2). ر.ک: مجموعه مقالات نخستین همایش اندیشه های سیاسی و اجتماعی امام خمینی، ج 1، «امام خمینی و احیاگری دینی: تغییر در پارادایم»، ولی الله عباسی، صص 73-101.

3- (3). ر.ک: فقر تاریخی گری در حوزه فرهنگ و تمدن غربی، کارل ریموند پوپر، ترجمه احمد آرام.

4- (4). ر.ک: امام خمینی و اندیشه های اخلاقی - عرفانی (اخلاق، عرفان و جامعه)، «حکیم وحدت و زعیم کثرت (امام خمینی متفکر دوران گذار به جامعه توحیدی)»، مظفر نامدار طالشانی، صص 492-498.

5- (5). ر.ک: مؤلفه های اندیشه سیاسی امام خمینی، «امام خمینی و نقد تجدد و ترقی در جامعه دینی و غیر دینی»، مظفر نامدار، صص 57-103.

امام خمینی (رحمه الله) با طرح ابعاد واقعی اسلام، به مسلمانان فهماند که اسلام علاوه بر ابعاد مناسکی، منبع قوی و پرتحرک در زمینه های مختلف سیاسی، اجتماعی و اقتصادی است. (1)

امام خمینی (رحمه الله) با اینکه در رویارویی با اندیشه توسعه غربی، بسیار محتاط و دقیق بود و بر وارداتی و غیر بومی بودن فضا، زمینه ها و نحوه نگرش اندیشه تجدد تأکید داشت (2)، ولی دستاوردها و تکنولوژی غربی را طرد نمی کرد و به ایدئولوژی زدایی می پرداخت؛ یعنی مبانی مادی گرایانه آن را زدوده و از آن به عنوان ابزاری در افق چشم انداز تمدن اسلامی استفاده می کرد. (3)

از نظر امام خمینی (رحمه الله) سیاست از دیانت جدا نیست (4)، بلکه «اسلام، تمامش سیاست است» (5) و جدایی دین از سیاست، از توطئه های استعمار است. (6) از نظر امام بین دیانت و سیاست، رابطه تعاملی (تأثیر و تأثر) برقرار است. (7) به عبارت دیگر بنا به تفسیر فلاسفه سیاسی، اخلاق به سیاست تعین می دهد و سیاست به اخلاق تحصیل می بخشد. (8) تفسیر عالمانه و جامع نگر امام (رحمه الله) از سیاست و دیانت، به گونه ای است که دین و

ص: 45

-
- 1- (1). ر.ک: مجله حضور، «دستاوردهای انقلاب اسلامی در جهان امروز»، احمد هوبر، ش 1، ص 76.
 - 2- (2). ر.ک: مؤلفه های اندیشه سیاسی امام خمینی، «امام خمینی و نقد مدرنیزاسیون در اندیشه ترقی (بر اساس اصول اندیشه تعالی)»، موسی نجفی، ص 25-55.
 - 3- (3). ر.ک: تمدن برتر: نظریه تمدنی بیداری اسلامی و طرح عالم دینی، موسی نجفی، صص 102-105.
 - 4- (4). برای نمونه ر.ک: صحیفه امام، ج 4، صص 19 و 20؛ ج 6، صص 286 و 287.
 - 5- (5). صحیفه امام، ج 1، ص 270.
 - 6- (6). برای نمونه ر.ک: صحیفه امام، ج 5، ص 188؛ ج 6، ص 202.
 - 7- (7). ر.ک: مجموعه مقالات همایش اندیشه های سیاسی و اجتماعی امام خمینی، ج 2، «اخلاق و سیاست در اندیشه امام خمینی»، اکرم نامور، صص 315-342.
 - 8- (8). برای مطالعه بیشتر در مورد دیدگاه برخی از فیلسوفان و متفکران اسلامی درباره اخلاق و سیاست، ر.ک: اخلاق و سیاست در اندیشه سیاسی اسلام، رضا خراسانی؛ مجله متین، «پیوند اخلاق و سیاست در تفکر اسلامی»، دانیل اچ.فرانک، ترجمه مسعود صادقی علی آبادی، ش 9.

سیاست را در نفس الامر، هم نشین می بیند. بنابراین از دیدگاه ایشان، مسائل عبادی اسلام، در عین عبادی بودن، جنبه اجتماعی نیز دارند؛ یعنی عموم احکام و دستورات اسلامی، ابعاد، مراتب و لایه های متعدد و منسجم دارند. (1)

در اندیشه امام خمینی (رحمه الله)، حج با ظرفیت ها و کارکردهای اخلاقی، سیاسی، اجتماعی و اقتصادی خود در سطح فردی، ملی و بین المللی، جایگاه ویژه ای دارد. ایشان با پیام ها و سخنرانی های خود به مناسبت حج - که روح آنها بیداری اسلامی بود - سعی داشت تا تصور و تفکر جهان اسلام را در مورد حج تغییر دهد تا مسلمانان با نگرشی جامع به حج بنگرند و آن را در ابعاد فقهی، مناسکی، فردی و اخلاقی منحصر نکنند. و با ارائه تفاسیر سیاسی و اجتماعی از حج، از ظرفیت های بی نظیر آن در بیداری اسلامی بهره ببرند. (2)

به این ترتیب می توان گفت امام خمینی (رحمه الله)، با احیای حج ابراهیمی، از ظرفیت های آن در راستای صدور انقلاب اسلامی استفاده کرد. به عبارت دیگر مبانی و مؤلفه های حج ابراهیمی، همان اصولی است که انقلاب اسلامی بر اساس آن به پیروزی رسید و به دنبال تحقق آن است و از این جهت هر دو در یک مسیر تحلیل پذیر است.

به عبارت دیگر انقلاب اسلامی در عرصه های گوناگون سیاسی، اجتماعی و فرهنگی، از مبانی و اصولی برخوردار است که آن را از سایر انقلاب ها جدا می کند. دقت در این مبانی و اصول، شباهت های بسیاری آن با اصول و مبانی حج را نشان می دهد و از این جهت است که رهبر و معمار انقلاب ایران، پس از به پیروزی رساندن انقلاب اسلامی ایران، ایده های تحول آفرین خود را در مورد حج بیان داشت.

ص: 46

1- (1) . ر.ک: مجموعه مقالات همایش اندیشه های سیاسی و اجتماعی امام خمینی، ج 1، «هم نشینی دین و سیاست از منظر امام خمینی»، غلام حسن مقیمی، ص 41. [1]

2- (2) . ر.ک: مجموعه مقالات همایش حج و اقتصاد، ظرفیت های اقتصادی حج از دیدگاه امام خمینی، محسن محمدی، صص 87-119. [2]

در این بخش برخی از اصول و مؤلفه های انقلاب اسلامی در راستای فرهنگ حج را بیان می کنیم؛ اصولی که در پایایی و پویایی بیداری اسلامی، جایگاه ویژه ای دارد.

1. خدامحوری

انقلاب اسلامی و حج ابراهیمی، هر دو حاصل احیای تفکر دینی در دوره معاصر هستند. در واقع احیای اسلام ناب، محرک اصلی آن دو است. اسلام، منبع قوی و پرتحرک در زمینه های مختلف سیاسی، اجتماعی و اقتصادی است. پسوند «اسلامی» در حج و انقلاب و «ابراهیمی» در حج، مقصد این دو حرکت را نشان می دهد. البته حج یک عمل عبادی، اجتماعی و سیاسی است و انقلاب یک عمل اجتماعی و سیاسی؛ ولی هر دو برای انجام یک تکلیف و آن (فَلْيَعْبُدُوا رَبَّ هَذَا الْبَيْتِ) (قریش: 3) و (لَا تُشْرِكْ بِى شَيْئاً) (الحج: 26) هستند. حج ابراهیمی، فرصت جهاد، ایثار، شجاعت، شهامت، وحدت، ذکر و پرستش توحید است. (1)

محتوای حج، گرایش به حق و تهی کردن دل از همه تعلقات، رجم شیاطین انس و جن و عهد با خدای یکتا برای طرد قدرت های شیطانی است. (2)

اسلام جمهوری اسلامی، از حیث نظری و عملی، نفی طاغوت با تمام مصادیق آن، نفی تأسیس جبهه غیر خودی، اثبات نظری و عملی حقانیت و تأسیس جبهه خودی است. یکی از عوامل مهم همبستگی جهان اسلام، تفکیک این دو جبهه است. در حالتی که این دو جبهه از یکدیگر تفکیک نشوند، تضاد در داخل گروه شکل می گیرد، ولی با تمایز این دو گروه، انسجام درونی حاصل شده و تضاد با گروه مقابل خواهد بود. (3)

ص: 47

1- (1). ر.ک: صحیفه امام خمینی، ج 21، ص 77. [1]

2- (2). صحیفه امام، ج 10، ص 160.

3- (3). آناتومی جامعه، مقدمه ای بر جامعه شناسی کاربردی، فرامرز رفیعی پور، ص 125.

امام خمینی (رحمه الله) در مصاحبه با روزنامه «السفیر» در پاسخ به این سؤال که «در اذهان مردم، درباره برنامه انقلاب به عنوان یک انقلاب اسلامی، اشتباهی وجود دارد. مضامین فکری، اقتصادی و بین المللی انقلاب اسلامی ایران چیست؟» چنین جواب می دهد:

انقلاب اسلامی بر مبنای اصل توحید استوار است که محتوای این اصل، در همه شئون جامعه سایه می افکند. در اسلام، تنها معبود انسان و بلکه کل جهان، خداست که همه انسان ها باید برای او، یعنی برای رضای او عمل کنند. هیچ چیز و هیچ کس را نپرستند. در جامعه ای که شخص پرستی ها و شخصیت پرستی ها، نفع پرستی ها و لذت پرستی ها و هر نوع پرستش محکوم می شود و فقط انسان ها دعوت می شوند به پرستش خدا، در آن صورت همه روابط بین انسان ها، چه اقتصادی یا غیر اقتصادی، در داخل چنین جامعه ای و در رابطه این جامعه با خارج، تغییر می کند و ضوابط عوض می شود؛ همه امتیازات لغو می شود. فقط تقوا و پاکی، ملاک برتری است. زمامدار با پایین ترین فرد جامعه برابر است. ضوابط و معیارهای متعالی الهی و انسانی، مبنای پیمان ها یا قطع روابط است. (1)

اساس ایدئولوژی انقلاب اسلامی و حج ابراهیمی، نفی طاغوت (نفسانی، مستبدان داخلی و مستکبران خارجی)، نفی شخص، شخصیت و لذت پرستی و تحقق بخشیدن به حاکمیت الله و مردم، از طریق آگاهی، اجتماع و قیام به شیوه انسانی و با لغو تمامی امتیازات است.

2. مردم محوری

(إِنَّ أَوَّلَ بَيْتٍ وُضِعَ لِلنَّاسِ لَلَّذِي بِبَكَّةَ مُبَارَكًا وَهُدًى لِّلْعَالَمِينَ) (آل عمران: 96)

نخستین خانه ای که برای مردم بنا شده، همان است که در مکه است. خانه ای که جهانیان را سبب برکت و هدایت است.

ص: 48

مقصود این نیست که خانه ای در عالم نبود، بلکه کعبه نخستین خانه، به نام خدا و به سود عموم مردم تأسیس گردیده است. هر ساختمانی که به دست آدمی ساخته شده، به نفع فرد یا جمع و به زیان دیگران است. کاخ های ساخته شده به دست بشر، ملت ها را قربانی، ولی خانه ای که به نام خدا باشد، همه را تسلیم حق می گرداند. (1)

کعبه محل اجتماع مردم و مرکز خیر و برکت است. بزرگ ترین خیر و برکت آن، عدالت، مردمی بودن و نبود تبعیض است. خانه ای که در آن حق، عدالت و مردم باشد، امنیت کامل برقرار است. تبعیض قومی، نژادی، مذهبی، حاکمیت انسان های مستبد و ظالم، کفر، نفاق، فسوق و خودپرستی، تهدید و درگیری در آن وجود ندارد. در واقع بنیان خانه خدا، بنیان مبارزه با باطل، به معنی تام کلمه است. انقلاب عقیدتی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی، با بنیان گذاری خانه آغاز گشت و ابراهیم(ع) رهبر انقلاب بود.

در حج، ما فيه الحركة، مردم است. یک خانه در روی زمین، با صراحت بین خدا و مردم مشترک است. چون به طور خالص خانه خداست، خانه مردم نیز هست یا برعکس، چون خانه مردم است، خانه خدا نیز هست. کعبه را هم بیت الله می نامند و هم (أَوَّلَ بَيْتٍ وُضِعَ لِلنَّاسِ) گویند. از امام علی(ع) نقل شده است:

«كَانَتْ الْبَيْتُ قَبْلَهُ وَ لَكِنَّهُ كَانَ أَوَّلَ بَيْتٍ وُضِعَ لِعِبَادَةِ اللَّهِ». (2) تنها خانه ای که فقط برای بندگی خدا بنا شده و از تجملات دنیا به دور است؛ البته اگر دست دنیا طلبان کوتاه باشد. دل خدایی، خانه خداست و خانه خدا، خانه مردم است. عبارت شریعتی در این زمینه زیبا است:

بیت عتیق است... عتیق: آزاد. خانه ای که از مالکیت شخصی، از سلطنت جباران و حکام آزاد است؛ کسی را بر آن دستی نیست، صاحب خانه، خداست، اهل خانه، مردم. (3)

ص: 49

1- (1). به سوی خدا می رویم، محمود طالقانی، ص 5. [1]

2- (2). کنز العمال، ج 2، ص 378.

3- (3). حج، علی شریعتی، ص 55.

فاصله انسان و خدا چیست؟ آیا زمان است یا مکان؟ هیچ کدام، فاصله انسان و خدا، خودیت و منیت انسان است. خدا در نزد قلب های شکسته است. مردم در خانه ای هستند که کسی احساس مالکیت نمی کند.

همه در مسجدالحرام برابرند و فرقی میان حضری و سفری و دور و نزدیک نیست: (وَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ الَّذِي جَعَلْنَاهُ لِلنَّاسِ سَوَاءً الْعَاكِفُ فِيهِ وَالْبَادِ)؛ «و مسجدالحرام که برای مردم، چه مقیم و چه غریب، یکسان نیست». (حج: 25).

امام خمینی (رحمه الله) انقلاب ایران را انقلاب مربوط به مردم می داند، نه قشری خاص:

این نهضت ایران، نهضت مخصوص به خودش نبوده و نیست؛ برای اینکه اسلام، مال طایفه خاصی نیست. اسلام برای بشر آمده است، نه برای مسلمین و نه برای ایران. انبیا مبعوث اند بر انسان ها و پیغمبر اسلام، مبعوث بود بر انسان ها. خطاب به ناس [است:] (يَا أَيُّهَا النَّاسُ). ما که نهضت کردیم، برای اسلام نهضت کردیم. جمهوری، جمهوری اسلامی است. نهضت برای اسلام نمی تواند محصور باشد در یک کشور و نمی تواند محصور باشد در حتی کشورهای اسلامی. نهضت برای اسلام، همان دنباله نهضت انبیاست. نهضت انبیا برای یک محل نبوده است. پیغمبر اکرم، اهل عربستان است؛ لکن دعوتش مال عربستان نبوده؛ محصور نبوده به عربستان؛ دعوتش مال همه عالم است. (1)

از نظر امام انقلاب متکی به قشر خاصی نیست، اما نقش عمده را طبقه مستضعف، مستمندان، فقرا، زاغه نشینان، حاشیه نشینان و محرومان ایفا کردند. (2) در واقع خاستگاه انقلاب، مانند خاستگاه اسلام است؛ اما جهت گیری آنها، جهت گیری عام و انسانی است و منافع مردم را تأمین می کند. از نظر امام خمینی (رحمه الله) آیه (أَوَّلَ بَيْتٍ وُضِعَ لِلنَّاسِ) دلیلی بر همگانی بودن

ص: 50

1- (1) . صحیفه امام، ج 10، ص 446.

2- (2) . درآمدی بر نظریه سیاسی امام خمینی، محمدرضا ده شیری، ص 60.

دعوت خدای تبارک و تعالی به اسلام است و این خانه را برای تمام عالم قرار داده است. (1)

مخاطب امام خمینی (رحمه الله)، مردم بود. محل تجمع انقلابیان، مکان هایی بود که به هیچ کس تعلق نداشت. مساجد، خانه های متعلق به مردم هستند. مشروعیت و اعتبار یک حرکت انقلابی و استمرار آن، به متکی بودن بر مردم وابسته است. (2)

3. رهبری

بر اساس حدیث مبانی پنج گانه دین (نماز، روزه، زکات، حج و ولایت)، حج بدون ولایت، حضور در عرفات بدون معرفت امام، قربانی در منا بدون فداکاری در راه امامت و سعی بدون تلاش برای شناخت امام بی حاصل است. (3) وجود رهبری در حج و انقلاب یک ضرورت است. حج و انقلاب، بدون رهبری، نتیجه ای جز پراکندگی، دعوای بی حاصل، سردرگمی و هزینه ها و تلفات جبران ناپذیر نخواهد داشت. حج ابراهیمی بدون ابراهیم، حج محمدی بدون محمد (ص) و انقلاب اسلامی ایران بدون رهبری امام خمینی (رحمه الله)، ابراهیمی، محمدی و اسلامی نخواهند بود.

تأمین اسرار معنوی و آسمانی حج، جهت دادن به اجتماع انبوه حاجیان، هدایت قیام و مبارزات مورد نظر از مواضع حج، بدون رهبری به نتیجه ای نمی رسند. (4)

جای جای مکه، ابراهیم (رحمه الله) را تداعی می بخشد. اگر حج یک امر تاریخی باشد، همه چیز پایان یافته است؛ اگر غیر تاریخی باشد، باید ابراهیم زمان را جست و جو کرد که امامت حج را بر عهده گیرد و آن را به جایگاه اصلی خود بازگرداند. حج ابراهیمی با

ص: 51

1- (1). ر.ک: صحیفه امام، ج 13، ص 337.

2- (2). برهه انقلابی در ایران، علیرضا شجاعی زند، ص 145.

3- (3). صهبای حج، عبدالله جوادی آملی، ص 93. [1]

4- (4). همان، ص 97. [2]

ابراهیم(ع) معنی می یابد. حج بدون امامت انسان صالح، نمی تواند محل خیزش عمومی و قیام علیه طاغوت های داخلی و بین المللی باشد. امام باقر(ع) به مردمی که بر گرد کعبه طواف می کردند، نگاه کرد و فرمود: در جاهلیت، این گونه طواف می کردند. همانا به آنان دستور دادند که بر گرد کعبه طواف کنند، سپس به سوی ما کوچ کنند و با ما اعلام همبستگی و دوستی کنند و یاری خود را بر ما عرضه بدارند. (1)

فرهنگ سازی و دعوت مردم به حج و آشنا ساختن مردم به اسرار و منافع آن، وظیفه ابراهیم زمان است. گردهمایی بدون رهبری، نه تنها به امنیت ختم نمی شود، بلکه به درگیری و نزاع می انجامد؛ چون همه، ادعای بزرگی و منیت دارند. جریان سازی اجتماعی و سیاسی در گردهمایی حج، بدون رهبری شکل نمی گیرد. امام خمینی(رحمه الله) تبلیغ و تعلیم را دو فعالیت مهم در راستای قیام امت اسلامی و تأسیس حکومت می دانست. (2) امام خمینی(رحمه الله) نظیر خلیل الرحمن، حج را احیا و اقامه کرد. (3)

رهبری انقلاب اسلامی هم یک رهبر مردمی بود. روحانیت شیعه در میان مردم زندگی کرده و ارتباط بسیار نزدیکی با آنها دارند. (4) حضرت ابراهیم(ع) بعد از بنای کعبه، یک دعای آینده نگرانه درباره امت اسلامی می کند:

پروردگارا، در میان ایشان پیامبری از آنان برانگیز که آیات تو را بر ایشان بخواند و آنان را کتاب و حکمت - اندیشه درست و گفتار و کردار درست - بیاموزد و پاکشان سازد، که تویی توانای بی همتا و دانای استوارکار. (بقره: 129)

اجتماع گروه مؤمنان در حج و انقلابیان در انقلاب، نیازمند رهبری است. کسی

ص: 52

1- (1). کافی، ج 1، ص 392.

2- (2). ولایت فقیه، امام خمینی، ص 116.

3- (3). بنیان مرصوص، عبدالله جوادی آملی، ص 271.

4- (4). تحلیلی بر انقلاب اسلامی، منوچهر محمدی، ص 96. [1]

می تواند رهبری گروهی را به عهده گیرد، که از جنس آن گروه و هم ارزش با آن گروه باشد و در جهت تأمین و پیگیری اهداف آن، از محبوبیت و توانایی لازم برخوردار باشد. آیه پیش گفته، همه این صفات را بیان می کند. در واقع مهم ترین ضوابط رهبری، از میان گروه و مردم بودن، هم ارزش بودن و نیازهای مشترک داشتن است (1).

حج ابراهیمی، فرایند شکل گیری رهبری و امامت جامعه را در ابراهیم(ع) به نمایش گذاشت تا هر کسی در هر زمانی، بداند که رهبری جامعه اسلامی و هدایت امت اسلامی به سوی خدا، کار هر کسی نیست و دشواری های زیادی را باید تحمل کرد.

4. وحدت کلمه و همبستگی

همبستگی از چهار عامل ارزش ها، هنجارها، نقش ها و تجمعات مشترک تشکیل شده است و چهار کارکرد تطبیق با شرایط جدید، حل تنش های اجتماعی، نیل به اهداف و حفظ همبستگی را ایفا می کند. (2) همه عوامل همبستگی و کارکردهای آن در حج، در قالب «کلمه توحید» و «توحید کلمه» خود را نشان می دهند. در همه ادیان، تشکیل انجمن اخوت برای رسیدن به آرمان مذهبی و اجتماعی متدینان رواج دارد. این حرکت برای همبستگی پیروان، جهت اعتراض به وضع موجود و وصول به آرزوی مشترک و تجدید و تشدید اعمال دینی، بنیادی است. (3) زمینه شکل گیری اخوت و برادری در اسلام، با توجه به تأکیدهای قرآن کریم و متون دینی، بسیار گسترده است. در واقع مذهب، خاصیت تشکیلاتی بالایی دارد؛ این تشکیلات می توانند ماهیت سیاسی و اجتماعی، هیأتی، رهبانی و انزوایی، محافل عرفانی و درویشی گری، موافق وضع موجود یا مخالف وضع موجود، داشته باشند.

ص: 53

1- (1). آنا تومی جامعه، مقدمه ای بر جامعه شناسی کاربردی، فرامرز رفیع پور، صص 120 و 121.

2- (2). انقلاب و بسیج سیاسی، حسین بشیریه، ص 51.

3- (3). جامعه شناسی دین، یواخیم واخ، ترجمه جمشید آزادگان، صص 173 - 175.

مناسک و مواقف حج، از این جهت بیشترین تأثیر را در ایجاد وحدت اجتماعی و تنظیم روابط مسلمانان و کشورهای اسلامی، برای تأمین خیر عمومی آنها خواهد داشت.

تحقق جامعه شناختی حج، منوط به وحدت کلمه است. حج کارکرد خود را بدون همفکری، همدلی، همگرایی و درک عمیق شرایط و تفاهم بین الملل اسلامی؛ ایفا نمی کند.

5. قیام و مبارزه

انقلاب اسلامی ایران، نقطه عطفی در تاریخ ایران، اسلام و جهان است و رخدادی عظیم و تأثیرگذار در نیمه دوم قرن بیستم به شمار می آید که موجب بسیاری از تحولات و دگرگونی های سیاسی در جهان شده است. اهمیت این رویداد تاریخی در این است که از یک سو، معادله های سیاسی استکبار را در ادامه تقسیم استعماری جهان به دو قطب شرق و غرب بر هم زد و از سوی دیگر یکی از مقتدرترین رژیم های وابسته به قدرت های بزرگ را در کشوری که از نظر استراتژیکی و اقتصادی بااهمیت بود، ریشه کن نمود. مهم تر از آن، انقلاب اسلامی با ایجاد آگاهی عمیق در میان ملت های مسلمان، زمینه جنبش ها، حرکت ها و تحولات سیاسی مهمی را فراهم کرد. ظهور این جریان سیاسی، بار دیگر اسلام را به عنوان یک قدرت برتر در سطح جهان مطرح کرد و چشم اندازی امیدبخش برای حرکت به سوی بازیابی خویشتن و ایستادگی در برابر استبداد و استکبار، پیش روی مسلمانان قرار داد. (1) از نظر هانتینگتون، جوهره قیام و انقلاب، توسعه آگاهی سیاسی و بسیج اجتماعی در درون حوزه سیاسی است. (2)

فلسفه حج به عنوان فریاد مظلومان و موحدان عالم علیه ظالمان (3)، بدون آگاهی و بسیج همگانی، امکان ناپذیر است. بنای کعبه، برای مبارزه با بندگی اوهام، اصنام،

ص: 54

1- (1). انقلاب اسلامی ایران؛ علل، مسائل و نظام سیاسی، عباسعلی عمید زنجانی، ص 15. [1]

2- (2). انقلاب و بسیج سیاسی، حسین بشیریه، ص 55.

3- (3). ر.ک: صحیفه امام، ج 10، ص 160.

گذشته گرای، استثمار، استعمار و هرگونه تسلیم در برابر طاغوت های زمان است. (1) خداگرایی «الله»، مردم نگری «للناس» و آینده نگری «اذن... یاتوک»، از اصول اساسی حج ابراهیمی است. قیام به یک ملت هویت می بخشد. «خداوند کعبه را خانه و مرکز قیام مردم قرار داد» (مائده: 97).

امام خمینی (رحمه الله) تحقق مظاهر آیه (لَيْسَ هَدُوءًا مُنَافِعَ لَهُمْ) (حج: 28) را منوط به تحقق مفهوم آیه (قِيَامًا لِلنَّاسِ) (مائده: 97) می داند. (2) قیام برای آزادی، قسط و عدل، پاکسازی جامعه از تمامی انحراف ها، پستی ها و آلودگی ها، قیام برای منافع انسان ها و کوتاه کردن دست جباران و ستمگران عالم و سلطه آنان بر کشورهای مظلوم و قیام برای ساختن جامعه متکامل توحیدی است (3). این بیت، احکام و مناسکش مایه قوام و حیات مردم است؛ (4) قوام و حیات یک ملتی در قیام برای حفظ مصالح و منافع خود است. اطلاق «قیاماً لِلنَّاسِ»، نشان دهنده عامل پایداری بودن کعبه از تمام جهات است. یک چنین قیام و یک چنین وحدت و یگانگی و ازدحامی، در هم شکستنی نخواهد بود. (5)

مقام معظم رهبری، حج ابراهیمی، محمدی، علوی و حسینی را توجه به قدرت خدا و پشت کردن به قدرت طاغوت ها و جباران می داند. (6) هر قیامی دو وجه دارد، وجه ایجابی آن که گردهمایی مردم، امنیت، تأمین منافع مادی و معنوی و تمامی منافع فردی، اجتماعی، سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و احیای هویت انسانی است و وجه سلبی آن که برائت از همه طاغوت ها و جباران داخلی و خارجی است. به عبارت دیگر وجه نفی

ص: 55

-
- 1- (1). به سوی خدا می رویم، محمود طالقانی، ص 15.
 - 2- (2). ر.ک: صحیفه امام، ج 19، ص 24.
 - 3- (3). سخن نامه حج، محمد محمدی ری شهری، ج 1، ص 22.
 - 4- (4). تفسیر المیزان، محمد حسین طباطبایی، ترجمه سید محمدباقر موسوی همدانی، ج 6، ص 210.
 - 5- (5). تفسیر آسان، محمدجواد نجفی خمینی، ج 4، ص 271.
 - 6- (6). ر.ک: صحیفه حج، ج 2، ص 26. [1]

وضع موجود نامطلوب و وجه اثباتی وضع مطلوب است. شاید از همین روی، برائت رکن سیاسی حج محسوب می شود.

از طرف دیگر مبانی فقهی بیداری اسلامی در جواز خروج بر حاکم جائز (1) و امر به معروف و نهی از منکر (2) (با لحاظ فقه حکومتی و در عرصه کلان) که از مهم ترین مباحث فقه سیاسی است، در رفتار سیاسی اعضای جامعه تأثیر دارد.

انقلاب اسلامی با طرح و نگرشی که امام خمینی (رحمه الله) مطرح کرد، این مبانی فقهی را در عرصه سیاست عملی نمود. در حج نیز می توان تحلیلی کاملاً سیاسی از مناسک حج ارائه کرد که با این مبانی تطبیق دارد. طواف گرد خانه خدا به پذیرش ولایت و حاکمیت الهی و طرد هرگونه طاغوت و حاکمیت غیرالهی است. امام خمینی (رحمه الله) تحلیلی سیاسی و انقلابی از مناسک حج ارائه کرد و مسلمانان را چنین خطاب قرار داد:

گردش به دور خانه خدا، نشان دهنده این است که به غیر از خدا، گرد دیگری نگردید و رجم عقبات، رجم شیاطین انس و جن است. شما با رجم با خدای خود عهد کنید تا شیاطین انس و ابرقدرت ها را از کشورهای اسلامی عزیز برانید. امروز جهان اسلام به دست آمریکا گرفتار است. شما برای مسلمانان قاره های مختلف جهان، پیامی از خداوند بپسید؛ پیامی که به غیر خدا، بردگی و بندگی هیچ کس را نداشته باشید. (3)

6. دشمن شناسی

آل احمد پس از تبیین نفوذ غرب و نظام سرمایه داری در کشورهای عربی و اسلامی و شکست موضع گیری های انفرادی کشورهای اسلامی در غرب، این مسئله را مطرح

ص: 56

1- (1). ر.ک: مجموعه مقالات چهاردهمین جشنواره بین المللی شیخ طوسی: بیداری اسلامی، ج 1، «بیداری اسلامی و مبانی فقهی آن»، عبدالرحیم اخلاقی، صص 95-127.

2- (2). ر.ک: همان، ج 1، «بیداری اسلامی بر پایه امر به معروف و نهی از منکر»، محمدامین مبلغ، صص 128-157.

3- (3). صحیفه حج، ج 1، ص 27. [1]

می‌کند: «از خود پرسیدم که برای موضع گرفتن در مقابل غرب، این مراسم حج، خود نوعی سکوی پرش نیست؟». (1) در واقع وی راه برون رفت از وضع اسف بار کشورهای اسلامی را احیای حج می‌داند.

آل احمد از بی‌نظمی‌های حج در سال 1343 گله می‌کند و می‌گوید، سالی یک میلیون نفر در این مراسم شرکت می‌کنند که اگر نظم، تسهیلات و نوجویی‌هایی داشت، چه قدرتی می‌توانست باشد. آل احمد تنها راه احیای حج را بین‌المللی کردن مدیریت آن می‌داند. (2) مدیریت صحیح حج، باعث فراموشی تمام حقارت‌های تاریخی مسلمانان در برابر دنیای غرب خواهد شد.

قدرت دنیوی جهان اسلام، در حج نهفته است. حاجیان مشغول آداب ظاهری حج و داد و ستد در بازارهای مکه و مدینه هستند. ولی «آخر در این اجتماع، باید معنایی باشد! معنایی برتر از این داد و ستد و بازار و سیاحت و ادای دین و آداب و اقتصاد و حکومت و هزار الزام دیگر». (3) هویت این اجتماع بزرگ بشری را باید جست و جو کرد و برای به دست آوردن، باید قیام نمود. حج همراه با برائت، به عنوان حج انقلابی در ادبیات سیاسی جای گرفته است. (4)

هویت در پاسخ به دو سؤال اساسی مشخص می‌شود: من کی هستم؟ و من کی نیستم؟ (5) غیریت سازی در عرصه اعتقادی، اجتماعی و سیاسی و حوزه‌های دیگر زندگی، بخشی از هویت جوامع و گرایش‌ها را تبیین می‌کند. (6) موافق حج، سراسر مملو از خودی سازی و غیریت سازی است، انقلاب در عرصه سیاسی و اجتماعی، خودی ساز و غیریت ساز است.

ص: 57

1- (1) . خسی در میقات، جلال آل احمد، ص 136. [1]

2- (2) . همان، ص 158. [2]

3- (3) . همان، ص 122. [3]

4- (4) . تأثیر انقلاب اسلامی ایران بر کشورهای اسلامی، محمداقبر حشمت زاده، ص 58.

5- (5) . تغییرات اجتماعی، گی روشه، ترجمه منصور وثوقی، ص 13.

6- (6) . جامعه‌شناسی سیاسی اسرائیل، اصغر افتخاری، صص 137 و 138.

با توجه به اینکه حج و انقلاب اسلامی، از مبانی و مؤلفه‌های یکسانی برخوردارند، به نظر می‌رسد حج آوردگاه مناسبی برای صدور شعارها و ارزش‌های انقلاب باشد. در این بخش برخی از ابزارها و زمینه‌های حج در صدور انقلاب را بیان می‌کنیم.

حج بزرگ‌ترین تجمع از مسلمانان سراسر جهان است که هر سال نمایندگان را گرد هم جمع می‌کند. شکل‌گیری این تجمع پربرکت، نیروی بسیاری را در اختیار جهان اسلام قرار می‌دهد تا درباره مسائل گوناگون جهان اسلام، اطلاع‌رسانی و روشنگری بهتری صورت گیرد. به هر حال، مسلمانان در سطح ملی و بین‌المللی، با مسائل گوناگونی درگیرند. از این رو، بهره‌مندی بهینه از توانایی‌های چنین تجمعی و جلوگیری از اتلاف سرمایه‌های انسانی و مالی آن، لازم و مفید است.

کنگره باشکوه حج، در مقایسه با نشست‌ها و کنفرانس‌های رسمی جهان اسلام، مانند «سازمان کنفرانس اسلامی»، از این جهت که با حضور میلیونی ملت‌ها و توده‌های مردمی تشکیل می‌شود، تأثیر بسیار مفید و مؤثری در آگاهی‌رسانی و در نتیجه اصلاح، بیداری و موج‌آفرینی افراد دارد. موضع‌گیری‌های خصمانه استعمار و استکبار در مقابل جهان اسلام، لزوم چنین تجمعی با چنین کارکردهایی را دوچندان می‌کند.

پیامبر اسلام (ص) و ائمه اطهار (علیهم السلام)، از ابتدای تشریح حج در اسلام، همواره از حج، به عنوان پایگاهی برای انتقال معارف دین و اطلاع‌رسانی به مسلمانان بهره‌برده‌اند.

امام خمینی (رحمه الله) نیز با چنین هدف و رویکردی، راه ائمه (علیهم السلام) را ادامه داد و همواره از این رسانه قدرتمند اسلام، برای آگاه کردن مسلمانان در راستای صدور انقلاب استفاده کرد. ایشان کعبه و حج را منبر بزرگی می‌دانست که می‌تواند بر بلندای بام انسانیت، صدای مظلومان را در همه عالم منعکس سازد. [\(1\)](#) امام (رحمه الله)، این جنبه از حج را از

ص: 58

ویژگی های اصلی و اساسی حج می دانست تا با استفاده از آن، بیداری اسلامی و انقلاب علیه زورگویان، همواره در جهان اسلام در جریان باشد.

آن حجی که خدای تبارک و تعالی می خواهد و آن حجی که اسلام از ما خواسته است، آن است که وقتی می روید حج، این مسلمین بلاد را بیدار کنید، متحد کنید با هم، بفهمانید به آنها که چرا باید بیش از یک میلیارد مسلمین تحت فشار دو تا قدرت چند صد میلیونی باشند. (1)

طبیعی است این مهم، با حضور و همکاری همه دولت ها و ملت های اسلامی محقق خواهد شد. ولی امام، با توجه به ماهیت این امر، برای علما و نخبگان، نقش ویژه ای قائل بود:

اکنون بر علمای اسلام و نویسندگان و دانشمندان و هنرمندان و فیلسوفان و محققان و عارفان و روشنفکرانی که به حال اسلام و مسلمین تأسف می خورند، در هر منطقه و دارای هر مذهب و مسلکی که هستند، لازم است ... مسلمانان را هشدار دهند و از آنان غفلت زدایی نمایند و آنان را برای یک نهضت عمومی اسلامی مهیا کنند. (2)

حج که با اجتماع رودررو و بی واسطه مسلمانان در مدت زمان نسبتاً طولانی همراه است، فرصت بسیار خوبی برای گفت و گو و تبادل اطلاعات و آرا و اندیشه ها در عرصه های گوناگون سیاسی و اجتماعی است. از این جهت فرصت گفت و گو در حج، زمینه بسیار مساعدی برای صدور انقلاب است.

در زمینه فرهنگی، یکی از ویژگی ها و زمینه هایی که می توان برای پیشبرد انقلاب اسلامی و صدور آن نام برد، «گفت و گو» است. حج می تواند به عنوان مظهر تفاهم و گفت و گو درآید و منجر به اتحاد و همکاری و همدلی شود. در این زمینه مقام معظم رهبری به لزوم و ضرورت گفت و گوی میان فرهنگ ها و عقاید مختلف در بین مسلمانان اشاره می کنند:

ص: 59

1- (1). صحیفه حج، ج 1، ص 114. [1]

2- (2). همان، ص 134. [2]

حج باید مظهر اتحاد باشد؛ باید مظهر تفاهم باشد؛ باید مظهر گفت وگو باشد؛ باید مظهر همدلی و همکاری و نزدیک شدن مسلمانان با یکدیگر باشد؛ باید حج را این جوری پیش برد؛ باید این جوری حرکت داد. (1)

ظرفیت های گفت وگو در حج که میعادگاهی جهانی برای مسلمانان در راستای صدور گفتمان انقلاب است، از جنبه های ذیل قابل توجه است: (2)

1. گفت وگو، زمینه ای برای تعامل افکار و آشناسازی دیگران با اندیشه ها و بنیان های فکری و ارزشی خود، در عین شناخت رویکردها و بنیان های ارزشی با سایر مذاهب و فرهنگ ایجاد می کند.

2. گفت وگو موجب تغییر و تحول فرهنگ انسانی از رهگذر ساز و کار اصلاح و خودتصحیح و دگرتصحیح می شود.

3. موجب اهتمام به پدیده هایی همچون مشارکت، تعاون، صلح، همکاری، مردم سالاری، باورمداری، اعتقادگرایی، اخلاق محوری و... می شود.

4. گفت وگو به طرفداران مذاهب، چگونگی گفتن و چگونه ارتباط برقرار کردن را بر اساس تعامل دوسویه می آموزد.

5. گفت وگو موجب دستیابی به وفاق جمعی و تلاش برای وصول به اجماع نظر بر سر اصول و قواعد عمل جمعی عام می شود.

مهم ترین موضوعات و عرصه های روشنگری در حج، در راستای صدور انقلاب اسلامی عبارت اند از: (3)

ص:60

1- (1) . بیانات، سال 1389، ص 170.

2- (2) . بازتاب مفهومی و نظری انقلاب اسلامی در روابط بین الملل، محمدرضا دهشیری، صص 282-285.

3- (3) . افزون بر موارد فوق، حج فرصت مناسبی برای آگاهی رسانی در مورد حج واقعی و مسائل جهان اسلام است که به نوبه خود در

صدور انقلاب موثر است (ر.ک: حج و بیداری اسلامی در اندیشه امام خمینی، محسن محمدی، صص 27-34). [1]

از زمانی که دینداری مسلمانان، گزینشی و التقاطی شد، دین به عنوان امری فردی معرفی و به دور از ابعاد اجتماعی حیات بشر، در گوشه ای رها شد. پیدایش چنین وضعی، به خاطر تلاش استعمار و استکبار بود که در نهایت با ایجاد چنین روحیه ای، تمدن اسلامی به افول گرایید و دوران عقب ماندگی مسلمانان رقم خورد.

امام خمینی (رحمه الله) با قرائتی نوین از احکام اسلام، توجه مسلمانان را به ابعاد سیاسی و اجتماعی اسلام جلب کرد و بر همین اساس، انقلاب اسلامی را بر پایه تعالیم دینی بنا نهاد. بنابراین، مهم ترین عامل انقلاب اسلامی، بازگشت به اسلام اصیل و ناب بود. یعنی ایجاد، بقا در مسیر مبارزه تا پیروزی و تداوم انقلاب، حاصل قرائتی اصیل و ناب از اسلام است؛ اسلامی که در آن، بر عزت اسلامی و مقابله با دشمنان و استعمارگران تأکید بسیاری شده است؛ اسلامی که در آن، مسلمانان از نظر علمی، سیاسی، اقتصادی و فرهنگی، حکومتی مقتدر، متعالی و مستقل دارند؛ اسلامی که در آن، سیاست و دیانت، نه تنها از هم جدا نیستند، بلکه لازمه یکدیگرند؛ اسلامی که در آن، معنویت و اخلاق، زیربنای شکل گیری جامعه و شخصیت همه افراد جامعه است. نتیجه طبیعی چنین اسلامی، صلابت و پویایی همیشگی جامعه است که به هیچ وجه، غفلت و خمودی در آن جایی ندارد.

بنابراین، آشنا کردن مسلمانان با اسلام واقعی، به خودی خود، قیام و ایستادگی را در پی خواهد داشت و حج، بهترین فرصت برای این امر خواهد بود.

امام (رحمه الله) نیز که خود با چنین قرائت جامعی از اسلام ناب، بزرگ ترین احیاگر تفکر دینی در قرن حاضر شد و با همین ایده و مبنا، انقلاب اسلامی را رهبری کرد و به پیروزی رساند، در پیام های خود به کنگره عظیم حج، با تأکید بر این نکته فرمود:

عید سعید و مبارک، در حقیقت آن روزی است که با بیداری مسلمین و تعهد علمای اسلام، تمام مسلمانان جهان از تحت سلطه ستمکاران و جهان خواران بیرون

آیند و این مقصد بزرگ، زمانی میسر است که ابعاد مختلف احکام اسلام را بتوانند به ملت های زیر ستم ارائه دهند و ملت ها را با اسلام آشنا کنند و فرصت را برای این امر بزرگ سرنوشت ساز مغتنم شمرده و از دست ندهند و چه فرصتی بالاتر و والاتر از کنگره عظیم حج که خداوند متعال برای مسلمانان فراهم آورده است. (1)

ایشان در جایی دیگر، آشنا نبودن مسلمانان با همه ابعاد اسلام را بزرگ ترین مشکل جامعه اسلامی می داند که بسیاری از مسائل دیگر نیز از آن ناشی می شود:

بزرگ ترین درد جوامع اسلامی، این است که هنوز فلسفه واقعی بسیاری از احکام الهی را درک نکرده اند و حج با آن همه راز و عظمتی که دارد، هنوز به صورت یک عبادت خشک و یک حرکت بی حاصل و بی ثمر باقی مانده است. (2)

2. شناساندن دشمن و برائت از آن

یکی از مفاهیم مهم گفتمان انقلاب اسلامی، مفهوم «ضدیت» و «غیریت سازی» است که بر نقش استعمار و استکبار در دشمنی با جهان اسلام تأکید دارد. امام خمینی (رحمه الله)، دشمنان اسلام را از عوامل مهم عقب ماندن مسلمانان می داند که با ایجاد اختلاف و تفرقه افکنی در بین مسلمانان و دست نشانده کردن حاکمان و دولت ها، سرمایه ها و منافع کشورهای اسلامی را به یغما می برند و از زائران خانه خدا می خواهد، مظالم دشمنان اسلام را بر ملا کنند. (3)

امام خمینی (رحمه الله) با ارائه بحث برائت از مشرکان، فقه سیاسی حج را متحول کرد. این تحول احیاگرانه بر اساس همان طرز فکر و مبنای معرفت شناختی و هستی شناختی بود که امام خمینی (رحمه الله) بر اساس آن، انقلاب اسلامی را طرح ریزی و رهبری کرد و به پیروزی رساند.

ص: 62

1- (1). صحیفه حج، ج 1، ص 133. [1]

2- (2). صحیفه نور، ج 2، ص 277.

3- (3). ر.ک: همان، ج 9، ص 226؛ همچنین ر.ک: صحیفه حج، ج 1، صص 38، 108 و 113. [2]

از دید امام، حج علاوه بر جنبه های فردی و معنوی، جنبه های اجتماعی و سیاسی نیز دارد. از این رو، برائت از مشرکان، از نظر امام (رحمه الله) در تحقق حج واقعی، جایگاه ویژه ای دارد؛ چنان که می فرماید: «مسلم، حج بی روح و بی تحرک و قیام، حج بی برائت، حج بی وحدت و حجی که از آن هدم کفر و شرک برنیاید، حج نیست».^[1]

در تبیین رابطه گفتمان انقلاب اسلامی و برائت از مشرکان، باید بگوییم که مراسم اعلان برائت از مشرکان در حج، آغاز و اعلام مبارزه ای است ^[2] که انقلاب اسلامی، آن را به مسلمانان جهان آموخت. این بیدارگری از سرزمین وحی - که مبارزه با طاغوت و بت شکنی از آن آغاز شد - شروع می شود و نمایندگان مسلمانان، آن را به سراسر جوامع اسلامی گسترش می دهند.

دیدگاه امام (رحمه الله) درباره برائت از مشرکان، همان روح گفتمان انقلاب اسلامی است که به فریب و افسون گری استعمار و دشمنان اسلام، در به غفلت کشیدن جوامع اسلامی اعتراض می کند. انقلاب اسلامی، نوعی اعتراض و انتقاد رفتاری در عرصه ملی و جهان اسلام به نظم جهانی و روابط قدرت در عرصه سیاست بین المللی، با هدف احقاق حق و جایگاه اصیل و رفیع تمدن اسلامی است. در این مسیر مبارزه، توجه به هویت مشترک جهان اسلام و مبارزه با ظالمان و استعمارگران، از شرایط لازم و تعیین کننده در این مسیر است.

امام خمینی (رحمه الله) این نکته را به زیبایی و ظرافت در پیام های حج بیان نمودند:

امروز فریاد برائت از مشرکان و کافران، فریاد از ستم ستمگران و فریاد امتی است که جانشان از تجاوزات شرق و غرب و در رأس آنان آمریکا و اذنان آن به لب رسیده است و خانه و وطن و سرمایه اش به غارت رفته است... فریاد برائت ما، فریاد

ص: 63

1- (1). صحیفه حج، ج 1، صص 251 و 197. [1]

2- (2). همان.

امتی است که همه کفر و استکبار به مرگ او در کمین نشستند و همه تیرها و کمان‌ها و نیزه‌ها به طرف قرآن و عترت عظیم نشانه رفته‌اند. [\(1\)](#)

3. معرفی انقلاب

امام خمینی (رحمه الله)، انقلاب اسلامی ایران را از نمونه‌های بارز بیداری اسلامی می‌دانست و با توجه به نظر ایشان در مورد صدور انقلاب به جهان اسلام و سایر کشورها، حج را فرصت خوبی برای صدور انقلاب [\(2\)](#) اسلامی معرفی می‌کرد؛ زیرا از نظر ایشان، صدور انقلاب، همان صدور بیداری اسلامی است. ایشان در پیامی به زائران خانه خدا چنین می‌فرماید:

ما اینکه می‌گوییم باید انقلاب ما به همه جا صادر بشود، این معنی غلط را از او برداشت نکنند که ما می‌خواهیم کشورگشایی کنیم... معنی صدور انقلاب ما این است که همه ملت‌ها بیدار بشوند و همه دولت‌ها بیدار بشوند و خودشان را از این گرفتاری که دارند و از این تحت سلطه بودن که هستند و از اینکه همه مخازن آنها دارد به باد می‌رود و خودشان به نحو فقر زندگی می‌کنند، نجات بدهد. [\(3\)](#)

از نظر امام خمینی (رحمه الله)، صدور انقلاب به وسیله زائران ایرانی، تنها به شیوه گفتاری و بیانی محدود نمی‌شود، بلکه آنها باید رفتار خود را نیز بر اساس این رویکرد تنظیم کنند.

ایشان در پیامی دیگر، یکی از مهم‌ترین و اساسی‌ترین رسالت‌های زائران ایرانی را صدور انقلاب و ترسیم تصویری صحیح از آن، در ذهن حاجیان سایر کشورها می‌دانند؛ به طوری که تخلف از آن را گناه بزرگی می‌شمارند:

شما حجاج محترم بیت الله الحرام، حامل پیام این ملت و نمایندگان این کشور هستید.

در این صورت، موقعیت شما بسیار حساس و وظیفه شما سنگین است. یا ان شاء الله

ص: 64

1- (1). صحیفه حج، ج 1، صص 200 و 201. [1]

2- (2). ر.ک: صدور انقلاب از دیدگاه امام خمینی (تبیان، دفتر ششم).

3- (3). صحیفه حج، ج 1، ص 62. [2]

چنانچه انتظار می رود با رفتار شایسته و اخلاق اسلامی و انقلابی خود، نظر همگان را جلب کرده و چهره انقلاب اسلامی را آن گونه که هست به نمایش ملت های جهان می گذارید و توجه آنان را با برخوردهای برادرانه و محبت آمیز به انقلاب بزرگ ایران جلب می نمایید و عملاً تبلیغات فاسد مغرضانه بوق های تبلیغاتی را خنثی می نمایید که در این صورت، حج شما مقبول و اجر شما مضاعف خواهد بود یا خدای نخواستہ بعضی از بی خبران، بر خلاف آنچه ذکر شد، عمل می نمایند که امید است نمایند که در این صورت، در محضر خدا و خانه او و قبله مسلمانان، مرتکب گناهی عظیم شده و از صف حجاج بیت الله الحرام و زائران قبر رسول خدا و ائمه معصومین در بقیع، خارج می شوند و با کوله باری از گناه به منازل خود برمی گردند. (1)

امام (رحمه الله) در پیام مبسوطی، رفتار و گفتار زائران ایرانی را حساس می داند؛ زیرا زائران سایر کشورها، بر اساس همین رفتار و گفتار آنها، در مورد انقلاب اسلامی قضاوت می کنند. بنابراین، زائران باید به فکر خنثی کردن توطئه ها و حفظ آبرو و صدور انقلاب باشند. (2)

امام خمینی (رحمه الله)، به زائران ایرانی توصیه می کند که در مواجهه با زائران سایر کشورها، ضمن پرهیز از هرگونه غرور و عجبی که از پیروزی انقلاب به آنها دست می دهد، پیوندهای خود را با آنها استوار سازند و انقلاب ایران را حامی آنها و صدور انقلاب را صدور اسلام راستین و بیان احکام محمدی معرفی کنند. (3)

صدور انقلاب در حج، فقط به عهده عموم زائران نیست، بلکه با توجه به ماهیت موضوع، علما و اندیشمندان نیز در این مورد وظیفه مهمی دارند تا مبانی انقلاب را به خوبی تبیین کرده و توطئه های دشمنان اسلام را خنثی کنند و از این طریق، در صدور بیداری اسلامی سهمی داشته باشند.

ص: 65

1- (1). صحیفه حج، ج 1، ص 140. [1]

2- (2). همان، ص 104. [2]

3- (3). ر.ک: صحیفه حج، ج 1، ص 227. [3]

امام، در این مورد می فرماید:

در این سال (1) که ایران در آستانه جمهوری اسلامی است و به واسطه تبلیغات ناروای اجانب، ممکن است مسلمین بلاد از عمق نهضت اسلامی ایران مطلع نباشند، لازم است آقایان علما و خطبا و دانشمندان محترم، با وسایل ممکن، این نهضت مقدس را معرفی نمایند و مقصد مسلمانان ایران را که همان برقراری حکومت اسلامی تحت پرچم اسلام و هدایت قرآن کریم و پیغمبر مکرم اسلام است، گوشزد نمایند که برادران اسلامی ما بدانند ما به جز اسلام و برقراری حکومت عدل اسلامی، فکر نمی کنیم. (2)

ایشان در پیام دیگری نیز از روحانیون، نویسندگان و کویندگان می خواهند چهره واقعی انقلاب را در مقابل تبلیغات مسموم غرب به جهانیان معرفی نمایند. (3)

افزون بر موارد پیش گفته، حج محل مناسبی برای تبیین شعارهای انقلاب است. شعارهای انقلاب یکی از عناصر هویتی انقلاب است که اهداف و برنامه های آن را نشان می دهد. شعارهای انقلاب اسلامی ایران، گنجینه فشرده و پر معنایی از مفاهیم و آرمان های بنیادی انقلاب هستند. (4)

مراسم برائت از مشرکان، فرصت خوبی است که مسلمانان جهان با محتوای شعارهای انقلاب اسلامی آشنا شوند. از این جهت می توان شعارهای انقلاب را به دو بخش تقسیم بندی کرد:

1. ایجابی: این شعارها بر وحدت و انسجام درونی جهان اسلام تأکید دارد.

2. سلبی: بخش مهمی از ماهیت انقلاب اسلامی که در طرد دشمنان بیرونی و استعمارگران جهان اسلام است، در این بخش نمود پیدا می کند.

ص: 66

1- (1) . این پیام در تاریخ 29 شهریور ماه سال (1358) صادر شده است.

2- (2) . صحیفه حج، ج 1، ص 23. [1]

3- (3) . ر.ک: صحیفه حج، ج 1، ص 108. [2]

4- (4) . جامعه شناسی شعارهای انقلاب اسلامی، محمدحسین پناهی، ص 10.

4. انتقال تجربه ها

از نظر امام، صدور انقلاب در حج، فقط در محدوده مسائل سیاسی و تبلیغی نیست، بلکه هدف ایشان، صدور بیداری اسلامی و پیروزی سایر کشورها در مسیر این مبارزه است. به همین دلیل، علاوه بر معرفی چهره واقعی انقلاب و رفع توطئه ها و تبلیغات دشمن، بر انتقال تجارب انقلاب نیز بسیار تأکید دارند.

ایشان خطاب به زائران خانه خدا می فرماید:

در این فرصت مغتنم، روحانیون معظم و مسئولین تبلیغات حج برای انتقال تجارب انقلاب و ارائه خط مشی های سیاسی در پرتو احکام قرآن و نقش عظیم روحانیت اسلام در رهبری مردم و جامعه، نقش کارسازی باید ایفا بنمایند. (1)

ایشان همچنین در مورد بیداری اسلامی از طریق صدور تجربه های انقلاب اسلامی در حج نیز می فرماید:

... ما به تمام جهان، تجربه هایمان را صادر می کنیم و نتیجه مبارزه و دفاع با ستمگران را بدون کوچک ترین چشم داشتی، به مبارزان راه حق انتقال می دهیم و مسلماً محصول صدور این تجربه ها، جز شکوفه های پیروزی و استقلال و پیاده شدن احکام اسلام برای ملت های در بند نیست. (2)

آگاهی و شناخت درباره انقلاب اسلامی، تنها به وسیله انقلاب اسلامی ایران کسب نخواهد شد. در بسیاری از موارد، مشاهده می شود که زائران سایر کشورهای اسلامی، بیشتر به دنبال یافتن تصویر صحیحی از انقلاب اسلامی هستند؛ آنها می خواهند نمونه و تجربه موفق بیداری اسلامی را در ایران از طریق خود ایرانیان و بدون دخالت رسانه های غرض ورز و جهتدار غربی بشناسند. در بیشتر مواقع، پیش از هرگونه گفت و گوی عقیدتی و کلامی، بخش های سیاسی در مورد انقلاب اسلامی ایران مطرح می شود.

ص: 67

1- (1). همان، ج 20، ص 125.

2- (2). صحیفه حج، ج 1، ص 207. [1]

امام خمینی (رحمه الله) نیز در پیام خود به زائران خانه خدا، همه آنها، به ویژه فرهیختگان را به الگوگیری از انقلاب اسلامی ایران دعوت می کند و می گوید.

ای حجاج محترم خانه خدا به خود آید و ای مسلمانان در همه بلاد و اقطار عالم بپاخیزید و ای علمای اعلام جهان اسلام به داد اسلام و بلاد مسلمین و مسلمانان برسید و در هر گوشه و کنار، همچون ملت ایران و دولت آن و علما و بزرگان این سامان، دست رد به سینه ستمکاران غرب و شرق زنید و عمال و کارشناسان دروغین و مستشاران نفت خوار آنان را از بلاد خود بیرون بریزید و همچون سلحشوران ایران، شهادت را بر ذلت و شرف اسلام و انسانی را بر رفاه و عیش چندروزه توأم با خواری و شرمساری ترجیح داده و در میدان نبرد سیاسی و نظامی بر آنان چیره شوید و از هیاهوی تبلیغاتی آنان، باک نداشته باشید که خداوند متعال با شماست: (إِنْ تَنْصُرُوا اللَّهَ يَنْصُرْكُمْ وَيُثَبِّتْ أَقْدَامَكُمْ). (1) (محمد: 7)

موانع صدور گفتمان انقلاب اسلامی در حج

اشاره

هرچند در حج، زمینه ها و ابزار زیادی برای صدور انقلاب وجود دارد، ولی موانع متعدد داخلی و خارجی، مانع از تحقق این ایده می شوند:

1. تعصبات فرقه ای و مذهبی

هرچند عوامل اتحادبخش در تمدن اسلامی زیاد است، ولی وجود عناصر تفرقه افکن، در بطن عوامل اتحادبخش یا به موازات آنها، فضای بسیار مساعدی را برای بروز از هم گسیختگی و تجزیه در جهان اسلام فراهم می کند. تعصبات یا وابستگی های بومی (مذهبی، زبانی و نژادی) به ویژه در برهه های ضعف و انحطاط، زمینه را برای از هم گسیختگی و تجزیه فراهم خواهد کرد. (2)

ص: 68

1- (1). صحیفه حج، ج 1، ص 169. [1]

2- (2). سلسله کتب المستقبل العربی، «الاصول الاجتماعیه - الثقافیه للقیاده القومیه: نموذج جمال عبدالناصر»، سعدالدین ابراهیم، ش 3، صص 217-241.

از سوی دیگر تأکید و تلاش بر حفظ هویت فرهنگی - عقیدتی و فقدان تأثیرپذیری و گفت و گو با سایر فرقه ها، عقاید و نحله های اسلامی و سایر فرهنگ ها، مانعی در تبادل فرهنگی بین ملت ها به شمار می رود. (1)

در این زمینه مقام معظم رهبری به چالش و مانعی اشاره می کند که امت اسلامی را دچار انشقاق و تشتت کرده است، آن، همانا گذر نکردن از «من قومی و نژادی» به «مای اسلامی و قرآنی» است که حج می تواند در گذر از «من قومی و نژادی» به «مای اسلامی و قرآنی» مؤثر باشد. (2)

افزون بر این، انعطاف ناپذیری عقیدتی نیز مانع از برقراری تعامل سازنده و انتقال ایده ها و تفکرات می شود؛ زیرا سبب نوعی تعصب کور می شود که جلوی هرگونه گفت و گوی سازنده را می گیرد. به این ترتیب تعصب عقیدتی و حتی فقهی، مانع از تعامل و اتحاد سیاسی می شود.

هرچند حج محلی برای حضور همه مسلمانان است، ولی وجود مذاهب گوناگون در حج، به نوعی بروز تفاوت ها نیز هست که اگر همراه نوعی تعصب شود، در کنار اختلافات فرهنگی، به مانع بزرگی در مسیر صدور انقلاب تبدیل می شود. این، همان عاملی است که دشمنان انقلاب، همواره مد نظر دارند و سعی می کنند تفاوت ها و تمایزات فرهنگی و دینی مسلمانان را به تعصبات کور تبدیل کنند.

2. انحصار در ابعاد فقهی حج

انقلاب اسلامی حاصل اندیشه ای است که دین و سیاست از هم جدا نیستند؛ بلکه ملازم یکدیگرند. امام خمینی (رحمه الله) با همین رویکرد، تفسیر و تحلیلی سیاسی از حج ارائه کرد و مسلمانان را به ابعاد و کارکردهای سیاسی حج در سطح بین الملل جهان اسلام رهنمون شد.

ص: 69

1- (1). بازتاب مفهومی و نظری انقلاب اسلامی در روابط بین الملل، ص 265.

2- (2). ر.ک: مکتوبات، سال 1370، ص 40.

بر این اساس می توان حج را آوردگاهی برای مسائل و چالش های سیاسی جهان اسلام و از جمله انقلاب و نهضت های اجتماعی در جهان اسلام دانست. در این فضا صدور انقلاب اسلامی ایران، معنا و مفهوم پیدا می کند. طبیعی است در صورتی که رویکردهای سیاسی را از حج حذف کنیم و آن را در ابعاد فردی فقهی و اخلاقی خلاصه کنیم، مجالی برای مباحث و فعالیت های سیاسی در حج باقی نمی ماند (1) و نمی توان از ایده صدور انقلاب در حج سخن گفت.

3. حکومت آل سعود

اشاره

رقابت ایران و عربستان، پیش از انقلاب آغاز شده است. همشیه مسئله قدرت اول منطقه بودن، دغدغه اصلی این دو کشور بوده است. شعارهای مترقیانه و دموکراتیک انقلاب اسلامی و مبارزه با سلطه غرب و شرق، موقعیت سنتی عربستان را به چالش می کشید. (2) عربستان سعودی برای کاستن آثار و نفوذ انقلاب، اقداماتی را انجام داد که تأسیس مؤسسات تبلیغاتی برای تخریب چهره انقلاب، تشکیل شورای همکاری خلیج فارس و حمایت همه جانبه از رژیم بعثی صدام از مهم ترین آنها بود. (3)

مانع بودن عربستان برای صدور انقلاب را می توان از دو جهت تفکر وهابی (مذهبی) و نگرش نسبت به غرب (سیاسی) بررسی کرد:

الف) تفکر وهابی

چالش هایی که سیاست سعودی در مقابل ایران پدید می آورد، با مبارزه جویی ناشی از فعالیت های نظامی فرق می کند. چالش ها و موانع عربستان سعودی برای ایران بیشتر در

ص: 70

1- (1). ر.ک: مکتوبات، سال 1370، ص 42.

2- (2). تاثیر انقلاب اسلامی ایران بر کشورهای اسلامی، محمداقرا حشمت زاده، ص 92.

3- (3). بازتاب جهانی انقلاب اسلامی، منوچهر محمدی، ص 157.

ابعاد گفتمانی ظاهر می شود. مبنای مشروعیت سیاسی در عربستان، برگرفته از وهابیت است؛ ولی مبنای مشروعیت و نظام فکری انقلاب اسلامی، تشیع می باشد. به نظر می رسد وهابیت و تشیع، تقابل محتوایی و سیاسی بسیار بالایی دارند و از این جهت، دو ایدئولوژی متفاوت هستند که برونداد و استراتژی های متفاوتی را در پیش می گیرند.

رگه های اندیشه ضد شیعی و شیعه ستیزی را می توان در پیشینه افکار وهابیان، از ابن تیمیه و محمد بن عبدالوهاب دید که امروزه همین دیدگاه در میان وهابیان وجود دارد. نقش تهاجمی نیروهای وهابی سعودی در تخریب اماکن مقدس و بی حرمتی آنان به مکان های مقدس شیعی که سیری تاریخی دارد، به نوعی بر خصمت پرشور و بنیادگرا و تندرو اسلام وهابی دلالت نمود و موجب به مبارزه طلبیده شدن ایران و تفکر شیعه از سوی وهابیان و گروه های سلفی همسو و مخالف با اندیشه شیعه گردید و متأسفانه تا به امروز، این مبارزه طلبی با تبلیغ حکومت سعودی هر روز بیشتر شده است. (1)

نقطه کلیدی فعالیت های عربستان، شیعه ستیزی و مقابله با تفکر شیعی انقلاب اسلامی ایران بوده است و به همین دلیل، حکومت عربستان و رژیم های دیگر عربی و در نهایت آمریکا، از آن حمایت و تلاش می کردند آن را به عنوان آلترناتیو اندیشه انقلاب اسلامی مطرح کنند و به همین دلیل سعی در تزریق اندیشه جهادی در آن داشتند تا جوانان مسلمان تشنه مبارزه با دشمنان را در مسیر دلخواه، هدایت و نگاهداری نمایند. (2)

(ب) نگرش نسبت به غرب

نفث و مرکز اسلامی بودن، به لحاظ محل واقع شدن کعبه و قبر پیامبر، مهم ترین سرمایه عربستان است تا امنیت خود را در منطقه حفظ کرده و تا حدودی در جهان عرب و

ص: 71

1- (1). قبله عالم؛ ژئوپلیتیک ایران، گراهام فولر، ترجمه عباس مخبر، ص 127.

2- (2). مجله علمی - پژوهشی راهبرد، «بنیادهای فکری القاعده و وهابیت»، عباس نجفی فیروزجانی، ش 27، ص 254.

دنیای اسلام، خواهان و مدعی رهبری و مرکزیت باشد. (1) از سوی دیگر ساختار سیاسی حاکم بر آن در طیف همگرایان با غرب قرار داشته است.

این طیف تلاش می کند تا با استفاده از ابزارهای فرهنگی، سیاسی و اقتصادی، اهداف مهم ایالات متحده و غرب، از جمله به قدرت رسیدن عناصر همسو با غرب، حفظ منافع حیاتی غرب در کشورهای منطقه، به انزوا کشاندن و جلوگیری از توسعه و نشر اندیشه و ایدئولوژی اسلام سیاسی، حفظ امنیت و ثبات رژیم صهیونیستی را تأمین کنند و اهداف سلطه گرایانه خویش را محقق نمایند. (2)

عربستان سعودی از سویی خود را پاسدار اماکن مقدس اسلامی و یک دولت سنی به تمام معنا می داند و از سویی دیگر، رقیب ایدئولوژیک اصلی ایران شیعی محسوب می شود. ایران همواره کشوری بوده است که ایدئولوژی مذهبی و اعتبار مذهبی خود را همواره در مبنای مشروعیت و سیاست خارجی خود به کار برده است. (3)

فرصت انقلاب اسلامی در طرح نظریه استکبارستیزی در حج، در نوع خود جالب توجه می نماید؛ اما در عین برخورداری از این فرصت، چالش هایی که از سوی طیف ها و گروه های سلفی و وهابی شکل گرفته، به این صورت است که مشکل کنونی جامعه مسلمانان را در وهله اول، ناشی از استعمار نمی دانند؛ بالعکس مشکل مسلمانان را درونی می دانند. در ابتدا به نظر می رسد که هدف این گروه ها در وهله اول، سرنگونی نظام های استبدادی است، اما از افکار و اندیشه های چنین گروه های منحرف مدعی حق مداری که به سوی افراطگرایی بی حد و حصر سوق پیدا کرده اند، هرگونه انحراف و کجی از افکار و عقاید، منجر به کفر طرف مقابل گردیده و راهی جز از بین بردن طرف مقابل باقی نمی ماند. (4)

ص: 72

1- (1) . تأثیر انقلاب اسلامی ایران بر کشورهای اسلامی، ص 91.

2- (2) . فصلنامه امنیت ملی، «تأثیر بیداری اسلامی بر گفتمان جدید قدرت منطقه ای»، سعدالله زارعی و همکاران، ش 4، ص 134.

3- (3) . قبله عالم؛ ژنوپلتیک ایران، ص 121.

4- (4) . پیامبر و فرعون، جنبش های نوین اسلامی در مصر، ژیل کیل، ترجمه حمید احمدی، صص 77-101.

موقعیت استراتژیک ایران، آن را به بازیگری فعال در خاورمیانه تبدیل کرده است که منافع آمریکا را به چالش می کشد. (1) آمریکا با توجه به شرایط منطقه ای خلیج فارس و موقعیت برتر این کشور در زمان پهلوی، هرگز حاضر نشد تغییرات ایجاد شده در عرصه سیاسی و اجتماعی ایران را بپذیرد. (2)

بر این اساس القای هراس از ایران، از همان ابتدای وقوع انقلاب اسلامی ایران به عنوان پروژه گفتمانی، به اشکال مختلفی در سیاست های استعمارگرانه غرب جلوه گر شد که نه تنها ایران هراسی، بلکه اسلام هراسی، به ویژه شیعیان را مدنظر داشته است.

این پروژه از طریق ابزارهای نوین تبلیغاتی و عملیات روانی همچون رسانه های مکتوب، دیداری و شنیداری، در سال های اخیر دامنه وسیعی پیدا کرده است و همزمان با افزایش قدرت ایران، بر وسعت و تنوع آن افزوده شده است. (3)

بر این اساس باید به سیر تطور ادبیات شکل گرفته در مورد ایران، در سطوح فکری و

سیاست گذاری، توجه کرد. افزون بر مقاله ها و مطالب روزنامه ای متعددی که درباره هژمونی طلبی ایران در سالیان اخیر در غرب به رشته تحریر درآمده است، مراکز فکری و ایده پردازی تأثیرگذار در سیاست خارجی ایالات متحده نیز، از چند سال پیش موضوع هژمونی طلبی ایران را در کانون توجه خود قرار داده اند و به بزرگ نمایی آن پرداخته اند.

شاید سرآغاز این روند را بتوان مقاله تأثیرگذار ریچارد هاس، رئیس شورای استدلال

ص: 73

Institute for Policy Studies, "Iran in the Crosshairs How to Prevent Washington's Next War", Bennis . (1) -1
Phyllis, 2008

2- (2) . ر. ک: دیپلماسی عمومی ایالات متحده در قبال ایران، فواد ایزدی.

3- (3) . مثلاً با گسترش توان علمی و هسته ای ایران، ایران هراسی ابعاد گوناگون سیاسی و رسانه ای یافت؛ به طوری که ساخت فیلم و مستند نیز وارد ابزارهای ایران هراسی گشت. (برای نمونه ر. ک: فصلنامه مطالعات انقلاب اسلامی، «ایران هراسی در آمریکا: بازنمایی شرق شناسانه در برنامه هسته ای ایران در مستند ایرانپوم»، فواد ایزدی و دیگران، ش 35، صص 69-92.

خاورمیانه جدید روابط خارجی آمریکا دانست. او در این مقاله عنوان کرد که عصر جدیدی در خاورمیانه آغاز شده است که مهم ترین ویژگی آن، پایان تسلط آمریکا بر این منطقه و تغییر آشکار موازنه قدرت به سود ایران است که باید از گسترش آن جلوگیری کرد. (1)

این ادبیات در مقالات دیگری همچون خیزش شیعه (2) و بعدها در کتاب ها و مقالات سایر مراکز فکری در ایالات متحده، اروپا و اسرائیل پیگیری شد. در بیشتر این آثار، یک دیدگاه مسلط بود و آن اینکه ایران در پی هژمونی منطقه ای است و باید از تحقق آن جلوگیری کرد. این ادبیات به تدریج به گفتمان سیاست خاورمیانه ای آمریکا راه یافت و از اواخر دوران بوش، همواره تکرار شده است. قرارداد بیست میلیارد دلاری فروش اسلحه به عربستان در سال 2007، با توسل به افزایش خطر ایران و هژمونی طلبی این کشور توجیه شد.

آنچه با عنوان ایران هراسی مطرح می شود، بر بستر برخی واقعیت ها در منطقه و وارونه نمایی برخی دیگر شکل گرفته است تا در پرتو آن، هزینه قدرت یابی ایران به نحوی افزایش یابد که انتقال قدرت، غیرممکن شود. قدرت و موقعیت استراتژیک ایران، به ویژه مجاورت آن با منابع انرژی، واقعیت هایی هستند که دستاویز ایران هراسی قرار می گیرد. (3)

قابلیت ایران برای تبدیل شدن به هژمون منطقه ای، از مهم ترین علل ترویج گفتمان ایران هراسی از سوی غرب است؛ قابلیت که غرب با توسل به ابزارهای مختلف، تلاش دارد از بالفعل شدن آن جلوگیری کند. تلاش غرب با محوریت ایالات متحده در این راستا، ریشه در یک منطق نظری پراهمیت در سیاست بین الملل دارد و آن منطق، جلوگیری از ظهور هژمون های منطقه ای است.

ص:74

1- (1) . Foreign Affairs, " The New Middle East ", Haass, R.N, 2006 .

2- (2) . Foreign Affairs, " When the Shiites Rise ", Nasr, V.R, 2006 .

3- (3) . ر.ک: فصلنامه بین المللی روابط خارجی، «ایران هراسی: دلایل و پیامدها»، محسن شریعتی نیا، ش 6، صص 193-196.

بر اساس این منطق، دولت‌هایی که به هژمونی منطقه‌ای دست می‌یابند، هدفی دیگر نیز در سر دارند و آن جلوگیری از تسلط سایر دولت‌ها بر دیگر مناطق جغرافیایی است. به عبارت دیگر، هژمون‌های منطقه‌ای، علاقه‌مند به داشتن رقبایی همتراز نیستند، بلکه تمایل دارند سایر مناطق را صحنه رقابت قدرت‌های بزرگ و منطقه‌ای و تقسیم‌شده میان آنان ببینند. میرشایمر به عنوان واضح‌نظریه‌واقع‌گرایی ته‌اجمی، معتقد است این هدف در استراتژی امنیت ملی آمریکا، همواره وجود داشته است. (1)

غرب، اعراب و اسرائیل، به دلایلی مشترک و متفاوت، ایران را تهدیدی برای خود می‌دانند و با هراس، به کنش‌های آن می‌نگرند. از همین روست که ائتلافی علیه ایران شکل داده‌اند.

مهم‌ترین پیامد ایران هراسی، شکل‌گیری یک ائتلاف ضد ایرانی در منطقه، با مدیریت قدرت‌های فرامنطقه‌ای است. ائتلاف یک تعهد رسمی یا غیررسمی، به همکاری امنیتی میان دو یا چند دولت با نیت افزایش قدرت، امنیت و نفوذ هر یک از آنان است. عنصر کلیدی در معنادار ساختن یک ائتلاف، تعهد به حمایت متقابل در برابر تهدیدات ناشی از یک یا چند بازیگر خارجی است. (2)

این ائتلاف در مقابل هژمونی ایران، از دو استراتژی موازنه سخت (ابعاد نظامی و تسلیحاتی) و موازنه نرم (تحریم‌های سیاسی، اقتصادی و علمی) استفاده کرده است. (3)

این ائتلاف، بی‌گمان هزینه‌پیگیری اهداف سیاست خارجی کشور و تأمین منافع ملی را بسیار بالا می‌برد.

گسترش این فضای ایران هراسی، زمینه‌تعامل بین ایران و سایر مسلمانان را در عرصه‌های گوناگون از بین می‌برد و سبب می‌شود مسلمانان با نوعی ذهنیت و حتی

ص: 75

1- (1) .Current History, " China Unpeaceful Rise ", Mersheimer J. J., 2000 .

2- (2) .World Politics, " Alliance in Unipolar World ", Wallt, p86 .

3- (3) . ر.ک: فصلنامه بین‌المللی روابط خارجی، «ایران هراسی: دلایل و پیامدها»، محسن شریعتی نیا، ش 6، صص 202-204.

قضاوت منفی از پیش تعیین شده، با ایرانیان مواجه شوند. این فضای تیره و لرزان ارتباطی، مانع از تعامل سازنده ایرانیان با سایر مسلمانان در عرصه های سیاسی و فرهنگی می شود. البته حج از این جهت فرصتی برای نشان دادن تصویر واقعی انقلاب و رفع هرگونه سوءتفاهم در این عرصه است. به عبارت دیگر حج مانند یک رسانه جامع انسانی است که در فضایی اخلاقی، زمینه ارتباط مسلمانان مختلف را فراهم می کند تا در این ارتباط بی واسطه، نقش تخریبی رسانه های غربی خنثی شود.

5. تفاوت نظام سیاسی تشیع و تسنن

اشاره

انقلاب اسلامی ایران بر اساس نظام سیاسی خاصی شکل گرفت که بر مبنای نظام سیاسی و عقیدتی تشیع سامان داده شده بود. طبیعی است صدور انقلاب، بدون توجه به این مبانی محقق نخواهد شد. به نظر می رسد نظام سیاسی اهل سنت، با این مبانی در مواردی تطبیق ندارد و حتی در تعارض است.

الف) ویژگی های حاکم

شیعیان بر خلاف اهل سنت، علاوه بر مسلمان و قادر (قاهر) بودن حاکم، عدالت را نیز برای اطاعت از حاکم اسلامی شرط می دانند. با این نظریه فقهی اهل سنت، قیام علیه حاکمان فاسد و مستبد کشورهای اسلامی، تجویز نمی شود.

هرچند در ابتدای اسلام، عدالت از شرایط حاکم اسلامی بود، ولی برخی رویدادهای سیاسی و اجتماعی، مانند جنگ های خونین میان مدعیان قدرت و به خطر افتادن عرض و ناموس مسلمانان، سبب شد به تدریج نظریه استیلا و تسلیم که با اکراه از سوی فقیهان اهل سنت برای مشروعیت خلیفه پذیرفته شده بود، از دوره میانه به بعد به نظریه غالب، تبدیل شود. بر اساس این نظریه، قیام علیه حاکم مسلمانان، هرچند فاسق و فاجر باشد، حرام است؛ زیرا حکومت بد، بهتر از بی حکومتی است که در آن مال و ناموس

مسلمانان در معرض خطر قرار می‌گیرد. به این ترتیب، «امنیت» بر «عدالت» ترجیح داده شد و اصل امر به معروف و نهی از منکر، تغییری رو به انزوایافت. (1)

البته بیداری اسلامی نشان داد که رویکرد عدالت محور و آزادی محور، در چارچوب منطق جهادگرا، در حال جایگزینی با رویکرد امنیت محور در اندیشه سیاسی اهل سنت است. به این ترتیب فقه سیاسی اهل سنت، در حال تغییر از نگاه امنیت محور - که بر اطاعت محض از حاکم تأکید داشت - به قاعده عدالت محور - که قیام در برابر حاکم ظالم را تجویز می‌کند - است. بر این اساس می‌توان پیش بینی کرد، فقه سیاسی اهل سنت با تأثیر از وضع سیاسی بیرونی و با فراهم شدن زمینه فکری، سیاسی و اجتماعی لازم، در آینده دچار تحولات مهمی شود. (2)

(ب) نظام روحانیت

اجتهاد در تشیع، سبب تقویت ارتباط مردم با عالمان در مسائل جاری سیاسی و اجتماعی می‌شود که زمینه حضور در قیام، در مقابل حاکمان ظالم را فراهم می‌کند. افزون بر این، علما و حوزه های علمیه شیعه، برخلاف اهل سنت، از نظر سیاسی و اقتصادی، هیچ وابستگی به دولت ندارند؛ بلکه با پایگاه مردمی خود، در مقابل نظام های سیاسی فاسد، به راحتی واکنش نشان می‌دهند. (3)

پیروزی انقلاب اسلامی در ایران، نشان می‌دهد اسلام می‌تواند یک وسیله مؤثر برای انقلاب باشد و با به چالش کشیدن نظم موجود، نظامی جدید را طرح ریزی نماید.

ص: 77

-
- 1- (1). ر.ک: عدالت در اندیشه سیاسی اسلام، بهران اخوان کاظمی؛ اندیشه های سیاسی در اسلام و ایران، حاتم قادری، صص 107-112؛ مبانی مشروعیت حکومت، نظریه ابوالحسن ماوردی، غلامرضا ذاکر صالحی، صص 114-119.
 - 2- (2). ر.ک: بیداری اسلامی در نظر و عمل، به کوشش (ویراستار علمی) اصغر افتخاری؛ «بیداری اسلامی؛ تحلیل تحول فقه سیاسی اهل سنت»، مجید بهستانی، صص 165-204.
 - 3- (3). ر.ک: بازتاب جهانی انقلاب اسلامی، منوچهر محمدی، صص 523-526.

اما محیط غالباً سنی بیشتر کشورهای عربی و ویژگی های اجتماعی - سیاسی آنها، می تواند مانع تکرار انقلاب به شیوه ایران باشد. عامل مهم، وجود نداشتن یک پیشتاز روحانی و کاملاً سیاسی رادیکال و دارای اقتدار بنیادی مذهبی - سیاسی و اخلاقی است. در واقع بیشتر علمای سنی، نفوذ معنوی و سیاسی همتایان شیعه خود را ندارند؛ علاوه بر این، اقتدار فقهی برای اجرای اصل اجتهاد را نیز ندارند. مهم تر اینکه علمای سنی، در متن یک شبکه سازمانی سلسله مراتبی، همانند شیعیان از انسجام برخوردار نیستند. (1)

با وجود این، نشانه هایی در دست است که علمای سنی، در برابر رادیکالیزه شدن و سازمان یافتن مصون نیستند؛ به طوری که مثلاً برخی علمای وعاظ در مصر، به عنوان کسانی شناخته شده اند که در جریان ها و جنبش های اسلام گرایانه، شرکت دارند. (2)

ضمن اینکه طبقه جدید روحانیان اهل سنت، از سه دهه قبل، فضای جدیدی را در روحانیت اهل سنت ایجاد کردند که می تواند نظام و روابط قبلی روحانیت اهل سنت را تغییر دهد؛ به طوری که انتظار می رود، ظهور طبقه روحانی بزرگ و فراگیر آینده، همانند ایران، پیکارطلبی درازمدت اسلامی با قدرت سیاسی را شدت بخشد.

6. ناکارآمدی جمهوری اسلامی

کارآمدی جمهوری اسلامی، تیر خلاص به همه حمله ها، اتهامات و موانع خواهد بود. نه انقلاب اسلامی منحصر به ایران است و نه جمهوری اسلامی؛ اما آنچه امروز به عنوان خروجی انقلاب اسلامی عینیت یافته، جمهوری اسلامی ایران است. موفقیت جمهوری اسلامی در ارائه یک الگوی مناسب اقتصادی، سیاسی، اجتماعی و امنیتی در منطقه و جهان، باعث اقبال روزافزون کشورهای اسلامی خواهد شد. اما اگر جمهوری

ص: 78

-
- 1- (1). اسلام در انقلاب: جنبش های اسلامی معاصر در جهان عرب (بررسی پدیده بنیادگرایی اسلامی)، صص 417 و 418.
2- (2). همان، ص 418.

اسلامی، یک کشور ضعیف از نظر اقتصادی و سیاسی باشد، مردم مسلمان و مستضعف را دچار یأس و ناامیدی می کند.

رفاه اقتصادی و اجتماعی، حفظ حریم و آزادی های سیاسی و مدنی مردم، استقرار یک نظام مردمی و بر سر کار آمدن مسئولان اخلاقمند و مردمی، موج بیداری و اقبال عمومی را سرعت و شدت خواهد بخشید. غلبه جمهوری اسلامی بر گسست های سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی در دو قلمروی داخلی و خارجی، (1) می تواند کارآمدی نظام را شفاف تر نماید. بی توجهی به این شکاف ها، نظام را از درون تهی می کند و قدرت دفاعی خود را در حوزه های چهارگانه اقتصادی، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی از دست می دهد.

حج، عرصه تعامل انقلاب اسلامی و مسلمانان است. زمانی آنها به انقلاب میل می کنند و انقلاب در آنها تأثیر می گذارد که کردار، رفتار و اعمال جمهوری اسلامی، الگو و سرمشق باشد. (2) اگر جمهوری اسلامی بتواند یک نوع موفق از توسعه سیاسی، اجتماعی و اقتصادی و یک مدلی از توسعه و پیشرفت و تکامل و معنویات اسلامی را ارائه دهد، آن گاه حج برای انقلاب اسلامی، عرصه صدور خواهد بود. در غیر این صورت، نمی توان جذابیتی در انقلاب اسلامی برای سایر مسلمانان ترسیم کرد تا آنها را به پذیرش این الگورهنمون ساخت. به عبارت دیگر کارآمدی، بهترین و مؤثرترین عامل برای جلب توجه مسلمانان جهان و در نتیجه صدور انقلاب است.

ص: 79

1- (1). ر.ک: «انقلاب اسلامی و گسست های اجتماعی»، اصغر افتخاری، صص 148-178.

2- (2). ر.ک: صحیفه امام، ج 16، ص 81.

امام خمینی (رحمه الله) و پس از ایشان، مقام معظم رهبری، از مهم ترین شخصیت های معاصر اسلامی هستند که درباره اهمیت و ضرورت مسئله فلسطین و جایگاه آن در بیداری اسلامی، روشنگری های زیادی انجام دادند و توانستند جهان اسلام را نسبت به این مسئله، حساس کنند که فلسطین فقط یک مسئله عربی نیست؛ بلکه همه مسلمانان باید به عنوان یک عامل هویت بخش به آن بنگرند و حول این محور منسجم شوند. از طرف دیگر حج نیز عبادتی بین المللی است که نمایشی از اقتدار و وحدت امت اسلامی را به تصویر می کشد.

امام خمینی (رحمه الله) حج را فقط به عنوان عبادتی فردی با ابعاد اخلاقی و فقهی صرف نمی دانست، بلکه علاوه بر این، حج را با کارکردهای سیاسی و اجتماعی تبیین می کرد که در آن باید مسائل سیاسی و اجتماعی جهان اسلام را مطرح کرد و درصدد رفع آن برآمد. ایشان در این مورد می گوید:

باید توجه داشته باشید که این اجتماع بزرگ ... شما ملت های مسلمان را مکلف می سازد ... در راه استقلال و ریشه کن کردن سرطان استعمار، همفکر و هم پیمان شوید. گرفتاری های ملل مُسلم را از زبان اهالی هر مملکت شنیده و در راه حل مشکلات آنان از هیچ گونه اقدامی فروگذار نکنید... برای آزادی سرزمین اسلامی فلسطین از چنگال صهیونیسم، دشمن سرسخت اسلام و انسانیت، چاره اندیشی کنید. از مساعدت و همکاری با مردان فداکاری که در راه آزادی فلسطین مبارزه می کنند، غفلت نورزید. (1)

ایشان در پیام های خود به کنگره حج، نوع مسائلی را که می توان در حج مطرح کرد، نیز بیان می کنند. (2) ایشان در جایی دیگر فلسفه حج را در پاسخگویی به مسائل امت اسلامی و پاسخ به فریاد مسلمانان فلسطین تبیین می کنند. (3) البته دشمنان در از بین بردن این بعد مهم و حساس حج، بسیار تلاش می کنند تا حج تنها در ابعاد فردی و مناسکی، صرف خلاصه نشود. (4)

مقام معظم رهبری نیز بر اینکه در حج باید مسائل جهان اسلام مطرح شود، تأکید می کنند و مسئله فلسطین را در راستای تقویت امت اسلامی، بسیار مهم می دانند:

در حج باید مسائل جهان اسلام بررسی شود. بزرگ ترین مسئله عمومی مسلمین پس از لزوم آمادگی برای دفاع از اسلام و هویت جمعی مسلمین، مسئله ملت های زیر ستم و مبارزی است که دست طغیان و کفر و استکبار، آنان را مقهور و مظلوم ساخته و سخت ترین شرایط زندگی را بر آنان تحمیل کرده است. ملت مظلوم فلسطین، نمونه بارزی از این گونه ملت هاست. (5)

ص: 82

1- (1) . صحیفه حج، ج 1، ص 11. [1]

2- (2) . همان، ص 111. [2]

3- (3) . همان، صص 26 و 27.

4- (4) . همان، ص 111. [3]

5- (5) . همان، ج 2، ص 43. [4]

ایشان در جایی دیگر، علت لزوم بررسی مسائل جهان اسلامی در حج را بیان می کند و سپس مهم ترین مسئله جهان اسلام را فلسطین می داند. (1)

جایگاه مسئله فلسطین در بیداری اسلامی

فلسطین یکی از عناصر تشکیل دهنده هویت مسلمانان در خاورمیانه است (2) که از مبادی اصلی موج جدید بیداری اسلامی است. (3) به لحاظ تاریخی، نوعی ملازمت بین مسئله فلسطین و جهان عرب به وجود آمده است؛ به نحوی که هرگونه تغییر و تحول در جهان عرب، بر مسئله فلسطین اثر می گذارد. البته این مسئله فقط به گرایش های ملی - عربی مربوط نمی شود و نباید ویژگی های اسلامی آن را نادیده گرفت. از این رو پیروزی جریان بیداری اسلامی، تأثیر زیادی بر موفقیت انتفاضه دارد. (4)

این ارتباط دوسویه است؛ یعنی بیداری اسلامی امروز، حاصل خشم پنهان و درونی مسلمانان از اسرائیل جنایتکار و حاکمان بی کفایت و سرسپرده عرب در مقابل آن است. (5) از نظر ابراهیم ابراش، (6) هرچند فلسطین نماد اصلی انقلاب نبود، اما در دل های انقلابیان حاضر بود. (7)

ص: 83

-
- 1- (1) . ر.ک: صحیفه حج، ج 2، ص 74. [1]
 - 2- (2) . القاعده از پندار تا پدیدار، حمیدرضا اسماعیلی، ص 41.
 - 3- (3) . بیانات مقام معظم رهبری در روز میلاد پیامبر اکرم (ص) 1389/12/2 و در کنفرانس بین المللی حمایت از انتفاضه فلسطین 1390/7/9.
 - 4- (4) . ر.ک: خاورمیانه، (ویژه اسلام گرایی و بیداری اسلامی در خاورمیانه)، «انقلاب های عربی و فلسطین: بازگرداندن بعد ملی یا تحکیم بعد اسلامی؟»، ابراهیم ابراش، ترجمه ابراهیم شوشتری زاده، ش 8، ص 281.
 - 5- (5) . ر.ک: همان، ص 282.
 - 6- (6) . پژوهشگر فلسطینی مسائل خاورمیانه و فارغ التحصیل دکترای حقوق عمومی و علوم سیاسی از دانشگاه محمد پنجم رباط (مراکش).
 - 7- (7) . ر.ک: مجله الدراسات الفلسطینیة، «الثورات العربیة و الفلسطین، استعاد البعد القویم ام تعزیر البعد الاسلامی؟»، ابراهیم ابراش، تابستان 2011.

مسئله فلسطین علاوه بر بعد مذهبی و سیاسی، به مسئله حیثیت و هویت مسلمانان تبدیل شده است؛ به طوری که ناتوانی رهبران عرب در پایان دادن به اشغال اسرائیل، عامل تضعیف مشروعیت فرمانروایی حاکمان عرب و سرخوردگی، اضطراب، ناامیدی گسترده و احساس حقارت مسلمانان در مقابل سلطه اروپا، آمریکا و اسرائیل شده است. (1) بر همین اساس برنارد لوئیس، از مسئله فلسطین به عنوان سرشکستگی تحمل ناپذیر برای دنیای عرب و اسلام یاد می کند. (2) از این رو برخی مسئله فلسطین را سرآغاز موج دوم بیداری اسلامی (1945-1979 م) می دانند (3) و از مسئله فلسطین به عنوان دومین اولویت جنبش های اسلامی یاد می کنند. (4) مقام معظم رهبری نیز در اجلاس جهانی علما و بیداری اسلامی فرمودند: «درستی مسیر نهضت های بیداری اسلامی را از جمله باید در موضع گیری آنان در قبال مسئله فلسطین جست و جو کرد». (5)

ظرفیت های حج در تقویت آرمان فلسطین در بیداری اسلامی

اشاره

در این بخش، ظرفیت های حج در تقویت آرمان فلسطین در بیداری اسلامی را بر اساس پیام های امام خمینی (رحمه الله) و مقام معظم رهبری به حج بررسی می کنیم. این ظرفیت ها را در سه حیطه دانشی، گرایشی و کنشی بررسی خواهیم کرد.

1. ظرفیت های دانشی (آگاهی بخشی)

اشاره

حج فرصت بسیار خوبی برای اطلاع رسانی و افشاگری در موضوع فلسطین و بیان دسیسه ها و توطئه های دشمن است. در بسیاری از موارد، مسلمانان به دلیل جهل و

ص: 84

- 1- (1). اسلام در انقلاب: جنبش های اسلامی معاصر در جهان عرب (بررسی پدیده بنیادگرایی اسلامی)، ص 66.
- 2- (2). مشکل از کجا آغاز شد؟ تأثیر غرب و واکنش خاورمیانه، برنارد لوئیس، ص 223.
- 3- (3). ر.ک: موج سوم بیداری اسلامی، عبدالله گنجی، صص 92 - 94.
- 4- (4). ر.ک: آینده جنبش های اسلامی پس از 11 سپتامبر، صص 26 و 101 - 115.
- 5- (5). بیانات، 92/2/9.

ناآگاهی، دچار تشمت شده اند. دشمنان اسلام نیز از این رهگذر، بسیاری از توطئه های خود را پیش برده اند. در این بخش نقش آگاهی رسانی حج در تقویت جایگاه فلسطین در بیداری اسلامی را مرور می کنیم.

الف) توجه به نقش دولت ها

امام خمینی (رحمه الله) رسالت دولت های اسلامی در مقابل فلسطین را مهم می داند:

اسرائیل، مفسدی است که فلسطینیان مظلوم را بدین روز انداخته و به لبنان قهرمان، آن همه ظلم کرده و به کشورهای منطقه، تعدی و تجاوز نموده است. چه چیز بهتر از اینکه دولت های منطقه، دست در دست هم نهند و منطقه را از شرّ اسرائیل و آمریکای طرفدارش نجات دهند. (1)

ایشان در جای دیگر از دولت های اسلامی به شدت انتقاد می کند:

ما نه فقط برای آوارگی یک عده مظلوم که از سرزمین های خود رانده شدند و پناهگاهی ندارند در سوگ و عزا هستیم، که مصیبت بزرگ، آن است که این جنایت ها به دست اسرائیل در منظر دولت های مدعی اسلام انجام می شود. فاجعه بزرگ آن است که این دولت های مدعی اسلام، برای ناز شست آمریکا و اسرائیل فعالیت می کنند که موبه مو «طرح کمپ دیوید» یا شبیه آن را اجرا کنند و به دنبال این جنایت عظیم، صریحاً اسرائیل را به رسمیت یا به آقایی بشناسند. فاجعه برای مسلمانان آن است که بعضی از دولت های به اصطلاح مسلمان، با دیدن این فجایع بزرگ، مانع می شوند تا مظلومان از دست ستمگران حتی ناله کنند. (2)

مقام معظم رهبری نیز خیانت سران اسلامی را از دلایل شکست قیام فلسطین می داند. (3)

ص: 85

1- (1). صحیفه حج، ج 1، ص 144. [1]

2- (2). همان، ص 103. [2]

3- (3). ر.ک: همان ج 2، ص 43. [3]

یک - ایمان و معنویت گرایی

مقام معظم رهبری همواره مسلمانان را به بازگشت به اصول اسلامی دعوت می کنند و در موضوع فلسطین نیز همین راهکار را به صورت جدی بیان می کنند:

درس بزرگ امام راحل عظیم الشان ما، بازگشت به خود، بازگشت به اسلام و شناختن قدر خود و قدر ذخایر معنوی بی شمار خود بود... اگر چنین شود، دولت غاصب صهیونیست، توان مقاومت در برابر قدرت امت اسلامی را نخواهد داشت و ایالات متحده، بیش از این جرئت بازی با سرنوشت ملت فلسطین و استهزای دولت های عرب را نخواهد یافت. اگر چنین شود، دولت های عرب خود را مجبور نخواهند پنداشت که بر خلاف حق و بر خلاف واقع، ملت فلسطین را نادیده بگیرند و مسئله فلسطین را به دست فراموشی بسپارند ... (1)

مقام معظم رهبری، احیای مسئله فلسطین و ایجاد روحیه جهاد و مبارزه را حاصل بازگشت به ایمان اسلامی می دانند و خطاب به زائران خانه خدا می فرمایند:

آن روزی که دین با این چهره روشن و درخشان و پُرحماسه و افتخارآمیز، در اینجا ظهور کرد، آن هنگامی بود که هر جا قالب افسرده ای به خاطر دوری از دین، راه خود را از دست داده بود، به جان آمد. در منطقه فلسطین و لبنان، آن جایی که مردم سال ها بود طعم ذلت را به وسیله دشمن در کام خودشان حس کرده بودند، کسانی بودند که در عمر خودشان هیچ آشنایی ای با دین نداشتند؛ اما گفتند ما اسلام را قبول کرده ایم و در مقابل اسلام خاضع شده ایم و در برابر دشمن ایستادگی می کنیم. اسلام، آن اسلامی است که رهبر عظیم الشان بی نظیر جمهوری اسلامی - امام بزرگوار - آن را بر سر دست گرفت و به دنیا معرفی کرد؛ لذا فلسطین دوباره احیا شد. (2)

ص: 86

1- (1). صحیفه حج، ج 2، ص 218. [1]

2- (2). همان، ص 279. [2]

حضرت امام بر نقش وحدت در موضوع فلسطین بسیار تأکید داشتند:

مع الأسف با اختلافاتی که در مناطق دیده می شد - و خصوصاً در مناطق عربی - این موجب شده است که اسرائیل با جمعیت کمی که دارد، در مقابل اعراب با آن جمعیت کثیر و ساز و برگ کثیر، ایستادگی کند... بر مسلمین و بر دولت های اسلامی است که با هم متحد بشوند و این جرثومه فساد را از بن و بیخ برکنند و [به] کسانی که پشتیبانی آنها را می کنند، اجازه ندهند که پشتیبانی کنند. من از خدای تبارک و تعالی قدرت اسلام و عظمت اسلام و مسلمین را و وحدت کلمه آنها را خواستارم. (1)

سه - استفاده از ظرفیت های امت اسلامی

امام خمینی (رحمه الله) همواره مسلمانان را به استفاده از توانمندی های خود در مقابله با دشمنان فرامی خواندند: «مسلمانانی که دارای آن همه امکانات معنوی و مادی هستند که با یک تشر می توانند آمریکا را از منطقه عقب برانند، تا چه رسد به اسرائیل». (2)

امام خمینی (رحمه الله) پس از نقد سکوت دولت های اسلامی در مقابل اسرائیل، نفت را به عنوان یک سلاح استراتژیک در دستان مسلمانان معرفی می کنند تا زائران خانه خدا، به این ظرفیت عظیم پی ببرند:

شریان حیات شرق و غرب در دست اینهاست، نفت شریان حیات اینهاست. اگر ده روز نفت را به روی آنها ببندند، خاضع می شوند آنها. در عین حالی که این شریان در دست حکومت های به اصطلاح اسلامی است، در عین حال تقدیم می کنند و التماس هم می کنند. این مصیبت نیست؟ (3)

ص: 87

1- (1) . صحیفه حج، ج 1، صص 19 و 20. [1]

2- (2) . همان، ص 103. [2]

3- (3) . همان، ص 114. [3]

امام خمینی (رحمه الله) یکی از مهم ترین کارکردهای سیاسی حج را دشمن شناسی می دانند:

مسلمانان حاضر در موافق کریمه، از هر ملت و مذهب که هستند، باید به خوبی بدانند که دشمن اصلی اسلام و قرآن کریم و پیامبر عظیم الشان⁹، ابرقدرت ها، خصوصاً آمریکا و ولیده فاسدش اسرائیل است که چشم طمع به کشورهای اسلامی دوخته و برای چپاول مخازن عظیم زیرزمینی و روی زمینی این کشورها، از هیچ جنایت و توطئه ای دست بردار نیستند و رمز موفقیت آنان در این توطئه شیطانی، تفرقه انداختن بین مسلمانان، به هر شکل که بتوانند، می باشد. (1)

ایشان در جای دیگر می فرماید: «ای زائران خانه خدا! توطئه های راست و چپ و خصوص آمریکای چپاولگر و متجاوز و اسرائیل جنایتکار را به گوش عالمیان برسانید». (2)

از این جهت، حج فرصت خوبی برای بیان سیاست ها و توطئه های دشمن است. یکی از سیاست های جنایتکارانه دشمن برای شکستن مقاومت امت اسلامی در فلسطین، ایجاد اختلاف بین کشورهای اسلامی است. (3) حضرت امام خطاب به زائران خانه خدا، ضمن بیان این مسئله، توطئه دشمن در تهمت زدن به ایران در مورد خرید اسلحه از اسرائیل را رد می کند تا در جبهه امت اسلامی، در مقابل دشمن، خللی وارد نشود. (4)

حضرت امام به زائران خانه خدا بیان می کنند که اسرائیل با همه جهان اسلام جنگ دارد و اساساً با اسلام مخالف است:

- شما خیال می کنید اسرائیل قانع به این امور است؟ اسرائیل بنایش بر این است که همه این مسلمین را از بین ببرد. آمریکا هم بنایش بر این است که اسلام نباشد در

ص: 88

1- (1). صحیفه حج، ج 1، ص 141. [1]

2- (2). همان، ص 38. [2]

3- (3). همان، ص 129. [3]

4- (4). همان، ص 75. [4]

کار. اینها برای اینکه جمهوری اسلامی، اسم «اسلام» را دارد و می خواهد به اسلام عمل کند، همه با آن مخالفت کردند. (1)

- و من کراراً تذکر داده ام که اسرائیل از نیل تا فرات را از خود می داند و شما را غاصب سرزمین های خویش می شمرد؛ گرچه اکنون جرئت اظهار صریح آن را ندارد. چنانچه صدام، برادر اسرائیل نیز برای سلطه بر منطقه تلاش می کند و بر فرض باطل، با به قدرت رسیدن، آرامش را از همه سلب می نماید. (2)

مقام معظم رهبری در بیان توطئه های اسرائیل می فرمایند:

امروز صهیونیست های غاصب و آمریکا به عنوان حامی همه جانبه آنها تا آنجا پیش رفته اند که حتی ملیت فلسطینی را هم انکار می کنند و حقیقتی به نام ملت فلسطین را نمی شناسند. در حالی که ملت فلسطین، ملتی است با ریشه های عمیق تاریخی و پیوندهای انکارناپذیر جغرافیایی و آنکه نه ریشه تاریخی دارد و نه رابطه جغرافیایی، ملت جعلی و دروغین اسرائیلی است. (3)

ایشان همچنین نسبت شیعی گری یا ایرانی گری به مبارزان را از دیگر توطئه های دشمن برای سست کردن جبهه امت اسلامی می دانند (4) و مقابله با فلسطینیان به بهانه مبارزه با تروریسم و حقوق بشر را نیرنگ و نفاق دشمنان معرفی می کنند و مسلمانان را از این خدعه برحذر می دارد:

مهم ترین ابزار این ددمنشان آدمی خوار، پرده نفاق و فریبی است که بر چهره خود کشیده اند. جوخه های تروریستی را تجهیز و به قصد جان بیگناهان روانه می کنند و دم از مبارزه با تروریسم می زنند. از دولت تروریست و جلادی که فلسطین را

ص: 89

1- (1). صحیفه حج، ج 1، ص 97. [1]

2- (2). صحیفه حج، ج 1، ص 144؛ [2] همچنین ر.ک: صحیفه حج، ج 1، ص 19؛ [3] صحیفه حج، ج 1، صص 105 و 106؛

[4] صحیفه حج، ج 1، ص 141. [5]

3- (3). صحیفه حج، ج 2، ص 109. [6]

4- (4). همان، ص 378.

غصب کرده، علناً پشتیبانی می کنند و مدافعان جان به لب رسیده فلسطینی را تروریست می نامند. (1)

ایشان در جای دیگر، پس از بیان جنایات تروریستی اسرائیل و آمریکا، خطاب به زائران خانه خدا می فرماید:

- طعنه زنی وقیحانه به حقیقت است که کشتار زن و مرد و کودک فلسطینی و خراب کردن خانه فلسطینیان بر سرشان و بیرون راندن آنان از میهن آباء و اجدادیشان، طرفداری و دفاع از صلح نام گیرد. (2)

- اشغالگران از سویی نهضت های مقاومت مردمی در فلسطین و لبنان و دیگر نقاط را تروریست می نامند و از سویی تروریسم وحشی فرقه ای و قومی را میان ملت های این منطقه، سازماندهی و رهبری می کنند. (3)

- حماسه مردم فلسطین یک پدیده تصادفی نیست... آیا تنها آوای وطن گرایی است که از وجود آنان دنیایی از صلابت آفریده است؟ ... شکی نیست که این آوای «الله اکبر» است؛ این، همان فریاد ملت ماست که در ایران، شاه را و در بیت المقدس، غاصبین را به نومیدی کشاند و این تحقق همان شعار برائت است. (4)

(د) معرفی الگوهای مبارزه در جهان اسلام

امام خمینی (رحمه الله) بر این باور بود که قیام انتفاضه بر اثر الگوبرداری از انقلاب اسلامی ایران، وارد مرحله جدیدی شده است (5) و پس از اینکه سران کشورهای اسلامی را به

ص: 90

1- (1) . همان، ص 337؛ [1] همچنین ر.ک: صحیفه حج، ج 2، ص 319. [2]

2- (2) . صحیفه حج، ج 2، ص 296. [3]

3- (3) . همان، ص 402. [4]

4- (4) . همان، ج 1، ص 257. [5]

5- (5) . همان، صص 257 و 258. [6]

تفکر در امور کشورهای تحت ستم فرا می خواند، از آنها می خواست:

در حال ملت و دولت ایران مطالعه کنند که خود را از زیر بار قلدری های هر دو قطب خارج کرده و پرتو پیروزی آن و اسلام عزیز در سراسر جهان نورافشانی می کند و در راه شرف اسلام و عزت میهن اسلامی خویش بپاخاسته ... است. (1)

ه) بیان آسیب های مبارزه و قیام

مقام معظم رهبری پس از بیان اینکه مبارزات فلسطین تا به حال به نتیجه نرسیده، علت آن را دوری از ماهیت دینی می دانند و می فرمایند: امروز بحمدالله، عنصر ایمان و جهاد اسلامی در مبارزات ملت فلسطین در داخل وطن مغضوب، زنده شده و به همین جهت معادله قدرت در فلسطین، به سود فلسطینیان نسبت به گذشته تغییر کرده است. (2)

افزون بر دوری از ماهیت دینی، سازشکاری در مسیر مبارزه، آفت بزرگی برای قیام است. امام خمینی (رحمه الله) (3) و مقام معظم رهبری (4)، بر ضرورت قیام و مبارزه تأکید کرده و مسلمانان را به انزجار از سازشکاران فرامی خوانند. امام خمینی (رحمه الله) در این مورد می فرماید:

- ملت های مسلمان باید به فکر نجات فلسطین باشند و مراتب انزجار و تنفر خویش را از سازشکاری و مصالحه رهبران ننگین و خودفروخته ای که به نام فلسطین، آرمان مردم سرزمین های غصب شده و مسلمانان این خطه را به تباهی کشیده اند، به دنیا اعلام و نگذارند این خائنان بر سر میز مذاکره ها و رفت و آمدها،

ص: 91

1- (1) . صحیفه حج، ج 2، ص 192. [1]

2- (2) . همان، ص 43. [2]

3- (3) . همان، ج 1، ص 203. [3]

4- (4) . همان، ج 2، ص 286. [4]

حیثیت و اعتبار و شرافت ملت قهرمان فلسطین [را] خدشه دار کنند، که این انقلابی نماهای کم شخصیت و خودفروخته، به اسم آزادی قدس، به آمریکا و اسرائیل متوسل شده اند. (1)

- حالا مثلاً به اصطلاح، مذاکرات صلح راه انداخته اند، برای اینکه قیام مسلمانان فلسطین را خاموش کنند! مگر توانستند؟ مگر می توانند؟ اسمش را گذاشته اند «صلح»! این صلح است یا ظلم است؟ ... می خواهند یک ظلم را تثبیت کنند؛ می خواهند یک ظلم را قانونی و رسمی کنند... همه مسلمانان باید مخالف باشند. (2)

ایشان توجه زائران خانه خدا را به این نکته جلب می کنند که سازشکاران در رفاه و آسایش نیستند. (3)

(و) پیوستگی منافع امت اسلامی با فلسطین

مقام معظم رهبری، امت اسلامی را متوجه این نکته اساسی می کنند که منافع آنها جدای از منافع فلسطین نیست. به عبارت دیگر دشمن همه، یکسان است و فلسطین در خط مقدم مبارزه ای است که به همه مسلمانان مربوط می شود. بنابراین همه باید در این عرصه فعال باشند.

حج می تواند دنیای اسلام را متوجه مسئولیت سنگین خود کند. حج می تواند این معرفت را به ملت های اسلامی بدهد که حضور در صحنه و داشتن موضع قاطع در این قضیه، با منافع خود آنها پیوستگی دارد. بعضی خیال می کنند، حمایت از مردم فلسطین، خارج از منافع ملی کشورهاست؛ این اشتباه خیلی بزرگی است... این قضیه ممکن است برای ملت های مسلمان دیگر هم پیش بیاید؛ کما اینکه دیدید در مواردی برای ملت ها پیش آمده است... پس حمایت عمومی دنیای اسلام از ملت

ص: 92

1- (1) . صحیفه حج، ج 1، ص 203. [1]

2- (2) . همان، ج 2، ص 119. [2]

3- (3) . همان، ص 303. [3]

فلسطین، در حقیقت حمایت دنیای اسلام از یک یک کشورهای مسلمان است؛ این ضامن و حامل منفعت همه آنهاست. (1)

2. ظرفیت های گرایشی (احساسی)

اشاره

در حج می توان احساسات، تمایلات و گرایش های مسلمانان را در راستای دفاع از فلسطین به عنوان یکی از مهم ترین محورهای بیداری اسلامی تقویت کرد. در این خصوص، ظرفیت های متعددی در حج برای تقویت بیداری اسلامی در پیام های امام خمینی (رحمه الله) و مقام معظم رهبری در موضوع حج وجود دارد:

الف) برانگیختن احساسات مسلمانان

امام خمینی (رحمه الله) با لحنی شورانگیز، احساسات امت اسلامی در حج را در حمایت از فلسطین برمی انگیزد:

- آیا برای مسلمانان جهان ننگ نیست که با این همه سرمایه های انسانی و مادی و معنوی، با داشتن چنین مکتب مترقی و پشتوانه الهی، تن به سلطه قدرتمندان مستکبر و دزدان دریایی و زمینی قرن بدهند؟ ... آیا وقت آن نرسیده است که ملت مبارز و غیور فلسطین، بازی های سیاسی مدعیان مبارزه با اسرائیل را شدیداً محکوم نموده و با سلاح گرم، سینه اسرائیل، دشمن سرسخت اسلام و مسلمین را بشکافند؟ آیا مسلمانان چه جوابی در مقابل خداوند عظیم که آنان را دعوت به اعتصام بحبل الله 2 نموده و از تفرقه و نزاع نهی فرموده است، دارند؟ 3

- ننگ نیست بر کشورهای اسلامی، بر حکومت های کشورهای اسلامی که اسرائیل

ص: 93

1- (1). صحیفه حج، ج 2، صص 286 و 287. [1]

بیاید و فلسطینی ها را آن طور کند؟ در لبنان آن جنایت ها را بکند و یک میلیارد جمعیت مسلمین بنشینند تماشاچی باشند؟ از چی می ترسند اینها؟ چرا باید این قدر بی عرضه باشند؟ (1)

- الان اسرائیل در مقابل همه کشورهای اسلامی ایستاده، می گوید غلط نکنید. این تأسف ندارد؟ انسان نیستند اینهایی که در رأس امور هستند که اسرائیل در مقابلشان ایستاده، می گوید فضولی موقوف! آمد و بیروت را گرفت و آن همه جنایات وارد کرد و سازمان آزادی بخش را به هم زد اوضاعش را و همه را متفرق کرد و بعد هم بدانید که شماهایی که ساکت بودید و در این جنایات مقابله نکردید، همین نشستید و یک کلمه ای گفتید، آن هم کلمه ای که گاهی موافق با آنها بوده، نوبت شما هم می رسد. اسرائیل به خدمت شما هم می آید. (2)

مقام معظم رهبری نیز در این خصوص می فرمایند:

امروز شما ببینید از تفرقه دنیای اسلام و همدل نبودن دست اندرکاران کشورهای اسلامی، بخشی از دنیای اسلام چه می کشد. امروز فلسطین با سبعانه ترین روش ها لگدکوب می شود و مردم فلسطین در سخت ترین روزهای ممکن برای یک ملت، دارند روزگار می گذرانند. دنیای اسلام با همه امکاناتی که دارد، با وجود میل و علاقه ای که بسیاری از مردم جهان اسلام برای کمک دارند، عملاً کمکی به این قضیه نمی شود؛ این خیلی دردناک است. (3)

(ب) روحیه دادن به مسلمانان

امام خمینی (رحمه الله) و مقام معظم رهبری در پیام ها و سخنرانی های خود به مناسبت حج، علاوه بر تحریک احساسات مسلمانان، روحیه مبارزان فلسطینی را نیز تقویت می کردند:

ص: 94

1- (1). صحیفه حج، ج 1، ص 114. [1]

2- (2). صحیفه حج، ج 1، صص 96 و 97. [2]

3- (3). همان، ج 2، ص 286. [3]

هان ای مسلمانان جهان، و مستضعفان تحت سلطه ستمگران، بپاخیزید و دست اتحاد به هم دهید و از اسلام و مقدرات خود دفاع کنید و از هیاهوی قدرتمندان نهراسید که این قرن به خواست خداوند قادر، قرن غلبه مستضعفان بر مستکبران و حق بر باطل است. (1)

مقام معظم رهبری نیز در این خصوص می فرمایند:

ما شک نداریم که در آینده نه چندان دور، عاقبت ملت فلسطین در سایه فداکاری خود و آگاهی دنیای اسلام، به حق مغضوب خود دست خواهد یافت و بیگانه متجاوز و ستمگر را از خانه خود بیرون خواهد افکند؛ ولی تصمیم و اراده دولت ها و ملت های مسلمان، به فضل الهی خواهد توانست این آینده را تسریع کند و از محنت های آن بکاهد. (2)

مقام معظم رهبری در ترسیم اوضاع بین الملل، پس از بیان مشکلات و بحران های تمدن غرب، آغاز روند رشد و شکوفایی امت اسلامی را بیان می کند و سپس خطاب به زائران خانه خدا، نقش و جایگاه فلسطین در این عرصه را بیان می کنند و مسلمانان را به همکاری در این عرصه فرا می خواند:

- دنیای اسلام، نسیم بیداری اسلامی را بر چهره ملتهب و رنج کشیده خود حس می کند و نشانه های آن را در جای جای جهان اسلام، به ویژه در ایران مجاهد و سربلند و نیز در فلسطین و لبنان به چشم می بیند. فروغ امید، دل های جوانان را در همه جا روشن کرده و طلسم تحقیر و تحکم غرب، درهم شکسته است. (3)

- قیام خونین ملت فلسطین و پرچم پرافتخار انتفاضه، طراحان سیاسی استکبار را خشمگین و سراسیمه کرده و آنان را به اعمال گستاخانه و قدرت نمایی دیوانه وار وسوسه می کند. (4)

ص: 95

1- (1). صحیفه حج، ج 1، ص 76. [1]

2- (2). همان، ج 2، ص 218. [2]

3- (3). همان، ص 283. [3]

4- (4). همان، صص 295 و 296. [4]

- در مناطقی از دنیای اسلام که نقطه اوج آن، کشور مظلوم فلسطین است، مردان و زنان بی شماری با بذل جان، در زیر پرچم اسلام و با شعار استقلال و عزت و آزادی، حماسه ای دایمی و همه روزه پدید آورده و قدرت های مادی مستکبر را در برابر دلیری خود، زبون ساخته اند. آری، بیداری اسلامی، محاسبات استکباری را به هم ریخته و معادلات جهانی مطلوب مستکبران را تغییر داده است. (1)

- شدت عمل دشمن، غالباً نشانه ضعف و بی تدبیری اوست. به صحنه فلسطین و به ویژه غزه بنگرید. حرکات بی رحمانه و دژخیمانه دشمن در غزه که نظیر آن در تاریخ ظلم های بشری کمتر دیده شده است، نشانه ضعف او در فائق آمدن بر اراده مستحکم آن مردان و زنان و جوانان و کودکانی است که با دست خالی، در برابر رژیم غاصب و پشتیبانش یعنی ابرقدرت آمریکا، ایستاده و خواسته آنها را که رویگردانی از دولت حماس است، زیر پای خود افکنده اند. (2)

- پیروز نهایی در این کارزار حق و باطل، جز حق نیست و این ملت مظلوم و صبور فلسطین است که سرانجام بر دشمن، پیروز خواهد شد (وَ كَانَ اللَّهُ قَوِيًّا عَزِيًّا). (3)

3. ظرفیت های کنشی (رفتاری)

اشاره

علاوه بر روشنگری و روحیه بخشی در حج، می توان اقداماتی عملی در دفاع از مسلمانان فلسطین انجام داد. حج فرصت بزرگی برای عزت بخشی و قدرت آفرینی دینی

در راستای تقویت بیداری اسلامی است. مقام معظم رهبری در این مورد، خطاب به زائران خانه خدا می فرماید:

اسلام به امت اسلامی و حکام اسلامی، عزت و قدرت و شجاعت می بخشد تا بتوانند اقدام کنند، بفهمند و راهشان را ببینند. حج فرصت بزرگی است که این حقایق و

ص:96

1- (1). صحیفه حج، ج 2، ص 317.

2- (2). همان، ص 393.

3- (3). همان.

حقایق فراوانی از این قبیل - که به برکت معرفت اسلامی و هدایت اسلامی در اختیار ما ملت مسلمان ایران است - در اختیار افکار عمومی مردم دنیا گذاشته شود و آنها بیدار شوند. (1)

ایشان پس از اینکه حمایت از مسلمانان فلسطین را وظیفه مسلمانان معرفی می کنند، می فرمایند: «منظره شکوهمند حج، زمینه های مساعد برای انجام دادن این وظایف را به ما نشان می دهد و ما را به تلاش مضاعف و همت مضاعف فرا می خواند». (2)

الف) ایجاد وحدت

پس از اینکه مسائل امت اسلامی در حج مطرح شد. آن گاه یک روحیه عمومی ایجاد می شود و همه مسلمانان در مورد یک مسئله، احساس مشترکی پیدا می کنند؛ به طوری که به دغدغه و مسئله آنها تبدیل می شود. نتیجه این شرایط، ایجاد وحدت و جبهه و جریان علیه دشمنان است. این اتحاد برای پیشبرد بیداری اسلامی، لازم و ضروری است.

حضرت امام (رحمه الله) در این خصوص می فرماید:

- یک چاره که اساس چاره هاست و ریشه این گرفتاری ها را قطع می کند و فساد را از بن می سوزاند، وحدت مسلمانان، بلکه تمامی مستضعفان و در بند کشیده شدگان جهان است و این وحدت که اسلام شریف و قرآن کریم بر آن پافشاری کرده اند، با دعوت و تبلیغ دامنه دار، باید به وجود آید و مرکز این دعوت و تبلیغ، مگه معظّمه در زمان اجتماع مسلمین برای فریضه حج است. (3)

- در حج به صدای بلند اعلام اتحاد کنید؛ به صدای بلند بیزاری خود را از جبهه استکبار و ظلم و نفاق فریاد کنید؛ علما و روشنفکران و شخصیت های سیاسی و

ص: 97

1- (1). صحیفه حج، ج 2، ص 304. [1]

2- (2). همان، ص 414. [2]

3- (3). همان، ج 1، ص 125. [3]

علمی خود را به تبادل نظر با یکدیگر فراخوانید؛ حمایت عمومی خود را از ملت مظلوم فلسطین و طلبکاری خود را نسبت به مسئله فلسطین، به گوش دشمن برسانید. (1)

مقام معظم رهبری نیز بر اهمیت وحدت در حج برای برطرف کردن مشکلات جهان اسلام تأکید دارند:

- همبستگی اسلامی، برای دشمنان جهان اسلام و دشمنان ملت های این منطقه و غارتگران بین المللی، کار را مشکل می کند و اجازه نمی دهد آنها طبق میل خود، هرطور خواستند و انتخاب کردند و مصلحت دیدند، به یک کشور و ملت اسلامی تعرض کنند... حج، این معرفت و وحدت و عزم و تصمیم را به آنها می دهد. بنابراین مسئله حج و استفاده از همه ظرفیت های این واجب عظیم الهی، برای بهبود حال مسلمین جهان و همه کشورهای اسلامی، بسیار مهم است. هرچه بتوان در این زمینه، کار و تلاش و خدمت کرد، با ارزش است. (2)

- امروز دنیای اسلام، احتیاج به وحدت دارد. باید یک صدا، در دنیای اسلام بلند شود. این است که می تواند جلوی این ستم بر مردم فلسطین را بگیرد؛ این است که می تواند جلوی دخالت های مستکبرانه آمریکا در خاورمیانه و در کشورهای اسلامی را بگیرد. (3)

- دنیای اسلام، امروز به حج، به اجتماع مسلمین، به وحدت کلمه، احتیاج دارد. شما ببینید با مسلمین چه می کنند: در فلسطین، در عراق، در نقاط دیگر؛ ببینید سیاست های اعلام شده استکبار علیه اسلام چیست؛ صریحاً علیه اسلام اعلام موضع می کنند. (4)

(ب) محکومیت تجاوزات اسرائیل

حج و اجتماع مسلمانان، فرصت مناسبی است تا اجتماع پرشکوه مسلمانان به مجمعی برای اعلام انزجار و محکومیت جنایات دشمنان اسلام تبدیل شود. حضرت

ص: 98

1- (1). صحیفه حج، ج 2، ص 217. [1]

2- (2). همان، ص 287. [2]

3- (3). همان، صص 371 و 372. [3]

4- (4). همان، ص 346. [4]

امام خمینی (رحمه الله) برائت از مشرکان را با چنین رویکردی تبیین می کنند:

و نیز فریاد برائت ما، فریاد مردم مسلمان آفریقا است؛ فریاد برادران و خواهران دینی ما که به جرم سیاه بودن، تازیانه ستم سیه روزان بی فرهنگ نژادپرست را می خورند. فریاد برائت ما، فریاد برائت مردم لبنان و فلسطین و همه ملت ها و کشورهای دیگری است که ابرقدرت های شرق و غرب، خصوصاً آمریکا و اسرائیل به آنان چشم طمع دوخته اند و سرمایه آنان را به غارت برده اند و نوکران و سرسپردگان خود را به آنان تحمیل نموده اند و از فواصل هزاران کیلومتر راه، به سرزمین های آنان چنگ انداخته و مرزهای آبی و خاکی کشورشان را اشغال کرده اند. (1)

مقام معظم رهبری در بیان کارکرد اجتماعات اعتراض گونه در مقابل عملکرد دشمنان اسلام، به زائران خانه خدا می فرماید:

شک نیست که بی تفاوتی ملت های مسلمان در برابر این وضع، دشمن را تشویق می کند و صحنه را هر روز بر مؤمنین به اسلام تنگ تر می سازد. مسلمانان باید نشان دهند، که جهان اسلام دارای قدرت برخورد است و می تواند در برابر تجاوز و دشمنی آمریکا و هر متجاوز دیگری بایستد. تاکنون همه لطمات جریان ناپذیری که به امت اسلامی از سوی استعمارگران دیروز و مستکبران امروز وارد شده، عمدتاً ناشی از ضعف نفس و ضعف روحیه دولت ها یا ملت ها بوده است. ایستادگی ملت ها، دشمن را به ستوه می آورد و او را در رسیدن به هدف های متحیرانه اش ناکام می سازد. اگر رهبران و ملت فلسطین، همین شجاعت فداکارانه ای را که امروز انتفاضه اسلامی در برابر صهیونیست ها از خود نشان می دهد، در آغاز تشکیل دولت غاصب صهیونیست نشان می دادند، این سرنوشت مرارتبار و زهرآگین برای فلسطین رقم نمی خورد و اگر امروز سران نهضت های اسلامی و مردم مؤمن، سختی های مبارزه را بر خود هموار کنند، بی گمان امت اسلامی، آینده شیرینی را به دست خواهد آورد. (2)

ص: 99

1- (1). صحیفه حج، ج 1، صص 200 و 201. [1]

2- (2). همان، ج 2، ص 109. [2]

حج در مقام عبادتی فراملّی، هرساله نمایندگان از سراسر جهان اسلام را در سرزمینی واحد، در زمانی مشخص جمع می کند تا همگی با پوششی یکسان، اعمال یکسانی را انجام دهند. این تجمع بزرگ، فقط در ابعاد مناسکی و اخلاقی خلاصه نمی شود، بلکه فراتر از ابعاد فردی، از جهت سیاسی و اجتماعی نیز ظرفیت بزرگی برای تقویت بیداری اسلامی دارد و می تواند عناصر هویتی جهان اسلام را بازتولید و تقویت نماید.

فلسطین، یکی از مهم ترین عناصر هویتی امت اسلامی است که در فضای بیداری اسلامی، اهمیت و کارکرد بیشتری یافته است. حج، از ظرفیت بالایی در افزایش نقش آفرینی فلسطین در تقویت امت اسلامی برخوردار است.

اجتماع پرشکوه حج، چنان که از سخنان و پیام های امام خمینی (رحمه الله) و رهبر معظم انقلاب برمی آید، در ابعاد گوناگون شناختی، احساسی و عملیاتی، می تواند فلسطین را در جایگاه یکی از مهم ترین عرصه های بیداری اسلامی تقویت کند و از این جهت، نهضت های اسلامی را بر محوری هویتی در مقابل دشمن متحد کند و از جهت دیگر، بر هدایت و کنترل آنها در مسیر نهضت های اسلامی تأثیرگذار باشد.

برخی از ابعاد بیداری اسلامی به مسائل و مشکلات اقتصادی جوامع اسلامی برمی گردد. این مسائل، پیوند زیادی نیز با مسائل سیاسی و فرهنگی جوامع اسلامی دارد. به عبارت دیگر بستر نارضایتی های اقتصادی در نهضت های اسلامی، به نوع حکمرانی دولت های اسلامی و نحوه تعاملات سیاسی و فرهنگی آنها با سایر کشورهای اسلامی و جهان غرب برمی گردد.

در این بین حج با ظرفیت های کلان اقتصادی که از ابعاد سیاسی و فرهنگی نیز برخوردار است، در تعالی اقتصادی جهان اسلام، نقش پررنگی دارد و از این جهت در راستای بیداری اسلامی تحلیل شدنی است.

دین و اقتصاد، دو حوزه نزدیک به هم هستند. (1) از جهت تاریخی، ملاحظه می کنیم که عالمان پیشین اقتصاد از طبقه عالمان دینی بوده اند. در قرون وسطا در اروپا، علم اقتصاد سکولاریستی را کشیشان مسیحی ایجاد کردند. در این بین، اسلام بر اساس

ص: 101

1- (1). ر.ک: دین و اقتصاد، دانشگاه امام صادق(ع)، ترجمه: محمد مهدی عسکری (و دیگران).

مبادی و توجیحات و تشریحات و احکام، نظام اقتصادی ممتازی (1) را پدید می آورد و به فهم رفتار اقتصادی کمک می کند. (2) اسلام، نظام اقتصادی خاص خود را دارد که بر پایه دیدگاه های فلسفی آن بنا شده و با سازماندهی اسلامی دیگر جنبه های رفتارهای بشری، یعنی نظام های اجتماعی و سیاسی سازگار (3) است. (4)

حج یکی از مهم ترین مناسک دینی است که با گرد هم آوردن نمایندگان از جهان اسلام در مکان و زمان مشخص، تبلوری عملی از امت اسلامی است. حج علاوه بر ابعاد اخلاقی، فقهی و سیاسی - اجتماعی، از جنبه های اقتصادی ژرفی برخوردار است. در آیات و روایات متعددی، ابعاد و کارکردهای اقتصادی حج در سطح فردی، ملی و بین الملل جهان اسلام بیان شده است (5) که حاکی از نقش آفرینی حج در تعالی اقتصادی جهان اسلام است. ابعاد بین المللی حج، این نقش آفرینی را پررنگ تر می کند.

ص: 102

1- (1). مسیحیت و یهودیت نیز هرچند درباره رفتارهای اقتصادی انسان، هنجارها و ارزش های اخلاقی را مطرح می کنند، اما ادعا ندارند علم اقتصاد ویژه ای دارند؛ زیرا در روایت اروپایی مسیحیت و یهودیت، بر مفهوم دین محدودیت هایی تحمیل شد که سبب خروج حوزه های اصلی زندگی، مانند اقتصاد و سیاست از حوزه دین شده است.

2- (2). ر.ک: فصلنامه اقتصاد اسلامی، «دین و اقتصاد: نظام اقتصادی اسلام و علم تحلیل اقتصاد اسلامی»، منذر کھف، ترجمه سیدحسین میرمعزی، سال پنجم، صص 156-167.

3- (3). هرچند برخی بین اهداف نظام اقتصادی اسلام و دیگر نظام ها، هیچ گونه تفاوتی قائل نیستند و معتقدند نظام اقتصادی اسلام به لحاظ اهداف در وضعیت ابهام قرار دارد؛ ولی اهداف نظام اقتصادی با اهداف دیگر زیرنظام های اجتماعی اسلام متمایز است و مبانی اعتقادی نظام اقتصادی در تعیین اهداف آن نقش تعیین کننده دارد. (ر.ک: فصلنامه اقتصاد اسلامی، «ابهام در اهداف نظام اقتصادی اسلام و ساماندهی آن»، احمدعلی یوسفی، سال ششم، صص 101-126).

4- (4). فصلنامه اقتصاد اسلامی، «علم اقتصاد اسلامی، تعریف و روش»، منذر کھف، ترجمه سیدحسین میرمعزی، سال ششم، صص 160.

5- (5). ر.ک: مجموعه مقالات اولین همایش حج و اقتصاد، «[1] معیارهای اقتصادی حج در قرآن و سنت»، نبی الله قاسمی خطیر و سید حبیب الله ساداتی، صص 199-212؛ مجموعه مقالات اولین همایش حج و اقتصاد، «[2] ابعاد اقتصادی و مالی حج از دیدگاه قرآن و عترت»، سید احمد سیادت و احسان صائمی، صص 213-226.

به طور کلی، نهضت های اصلاح گرایانه مردمی در خاورمیانه، در دو دهه اخیر نتیجه عملکرد و روابط نیروهای اجتماعی و اقتصادی داخلی و دخالت عوامل خارجی در طی چند دهه گذشته بوده است. نتایج این فرایند به صورت بیکاری، فقر، تراز منفی بازرگانی و فساد گسترده خاندان های حکومتگر ظهور کرد. تداوم این فرایند، بی ثباتی سیاسی را در خود نهان داشته است و زمینه جنبش های اعتراضی را فراهم کرده است. (1)

دولت ها برای عبور از مشکلات اقتصادی که بی ثباتی سیاسی آنها را رقم می زد، به اصلاحات گسترده ای دست زدند؛ اما فقدان ظرفیت های اجتماعی و اقتصادی داخلی و شتاب زدگی اصلاحات، بدون توجه به عوامل درون زا، به فساد و تضاد طبقاتی همراه با سرکوب سیاسی منجر شد و در عمل، زمینه های قیام های اعتراضی را تشدید کرد. (2)

در اینجا تذکر این نکته لازم است که نباید ابعاد اقتصادی را بدون تبعات سیاسی و اجتماعی آن در نظر گرفت. محققان به اتفاق معتقدند که فرایندهای اقتصادی، تبعات سیاسی نیز دارند. (3)

در سپتامبر 2011، چتم هاوس و مرکز مشاوره FTI، اولین کنفرانس ارزیابی ریشه ها و پیامدهای اقتصادی قیام های سیاسی خاورمیانه و شمال آفریقا (سنا) را در انگلیس برگزار کردند. در این کنفرانس، تأکید شد که روندهای اقتصادی منطقه را نمی توان از زمینه های سیاسی و اجتماعی آن جدا کرد. در واقع ترکیبی از عوامل سیاسی، اقتصادی،

ص: 103

1- (1) . ر.ک: کتاب بیداری اسلامی (ویژه مطالعات موردی)، «درآمدی بر زمینه ها و پیامدهای اقتصادی بیداری اسلامی در خاورمیانه»، حسن شکوه، صص 21-57.

2- (2) . ر.ک: کتاب بیداری اسلامی (ویژه مطالعات موردی)، «درآمدی بر زمینه ها و پیامدهای اقتصادی بیداری اسلامی در خاورمیانه»، حسن شکوه، صص 51 و 52.

3- (3) . هراس بنیادین، صص 32 و 33.

اجتماعی و جمعیتی در این قیام ها نقش داشته که این کشورها را وارد دوره ای از پویایی های جدید و بی قاعده کرده است. بر این اساس باید به عواملی مانند نقش توزیع ثروت و درآمد، در تحقق مفاهیمی مانند «عدالت» و «کرامت»، بیشتر توجه کرد. (1)

در پایان تذکر این نکته ضروری است که ابعاد اقتصادی نهضت های اسلامی، دلیلی بر سکولار و غیردینی بودن آن نیست. (2)

با مطالعه آخرین وضعیت اقتصادی این کشورها، این نتیجه حاصل می شود که گرچه عوامل اقتصادی را می توان یکی از انگیزه های خیزش های اسلامی در چند دهه اخیر دانست، اما عوامل و بنیان های این خیزش را باید فراتر از عوامل اقتصادی در تغییر ارزش های جامعه به سوی ارزش های دینی جست و جو کرد. (3)

بابی سعید پس از ذکر عوامل پنج گانه اسلام گرایی، خود اعتراف می کند که این عوامل بازگوکننده همه حقیقت نیست. (4)

به عبارت دیگر توصیف مهاجرت روستایی - شهری، رشد سریع و نابرابری اقتصادی و غیره، به خوبی نشانگر برخی از دلایل فروپاشی نظام سیاسی در جهان اسلام هستند. اما این فروپاشی نمی تواند روشن کند که چرا اسلام گرایان به نیروهای سیاسی مهمی تبدیل شده اند. (5)

بابی سعید برای پاسخ به این پرسش، با توجه به قواعد زبان شناختی دوسوسور، در

ص: 104

1- (1) . ر.ک: کتاب بیداری اسلامی (ویژه مطالعات موردی)، «بررسی ابعاد اقتصادی جنبش بیداری اسلامی»، چتم هاوس، ترجمه الهام شوشتری زاده، صص 59 و 60.

2- (2) . آینده اسلام و غرب، ص 161.

3- (3) . ر.ک: مجموعه مقالات چهاردهمین جشنواره بین المللی شیخ طوسی: بیداری اسلامی، «نقش مطالبات اقتصادی در انقلاب و خیزش کشورهای عربی»، محسن معارفی، ج 2، صص 129-170.

4- (4) . هراس بنیادین، ص 35.

5- (5) . همان، ص 38.

تبیین ماهیت دینی خیزش‌ها و جنبش‌ها در کشورهای اسلامی، اسلام را «دال» مرکزی گفتمان اسلامی می‌داند که درون همه جوامع اسلامی وجود دارد. (1)

ظرفیت‌های اقتصادی حج و بیداری اسلامی

اشاره

در ادامه ظرفیت‌های اقتصادی حج در راستای علل بیداری اسلامی را مرور می‌کنیم:

1. اقتصاد و سیاست

اقتصاد اسلامی علاوه بر دغدغه پاسخگویی به نیازهای اقتصادی، دغدغه پاسخگویی به نیازهای سیاسی را نیز دارد و بر نگرش اجتماعی-اقتصادی تأکید دارد. بر این اساس به ظهور استعمار اروپایی و روش‌های غربی در نظام‌های مالی این منطقه، توجه می‌شود و در روند استعمارزدایی و جنبش‌های استقلال‌طلبانه، حرکت احیاگرانه اسلامی نیز جان می‌گیرد و دکتترین‌های کلاسیک اسلامی احیاء می‌شوند. (2) امروزه در مباحث سیاسی و اجتماعی، بر این نکته تأکید می‌شود که چنان‌که تحولات سیاسی را نمی‌توان از عملکرد و روابط نیروهای اقتصادی دور دانست، (3) روندهای اقتصادی را نیز نمی‌توان از زمینه‌های سیاسی و اجتماعی آن جدا کرد. (4) افزون بر این، اقتصاد علاوه بر جنبه‌های سیاسی، با فرهنگ و اجتماع نیز در تعامل است. (5)

ص: 105

1- (1). همان، صص 59 - 63.

2- (2). ر.ک: «شکل دادن مجدد به اقتصاد مالیه و بانکداری اسلامی در سیاست جهانی»، بیل مائورر، ترجمه: رضا سیمبر، صص 101-100.

3- (3). برای نمونه ر.ک: کتاب بیداری اسلامی (ویژه مطالعات موردی)، «درآمدی بر زمینه‌ها و پیامدهای اقتصادی بیداری اسلامی در خاورمیانه»، حسن شکوه، صص 21-57.

4- (4). برای نمونه ر.ک: کتاب بیداری اسلامی (ویژه مطالعات موردی)، «بررسی ابعاد اقتصادی جنبش بیداری اسلامی»، چتم هاوس، ترجمه الهام شوشتری زاده، صص 59 - 81.

5- (5). اقتصاد اجتماعی با برداشتی از اقتصاد اجتماعی اسلام، حسن توانایان فرد.

این ویژگی در ابعاد بیداری اسلامی به خوبی دیده می شود؛ به طوری که نمی توان ابعاد سیاسی و اقتصادی آن را به راحتی از هم جدا کرد. این نوع نگاه به مسائل اقتصادی، بر اساس نگرش سیستمی (1) و در نظر گرفتن کلیت پدیده و توجه به ابعاد گوناگون آن و ارتباط بین اجزای تشکیل دهنده آن است. (2)

یکی از مهم ترین اثرگذاری های اقتصادی حج در بیداری اسلامی با رویکرد سیاسی، در بحث برائت از مشرکان خود را نشان می دهد.

امام خمینی (رحمه الله) به زیبایی و ظرافت، ابعاد سیاسی و اقتصادی حج را در برائت از مشرکان تبیین کرده است:

راهپیمایی های مکه و مدینه است که بسته شدن شیرهای نفت عربستان را به دنبال دارد. راهپیمایی برائت در مکه و مدینه است که به نابودی سرسپردگان شوروی و آمریکا ختم می شود... و در پناه همین برائت از مشرکان است که حتی ساده دلان می فهمند که نباید سر بر آستان شوروی و آمریکا نهاد. (3)

ایشان در جای دیگر، واقعیت و ماهیت برائت از مشرکان را یادآوری می کند تا ارتباط آن با ابعاد اقتصادی حج مشخص شود:

امروز فریاد برائت از مشرکان و کافران، فریاد از ستم ستمگران و فریاد امتی است که جانشان از تجاوزات شرق و غرب و در رأس آنان، آمریکا و اذنان آن به لب

ص: 106

1- (1). نگرش سیستمی، روشی از برخورد با پدیده هاست که بر کل متشکل از اجزاء می نگرد و ارتباط اجزا را با یکدیگر و تأثیر و تأثر آنها را مورد توجه قرار می دهد. افزون بر این، همین کل متشکل از اجزا نیز به صورتی مجزا از دیگر پدیده ها مشاهده نمی شود؛ بلکه خود با دیگر پدیده ها در جایگاه «کل» های دیگر در تعامل است و خود جزئی از اجزای کل بزرگ تری به شمار می آید. از طرفی رابطه سلسله وار نیز میان سیستم ها برقرار است. حاصل کار یکی، منابع آغاز کار دیگری است و این دور تسلسل همچنان ادامه می یابد. (کاربرد اندیشه سیستمی، درک هیچنیز، ترجمه رشید اصلانی، ص 20).

2- (2). ر.ک: مجموعه مقالات اولین همایش حج و اقتصاد، « [1] بررسی ظرفیت های اقتصادی حج ابراهیمی - محمدی با رویکرد نظام وار (سیستمی) در پرتو بیانات امام خمینی و مقام معظم رهبری»، علی اکبر کریمی، محمدحسین دلدار، صص 29-31.

3- (3). صحیفه حج، ج 1، صص 256 و 257. [2]

رسیده است و خانه و وطن و سرمایه اش به غارت رفته است.

و نیز فریاد برائت ما، فریاد مردم مسلمان آفریقا است... فریاد برائت ما فریاد برائت مردم لبنان و فلسطین و همه ملت ها و کشورهای دیگری است که ابرقدرت های شرق و غرب، خصوصاً آمریکا و اسرائیل، به آنان چشم طمع دوخته اند و سرمایه آنان را به غارت برده اند.

فریاد برائت ما، فریاد برائت همه مردمانی است که دیگر تحمل تفرعن آمریکا و حضور سلطه طلبانه آن را از دست داده اند.

فریاد برائت ما، فریاد دفاع از مکتب و حیثیات و نوامیس، فریاد دفاع از منابع و ثروت ها و سرمایه ها، فریاد دردمندان ملت هایی است که خنجر کفر و نفاق، قلب آنان را دریده است.

فریاد برائت ما، فریاد فقر و تهی دستی گرسنگان و محرومان و پابرنه هایی است که حاصل عرق جبین و زحمات شبانه روزی آنان را زراندوزان و دزدان بین المللی به یغما برده اند.

فریاد برائت ما، فریاد امتی است که همه کفر و استکبار به مرگ او در کمین نشسته اند و همه تیرها و کمان ها و نیزه ها به طرف قرآن و عترت عظیم، نشانه رفته اند. (1)

برای درک بهتر ارتباط کارکردهای سیاسی - اقتصادی برائت از مشرکان در راستای تعالی جهان اسلام، توجه به این نکته مفید است که امروزه بسیاری از مشکلات اقتصادی جوامع اسلامی، از رابطه حاکمان سرسپرده جوامع اسلامی با ابرقدرت ها و اجانب سرچشمه می گیرد که در صورت برائت و دوری مسلمانان از این دشمنان اسلام، زمینه هرگونه سوءاستفاده آنها از سرمایه ها و منابع مسلمانان از بین می رود. به این ترتیب تحلیل سیاسی - اقتصادی برائت از مشرکان در حج، به مسلمانان جهان این نکته کلیدی را یادآوری می کند که رابطه استعمارگونه و غفلت انگیز با دشمنان اسلام، اثری

ص: 107

جز تداوم مشکلات اقتصادی و به یغما رفتن سرمایه های مسلمانان ندارد. بنابراین مسلمانان برای دستیابی به عزت از دست رفته خود و اقتدار اقتصادی، در قدم اول باید روابطی عزتمندانه و مستقلانه با مستکبران ایجاد کنند و از روابط سازش کارانه بپرهیزند.

2. اقتصاد و توسعه

اشاره

ظرفیت ها و ابعاد اقتصادی حج، فقط به ابعاد سیاسی ختم نمی شود، بلکه زمینه های عملیاتی زیادی در این زمینه وجود دارد که حج وارد عرصه توسعه و رونق اقتصادی امت اسلامی شود. در اینجا برخی از این موارد را بررسی می کنیم:

الف) توسعه گردشگری دینی

گردشگری، یکی از موارد مهم خدمات است که در کنار کشاورزی و صنعت، از بخش های مهم اقتصاد به شمار می آید. گردشگری علاوه بر جنبه های سیاسی و فرهنگی، یکی از راه های مهم توسعه اقتصادی و روبه رشدترین صنعت اشتغال زا در دنیاست که در حال تبدیل شدن به رکنی اصلی از اقتصاد تجاری جهان است. (1)

اسلام در بین ادیان، بیشترین تأثیر را در افزایش گردشگری داشته است؛ زیرا مردم را به سفر دعوت می کند. (2) چنان که در آیات قرآن بر گردشگری روی زمین برای عبرت و هدایت تأکید شده است. (3)

ص: 108

-
- 1- (1) . مجموعه مقاله های سمینار بررسی سیاست ها و برنامه های توسعه جهانگردی در جمهوری اسلامی ایران، «زمینه های فرهنگی توسعه جهانگردی»، ابوالحسن فقیهی و مهدی کاظمی، ص 142؛ جهانگردی و چشم اندازی جامع، وای چاک گی، ترجمه: علی پارسایان و محمد اعرابی، ص 116؛ گردشگری و توسعه در جهان سوم، جان لی، ترجمه: علیرضا افتخاری و دیگران، صص 54-55؛ مروری بر صنعت گردشگری، سیمین تولایی، صص 18-26؛ اصول و مبانی جهانگردی، کوپر و همکاران، ترجمه: اکبر غمخوار، ص 3.
 - 2- (2) . مجموعه مقالات چهارمین کنگره بین المللی جغرافی دانان جهان اسلام، «نقش گردشگری در فرایند همگرایی فرهنگی کشورهای اسلامی»، حمید جلالیان و دیگران، ص 5.
 - 3- (3) . آل عمران: 137 و 138؛ انعام: 11.

بر این اساس می توان گفت یکی از شاخه های مهم گردشگری، گردشگری دینی است که بازدید از اماکن مقدس نظیر زیارتگاه ها، قبور، معابد و نظایر آن را شامل می شود. (1)

گردشگری دینی که حج نمونه بارز آن است، عنصر مهمی در روابط میان فرهنگی به حساب می آید. (2) به عبارت دیگر گردشگری از نظر چپستی، قبل از اینکه پدیده ای اقتصادی باشد، پدیده ای فرهنگی است و حتی فرهنگ، خود جاذبه اصلی گردشگری محسوب می شود. (3)

گردشگری مذهبی، از دیرباز یکی از انواع مهم گردشگری بوده است. گرچه حج مورد توجه سایر ادیان نیز بوده است، و جوب یک باره حج در عمر و توجه مؤکد به انجام مکرر عمره در اسلام، سبب شده سالیانه افراد بسیاری بدون تبلیغات، با علاقه فراوان برای شرکت در مراسم حج هزینه زیادی را صرف کنند. به این ترتیب تقاضای حضور در حج و برخورداری از خدمات، شکل می گیرد؛ با شکل گیری عرضه خدمات و تعادل بازار عرضه و تقاضا، مبادله رخ می دهد. (4)

به این ترتیب جدای از ابعاد معنوی، حج یکی از پدیده های مهم گردشگری در جهان اسلام است. حج با دارا بودن جاذبه های تاریخی منحصر به فرد، پذیرای هزاران زائری است که از سراسر جهان برای انجام فرایض دینی به آن روی می آورند.

شناخت گردشگری مذهبی، می تواند یکی از بخش های مهم اقتصاد اسلامی را روشن کند؛ چرا که بخشی از آنچه در مقام اقتصاد اسلامی مطرح است، تحت تأثیر

ص: 109

1- (1). مجله خیمه، «ضرورت های توسعه گردشگری مذهبی در ایران»، ساناز عرب خدري، ش 46، ص 53.

2- (2). ر.ک: مجموعه مقالات نخستین همایش جهانگردی و جمهوری اسلامی ایران، «جهانگردی و ارتباط میان فرهنگی»، محمد هادی همایون، ج 1، ص 228.

3- (3). «مدیریت گردشگری فرهنگی»، پریسلا بونی فیس، ترجمه محمود عبدالله زاده، ص 9.

4- (4). ر.ک: مجموعه مقالات اولین همایش حج و اقتصاد، «[1] گستره ابعاد اقتصادی حج»، مجید رضایی دوانی، صص 18-19.

اعمال عبادی است. وجود زیارتگاه‌ها، مساجد و اماکن مذهبی، بازار خدمات مذهبی را رقم می‌زند و این بازار، از مواردی است که در درون دین شکل گرفته است.

اگر حج واجب نمی‌شد، مردم این چنین مشتاقانه به سوی آن حرکت نمی‌کردند، مکه و مدینه توسعه زیادی پیدا نمی‌کرد و درآمد زیادی هم برای حج پس انداز نمی‌شد. (1)

حج با توجه به جاذبه‌هایی که دارد، از استعداد فراوانی برای جذب گردشگران برخوردار است. استفاده بهینه از آنها و تجربیات موجود در مورد گردشگری، می‌تواند سبب کاهش بیکاری و در نتیجه کاهش فقر در جهان اسلام شود و زمینه بهبود این شاخص‌ها را در منطقه ایجاد کند. به عبارت دیگر آثار اقتصادی ظرفیت‌های گردشگری حج، تنها به عربستان ختم نمی‌شود، بلکه زمینه پویایی اقتصادی را در سایر کشورهای اسلامی فراهم می‌کند. علاوه بر بهره‌هایی که بازار مشترک اسلامی برای مسلمانان سایر کشورها دارد، سبب رونق و تکاپوی اقتصاد داخلی نیز می‌شود؛ چرا که سفرهای زیارتی به نوعی به رونق بازار کسب و کار و گردش سرمایه نیز کمک می‌کند. (2)

حج از لحاظ پتانسیل کلی جهانگردی، ظرفیتی دارد که می‌تواند اقتصاد محدود خود را به اقتصادی متنوع با بهره‌گیری از اشتغالات موجود در بخش گردشگری و صنایع وابسته به آن تبدیل کند و از این جهت با صنعت نفت جهان اسلام رقابت کند. (3)

یکی از شرایط و زمینه‌های توسعه و ترویج گردشگری، همگرا کردن فرهنگ‌ها و ایجاد یکپارچگی است. کشورهای اروپایی با ایجاد اتحادیه اروپا، شاهد مناسبی برای این موضوع هستند که امروزه 79 درصد جریان‌های گردشگری میان این کشورهاست. (4)

ص: 110

1- (1). ر.ک: مجموعه مقالات اولین همایش حج و اقتصاد، « [1] گستره ابعاد اقتصادی حج»، مجید رضایی دوانی، ص 20.

2- (2). ر.ک: آموزه‌ها و آثار اجتماعی حج، حسین بافکار، صص 132-135. [2]

3- (3). ر.ک: مجموعه مقالات اولین همایش حج و اقتصاد، « [3] نقش حج در تحقق توسعه اقتصادی مطلوب اسلام»، محمد اسماعیل زاده، ص 587.

4- (4). ر.ک: مجموعه مقالات اولین همایش حج و اقتصاد، « [4] رابطه حج و گردشگری»، حسین حشمتی مولایی، ص 599.

کارکردهای فرهنگی حج در همگرایی فرهنگ های مختلف در حج، در بستر انجام مناسک حج، در تحقق این بعد از گردشگری نیز بسیار مهم است.

(ب) تشکیل بازار مشترک اسلامی

اشاره

شکل گیری بازارهای مشترک در بین کشورهای مسلمان، مسئله ای است که در بین اندیشمندان اسلامی اهمیت ویژه ای دارد. (1) از بعد اقتصادی، جمعیت بیش از 25 درصدی مسلمانان جهان، این ایده را به همراه دارد که آیا امکان دارد بازارهایی در بین مسلمانان شکل گیرد که تنها کالاهای تولیدی کشورهای مسلمان در آن خرید و فروش شود و به واسطه آن، کشورهای مسلمان بی نیاز از هر کشور دیگری، اقدام به توزیع کالاهای خود نمایند و از این راه، به تقویت بخش تولیدی و مصرفی خود پردازند.

شکل گیری بازار مشترک اسلامی، نه تنها آثار خود را بر رشد اقتصادی امت اسلامی و بی نیازی از دیگران نشان می دهد، بلکه بازار حج را که دغدغه بسیاری از علما و کارشناسان مسلمان است، سامان می دهد و قدرتی عظیم به امت اسلامی می بخشد که در این صورت، کشورهای مسلمان می توانند بیش از پیش، بر معادلات جهان اثر بگذارند.

امروزه به دلیل سیاست های غلط دولت های وابسته به بیگانه، بازار داخلی کشورهای اسلامی از جمله عربستان، با کالاهای خارجی اشباع می شود. این وابستگی در هدف، علاوه بر آثار مخرب فرهنگی و سیاسی، سبب انتقال درآمدهای عمومی جامعه به بیگانگان، تضعیف تولید و اقتصاد ملی و کاهش درآمد داخلی می شود.

حج فرصت مناسبی برای تبادل نظر و تصمیم گیری مناسب برای قطع سلطه و استثمار کفار از امت اسلامی است. یکی از این راهکارها، تشکیل بازار مشترک مسلمانان و عرضه

ص: 111

1- (1). حتی برخی، ضرورت آن را از دید فقهی بررسی کرده اند. ر.ک: مجله فقه (کاوشی نو در فقه اسلامی)، «دلایل فقهی ضرورت تشکیل بازار مشترک اسلامی»، احمد مبلغی، ش 39.

کالا و خدمات، برای تأمین نیازهای متقابل اسلامی است. در اولین قدم، بازار بزرگ حج که با حضور بیش از سه میلیون زائر برگزار می شود، باید در اختیار کالاهای تولیدشده مسلمانان قرار گیرد که علاوه بر برکات اقتصادی، آثار فراوان فرهنگی نیز دارد. در سطح گسترده تر، تمام کشورهای اسلامی می توانند با شناخت امکانات بالقوه اقتصادی خویش و تولید کالاها و خدمات متناسب با سطح استاندارد و کیفیت لازم، نیازهای یکدیگر را تأمین کنند و مازاد بر مصرف داخلی را به سایر کشورها صادر کنند.

بدیهی است برای رسیدن به این هدف، وحدت و پیمردی کشورهای اسلامی برای مبارزه با توطئه و کارشکنی دشمنان اسلام، ضروری و لازم است. (1)

حج در تحقق عملی بازار مشترک اسلامی به دو نحو تأثیر دارد:

یک - ایجاد زمینه و بستر مناسب

وقتی به ظرفیت ها و ویژگی های کنگره جهانی حج می نگریم که هر ساله در ایام حج و همچنین در طول ایام سال، برای عمره مفرده، میلیون ها مسلمان را در مکه جمع می کند، ایده بازار مشترک اسلامی بیشتر جلوه می کند و امکان تحقق آن، بسیار نزدیک می نماید. اجتماع حج، میلیون ها مسلمان را در یک مکان جمع می کند که هر یک از آنها، حداقل برای سوغات و تبرک (2) این سفر معنوی نیز که شده، اجناسی را خریداری می کنند و این به معنای جامعه مصرف و مشتریان آماده ای است که بدون هیچ گونه هزینه و تبلیغات، فراهم شده است؛ ولی در حال حاضر، متأسفانه این ظرفیت عظیم، در اختیار کالاهایی قرار گرفته که بیشتر آنها بی کیفیت بوده و محصولات کشورهای غیر مسلمان هستند.

ص: 112

1- (1) . مجموعه مقالات اولین همایش حج و اقتصاد، «حج و اقتصاد»، حسن رمضان زاده، ص 245.

2- (2) . در روایات، هدیه و سوغات حج از حج دانسته شده است (الکلینی، الکافی، ج 4، ص 280). [1] بر این اساس می توان گفت خرید سوغات و هدیه حج نیز مانند حج، ثواب و مطلوبیت دارد. (محمدباقر مجلسی، مرآة العقول فی شرح أخبار آل الرسول، ج 17، ص 170).

مشکلات سیاسی، نهادی، جغرافیایی و اقتصادی، در بسیاری از کشورهای مسلمان، ایجاد بازار مشترک اسلامی را غیر ممکن کرده است. کارکردهای فرهنگی و اجتماعی حج، زمینه مناسبی برای رفع این موانع است. در ادامه، موانع را به طور خلاصه بررسی و کارکرد حج را برای رفع آن ذکر می‌کنیم:

اول - موانع سیاسی: مقصود از دلایل سیاسی، ناکامی‌های همکاری منطقه‌ای اسلامی، توجه به بافت حکومتی و نفوذ استعمار سیاسی در جوامع اسلامی است که سبب ایجاد بافت حکومتی وابسته، عدم اعتماد بین ملت‌ها و عاملان اقتصادی منطقه و همچنین آثار فرهنگی وابستگی سیاسی در روحيات مردم (عدم اعتماد به نفس، اعتماد کاذب به اقتصاد جهانی، تنبلی و مصرف‌گرایی غیر عقلانی) می‌شود. [\(1\)](#)

دوم - موانع اجتماعی - فرهنگی: در میان کشورهای اسلامی، با وجود اینکه اشتراک در دین، سبب همسانی و هم‌شکلی فرهنگی و حقوقی شده و زمینه اعتقادی و فکری را برای همگرایی فراهم آورده است، اما وجود اقوام مختلف با زبان‌های متفاوت و شاخصه‌های مذهبی متعدد را نباید از نظر دور داشت. اختلافات ناشی از نبود این انسجام اجتماعی، مانع از وفاق جمعی در سطح بین‌الملل اسلامی، برای مشارکت اجتماعی و اقتصادی می‌شود و آثار ذیل را به دنبال دارد: مصرف‌زدگی غربی، ضعف استقلال و ابتکار، نبود خودباوری و احساس ضعف در مقابل اقتصاد جهانی، وابستگی کاذب به درآمدهای خدماتی در مقابل درآمدهای تولیدی. [\(2\)](#)

علاوه بر این، روحیه ناسیونالیستی در برخی کشورهای اسلامی در کنار مشکلات

ص: 113

1- (1). ر.ک: بازار مشترک اسلامی، غلام حسین خورشیدی، صص 56 - 58.

2- (2). ر.ک: مجموعه مقالات اولین همایش حج و اقتصاد، « [1] سازوکار ایجاد بازار مشترک اسلامی با بهره‌گیری از نشان تجاری (برند) و آثار اقتصادی آن بر حج»، عبدالمحمد کاشیان و دیگران، صص 620-621.

اقتصادی و جغرافیایی، امکان استفاده از زمینه وسیع اشتراک فرهنگی را کاهش می دهد.

با وجود همه این مشکلات که حج زمینه مناسبی برای رفع آنهاست، هرچند ممکن است ایجاد بازارهای فیزیکی، در عمل با مشکلاتی مواجه باشد، اما با استفاده از ابزارهای نرم افزاری مانند استفاده از «برند»، می توان به ایجاد بازار مشترک در بین کشورهای مسلمان اقدام نمود؛ بدون اینکه حتی بازار فیزیکی و مشترکی وجود داشته باشد. (1) «نشان تجاری حلال»، نمونه بسیار مناسبی برای این ایده است که توانسته است موانع جغرافیایی و اقتصادی ایجاد بازار مشترک اسلامی را پشت سر بگذارد. (2) البته هر چند برخی از غیر مسلمانان نیز به کالاهای «حلال» علاقه مندند، ولی متأسفانه بسیاری از کالاهای حلال، از سوی غیر مسلمانان تولید می شود. (3)

ج) تشکیل اتحادیه های همکاری اقتصادی

اتحادیه های اقتصادی در سطوح مختلف و آزادسازی و آسان سازی مبادلات و نقل و انتقال عوامل تولید، به لحاظ آثار مثبت، در کاهش هزینه ها و سالم سازی اقتصادی و هموار کردن مسیر رشد و توسعه اقتصادی، امروزه به عنوان یک ضرورت اقتصادی پیگیری می شود. منطقه اسلامی و کشورهای اسلامی، ابزارهای مناسب متعددی از جمله اجتماع بزرگ حج را برای رسیدن به هدف فوق در اختیار دارند. فلسفه حج بیانگر آن است که بخش عمده ای از منافع دست یافتنی از این فریضه، منافع مادی آن است که به منظور دستیابی به

ص: 114

-
- 1- (1) . ر.ک: مجموعه مقالات اولین همایش حج و اقتصاد، « [1] سازوکار ایجاد بازار مشترک اسلامی با بهره گیری از نشان تجاری (برند) و آثار اقتصادی آن بر حج»، عبدالمحمد کاشیان و دیگران، صص 628-630.
 - 2- (2) . متن کامل گزارش ریاست دبیرخانه نشان حلال، عبدالحسین فخاری، ص 1.
 - 3- (3) . ر.ک: مجله نامه اتاق بازرگانی، «تولید فرآورده های غذایی حلال صنعتی رو به گسترش و تجارتی رو به توسعه»، مهرآفرین، ش 339، ص 45.

توانمندی اقتصادی و رسیدن به وحدت کلی امت اسلامی، مورد توجه قرار گرفته است.

حج یک بازار بزرگ جهانی و یک اتحادیه بزرگ اسلامی است که خداوند به امت اسلام موهبت نموده تا قوام خود را باز یابد (1) و با همفکری و همیاری، راهکارهای پیشرفت اقتصادی را بررسی کند و از طریق (وَاعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعاً) (آل عمران: 103)، وحدت و عزت خود را حفظ کنند.

از این رو می توان گفت، حج مناسب ترین فرصت برای شکل گیری اتحادیه های همکاری های اقتصادی در امت اسلامی است تا در پرتو ارتباطات منطقی و مداوم و پیگیری فعالیت های اقتصادی و تجاری، بتوان از مشکلات و کمبودهای کشورهای اسلام آگاه شد و برای حل آنها چاره اندیشی کرد.

زمینه های فرهنگی - اجتماعی همگرایی اقتصادی مسلمانان و حج

ناهمگونی اقتصادی، وجود اختلافات سیاسی و فرقه ای و ضعف سیستم های حمل و نقل، سبب شده است، اتحادیه های اقتصادی در کشورهای در حال توسعه، با چالش مواجه شود؛ (2) ولی به نظر می رسد امت اسلامی از زمینه های فرهنگی و اجتماعی خوبی برای پشت سر گذاشتن این موانع بهره مند است.

جهان اسلام به دلیل وجود نظام های سیاسی گسترده و یکپارچه در قرون گذشته، از پیشینه تاریخی و فرهنگی مشترکی برخوردار است. افزون بر این، دین مشترک، قدرت بسیاری در ایجاد اتحاد و همگرایی بین کشورهای اسلامی ایجاد کرده است.

از نظر اقتصادی نیز وجوه مشترک زیاد است. بیشتر کشورهای اسلامی نفت خیز، تولیدکننده نفت و دارای نیروی کار فراوان هستند و از نظر جغرافیایی، بیشتر این

ص: 115

1- (1). (جَعَلَ اللَّهُ الْكَعْبَةَ الْبَيْتَ الْحَرَامَ قِيَاماً لِلنَّاسِ) (مانده: 97). [1]

2- (2). ر.ک: اقتصاد بین الملل، علیرضا رحیمی بروجردی، صص 283-286.

کشورها در آسیا و به ویژه منطقه خاورمیانه قرار دارند که به صورت نسبی از مزیت نزدیک بودن نیز برخوردارند که هزینه داد و ستدهای اقتصادی را کاهش می دهد.

شرایط و تشابه های فرهنگی، دینی و اقتصادی پیش گفته، زمینه را برای همگرایی اقتصادی فراهم می کند. حج ظرفیت بالایی برای تقویت این عوامل جهت تعامل اقتصادی در سطح بین الملل اسلامی دارد. به این ترتیب حج به لحاظ ظرفیت های بالای معنوی و فرهنگی که برای ایجاد اتحاد و وحدت در امت اسلامی دارد، ابزار بسیار مناسبی در جهت تحقق همگرایی اقتصادی است. (1)

هدف عمده در همگرایی اقتصادی، هم افزایی امکانات و توانایی های اقتصادی و دستیابی به امکان رفع نواقص و رسیدن به توسعه اقتصادی و در صورت امکان، تبدیل شدن به قدرت واحد اقتصادی است. این همگرایی اقتصادی، بدون همگرایی سیاسی محقق نمی شود.

برای تأسیس بازارهای بزرگ یا به تعبیری بازار مشترک، تاریخ نشان می دهد که همبستگی و همگرایی سیاسی و اقتصادی، لازم و ملزوم یکدیگرند و هر کدام، شرط وجود دیگری است. در حقیقت حصول همبستگی سیاسی، به تنهایی و بدون برنامه های منظم اقتصادی، عملی نیست و برنامه های اقتصادی، در صورتی شکل واقعی به خود می گیرند که دولت ها برای تحقق آن، اقدامات سیاسی انجام دهند. (2)

علامه طباطبایی ذیل تفسیر آیه (لَيَسْهُدُوا مَنَافِعَ لَهُمْ) (حج: 28)، ضمن اینکه منافع حج را فراتر از منافع اخروی و شامل مواردی مانند تجارت می داند، بر لزوم تعاون برای تحقق آنها تأکید می کند. ایشان تفاهم دینی در حج را بهترین مقدمه و زمینه برای تحقق

ص: 116

1- (1). ر.ک: مجموعه مقالات اولین همایش حج و اقتصاد، « [1] حج و همگرایی اقتصادی»، غلامرضا سرآبادانی، صص 680-685.

2- (2). ر.ک: تاریخچه بازار مشترک، ژان فرانسوا دونیو و ژرار دروئسن، ترجمه: محمد اسفندیاری، صص 19-20.

به این ترتیب اشتراکات معنوی و اعتقادی، موجب اتحاد و اتفاق معنوی و دینی شده و اتفاق روحی و معنوی، باعث گرایش به اتحاد، همگرایی، تعاون و همکاری مادی و در نتیجه بهره‌گیری از منافع عظیم مادی حج می‌شود.

نتیجه‌گیری

جهان اسلام برای پویایی و پایایی، باید از همه نظام‌های اجتماعی برخوردار باشد. بر این اساس نمی‌توان انتظار داشت امت اسلامی بر اساس مبانی و رویه‌های علوم و جهان بینی غربی، بتواند جامعه‌ای بر اساس تعالیم و ارزش‌های دینی به عنوان امت اسلامی بنا گذارد. در نتیجه امت اسلامی، باید با توجه به مبانی و ظرفیت‌های خود و بر اساس تعالیم اسلامی، نظام‌سازی کند تا بتواند بنیان‌های سیاسی و اجتماعی لازم را ایجاد کند. در این صورت امت اسلامی، با ماهیتی اسلامی و متمایز از نظام غربی شکل خواهد گرفت.

جهان اسلام برای رسیدن به این هدف باید به همه نظام‌های سیاسی و اجتماعی توجه کند؛ از جمله اقتصاد و در این توجه، باید توان خود را بر ظرفیت‌های داخلی و اسلامی بگذارد. بر این اساس امت اسلامی، تنها مقوله‌ای سیاسی یا نظری و مفهومی نیست.

در این بین حج با توجه به ابعاد فراملیتی و کارکردهای انسجام‌بخشی در سطح امت اسلامی، از جهت اقتصادی نیز مهم است. حج در تعامل بین نظام‌های سیاسی و اخلاقی، نظام اقتصادی خود را طراحی کرده است که هم پوشانی زیادی با نظام‌های امت اسلامی دارد.

ص: 117

جهان اسلام همواره با دیالکتیک فراسنت و خرده سنت، یعنی جدال «عناصر اتحادبخش» (فراسنت) در تمدن مادر با «عناصر تفرقه افکن» (خرده فرهنگ) روبه رو بوده است. روش زندگی و میراث تاریخی مشترک، از عناصر اتحادبخش و ویژگی بومی و فرقه ای از عناصر تفرقه افکن است. این اختلافات اگرچه خارج از چارچوب عناصر کلی قرار دارند، ولی به سبب واقع شدن در ظرف جغرافیایی - انسانی مشترک با عناصر اصلی، پیوند عمیقی با آنها برقرار کرده اند.

وجود عناصر اتحادبخش در تمدن کلانی مانند تمدن اسلامی سبب شده است که جهان اسلام برای تبدیل شدن به مرکز سیاسی و فرهنگی متحدی، از ظرفیت بالایی برخوردار باشد. از این رو می بینیم هر بار که این عناصر اتحادبخش، به واسطه دعوت، رسالت یا رهبری در سطح وسیعی برانگیخته و جلوه گر شده اند، مردم با آنها همراه شده و به طور کلی، زمینه برای اتحاد سیاسی نیز فراهم شده است.

یکی از کارکردهای حج، تقویت وحدت جهان اسلام است. حج با تکیه بر عناصر

مشترک هویتی مسلمانان و تقویت و تعمیق آنها، تفاوت های فرهنگی و مرزهای جغرافیایی را از بین می برد تا همه مسلمانان را با ملاک هویتی جدیدی در مفهوم متعالی «امت اسلامی» منسجم کند. به عبارت دیگر حج از مناسک و آیین مذهبی به عنوان نمادی برای مرزبندی اجتماعی (1) استفاده می کند و مسلمانان را متوجه این ویژگی و ملاک هویتی می کند.

بیداری اسلامی و وحدت جهان اسلام

بیداری اسلامی یک حرکت فراگیر سیاسی و اجتماعی است که بدون پشتیبانی و حمایت همه جانبه ملت های مسلمان، به نتیجه عملی نخواهد رسید. بدون حضور و همبستگی هوشمندانه و عالمانه مسلمانان، دشمنان اسلام که بیشترین ضرر را از بیداری اسلامی متحمل می شوند، این حرکت اصلاح گرایانه را متوقف یا از راه اصیل و ارزش های والای خود منحرف خواهند کرد. (2) از طرف دیگر با توجه به مبانی و برنامه های وحدت اسلامی، بهار بیداری اسلامی زمانی می تواند به مقصد خویش نزدیک شود که با بهار امت اسلامی همراه گردد. (3)

بررسی نهضت های اسلامی نشان می دهد رمز پیروزی بیداری اسلامی، وحدت و پرهیز از تفرقه است. البته در مقابل، با توجه به روند رو به گسترش و ماهیت نهضت های اسلامی، می توان گفت بیداری اسلامی عاملی برای ایجاد وحدت جوامع اسلامی است. (4)

ص: 122

-
- 1- (1). برای مطالعه بیشتر در این خصوص ر.ک: سرشت نمادین اجتماع، آنتونی پل کوهن، ترجمه عبدالله گیویان، ص 107.
 - 2- (2). حج و بیداری اسلامی در اندیشه امام خمینی، محسن محمدی، ص 57. [1]
 - 3- (3). ر.ک: اندیشه تقریب، «ضرورت همراهی بیداری اسلامی با وحدت اسلامی»، ش 29، ص 5-8.
 - 4- (4). ر.ک: نهضت نرم افزاری (وابسته به انتشارات انقلاب اسلامی)، «بررسی فرصت ها و چالش های ایجاد وحدت در سایه بیداری اسلامی با تکیه بر دیدگاه حضرت امام خمینی (رحمه الله) و مقام معظم رهبری حضرت آیت الله خامنه ای»، علیرضا امینی.

بنابراین اولین مسئله جنبش های اسلامی، حداقل از جهت فکری، اتحاد و انسجام اسلامی است. (1) بر این اساس باید هدف نهایی بیداری اسلامی را که بشارت دهنده تجدید حیات اسلام و تفکر اسلامی است، «امت واحد اسلامی و ایجاد تمدن اسلامی جدید» (2) بر پایه دین و عقلانیت و علم و اخلاق دانست. (3)

با نگاهی به وحدت اسلامی، (4) ضرورت، اهمیت و جایگاه آن در مراحل مختلف بیداری اسلامی، رو به رشد و تکامل است و در هر مرحله، متناسب با شرایط داخلی و تهدیدات بیرونی جهان اسلام، ابعاد تازه ای پیدا می کند و راهکارهای جدیدی برای آنها پیشنهاد می شود.

بررسی مفاهیم استفاده شده برای تبیین وحدت اسلامی در قرون اخیر نشان می دهد دیدگاه نظری و مفهومی و اصول و خط سیر ثابتی در بین اندیشمندان در موج اول بیداری اسلامی (مانند سید جمال الدین اسدآبادی، علامه شرف الدین، کاشف الغطاء، شیخ شلتوت (5) آیت الله بروجردی (6)) دنبال می شود. این اصول ثابت و مشترک در بین اندیشمندان در موج دوم بیداری اسلامی (امام خمینی (رحمه الله) (7) و مقام معظم رهبری) هم دنبال می شود، اما ابعاد بسیار گسترده تری به آن افزوده شده است. (8)

ص: 123

-
- 1- (1) . ر.ک: آینده جنبش های اسلامی پس از 11 سپتامبر، ص 26.
 - 2- (2) . بیانات مقام معظم رهبری در اولین اجلاس بیداری اسلامی، 1390/6/26.
 - 3- (3) . ر.ک: فصلنامه مطالعات انقلاب اسلامی، «ارکان امت واحده و تمدن اسلامی از منظر امام خمینی و مقام معظم رهبری»، مسعود معینی پور و رضا لک زایی، ش 28، صص 51 - 67.
 - 4- (4) . برای نمونه ر.ک: استراتژی وحدت در اندیشه سیاسی اسلام، سید احمد موثقی.
 - 5- (5) . برای نمونه ر.ک: شیخ محمد شلتوت آیت شجاعت، علی احمدی.
 - 6- (6) . برای نمونه ر.ک: آیت الله بروجردی آیت اخلاص، عبدالرحیم ابادری.
 - 7- (7) . برای نمونه ر.ک: وحدت از دیدگاه امام خمینی (تبیان، آثار موضوعی، دفتر یازدهم)، آیت الله سید روح الله خمینی.
 - 8- (8) . برای مطالعه در مورد جایگاه بحث وحدت در بین نظریات اندیشمندان بیداری اسلامی ر.ک: مقالات برگزیده همایش نظریه بیداری اسلامی در اندیشه سیاسی حضرت آیت الله العظمی امام خمینی و حضرت آیت الله العظمی خامنه ای، «تحول وحدت اسلامی در مسیر بیداری اسلامی با تأکید بر تأثیر انقلاب اسلامی ایران»، علیرضا اعتمادیان، صص 337 - 362.

بنابراین می توان گفت تقویت وحدت اسلامی، یکی از آمال و برنامه های جریان بیداری اسلامی در جهان اسلام است و از سوی دیگر، تحقق اهداف و برنامه های بیداری اسلامی، بازتولید و هم افزایی ایده امت اسلامی است و از این جهت رابطه ای دوسویه و تعاملی و حتی تلازمی بین بیداری اسلامی و وحدت اسلامی برقرار است.

فرایند حج در تقویت وحدت جهان اسلام در راستای بیداری اسلامی

اشاره

حج به عنوان عبادتی جهان شمول که از ابعاد سیاسی و اجتماعی عمیقی در کنار ابعاد فقهی و عرفانی برخوردار است، از ظرفیت های گسترده، عمیق و بی بدیلی در تقویت ایده امت اسلامی برخوردار است. برآورد این ظرفیت ها را می توان در تقویت شخصیت دینی مسلمانان در بستر تمدن اسلامی دانست که فراتر از هویت ها و تشخص های ملی و فرهنگ های منطقه ای است.

به عبارت دیگر در حج، مسلمانان در فضای تمدنی و تاریخی اسلام قرار می گیرند تا به این نکته مهم توجه کنند که همگی فراتر از فرهنگ های ملی و بومی، هویتی تمدنی دارند که نقطه مشترک و سبب اتصال و یکی شدن آنها در عرصه بین الملل می شود و باید برای اعتلا و احتراز آن، تلاش کنند. از سوی دیگر این موضوع از مبانی مهم بیداری اسلامی است. یعنی یکی از مهم ترین خاستگاه های بیداری اسلامی، بازیابی عزت و اعتلای هویت و تمدن اسلامی است. به این ترتیب حج و بیداری اسلامی در فرایند تقویت امت اسلامی، در یک مسیر قرار می گیرند و سبب هم افزایی یکدیگر می شوند.

ظرفیت های حج برای تقویت وحدت اسلامی را می توان در پنج عرصه سیاسی، ارتباطی، فقهی، اخلاقی و اقتصادی مشاهده کرد. به عبارت دیگر از این پنج طریق، هویت دینی در حج فراتر از هویت های ملی و جغرافیایی تقویت می شود و این، یکی از مهم ترین آرمان های بیداری اسلامی است.

در تحلیل ارتباط عوامل وحدت با عوامل و قدرت های خارجی جهان اسلام، سنت ها و نظام ارزشی، جایگاه ویژه ای دارد؛ به این معنا که نیروهایی که به دنبال ایجاد وحدت و یکپارچگی اند، باید ابتدا عناصر اتحادبخش، یعنی فراسنت های پنهان (1) را به حرکت درآورند و به دنبال آن، مسلمانان را برای رویارویی با نفوذ خارجی، متحد و آماده کنند. در مقابل، نیروهای خارجی (مهاجمان استعمارگر) نیز با دست گذاشتن به خرده سنت ها (عناصر تفرقه افکن) زمینه را برای از هم گسیختگی و تجزیه فراهم می کنند. (2)

اتحاد از دو ویژگی اساسی برخوردار است: یگانگی درونی، پیوستگی بیرونی. بر این اساس یگانگی درونی، به نقطه تشابه هویتی اشاره دارد که سبب ایجاد نقطه عزیمت مستحکمی است و می توان آن را بنیاد عمیقی برای پیوستگی دانست. پیوستگی بیرونی نیز متوجه حفظ تداوم یگانگی درونی، در عرصه حیات جمعی و در راستای دستیابی به اهداف ملی و بین المللی، تعریف شدنی است. (3)

حج از مهم ترین مناسک دینی است که از طریق تقویت تشابه هویتی (یگانگی درونی) از یک سو و تقویت حیات جمعی (پیوستگی بیرونی)، ظرفیت عظیمی برای پویایی و سرزندگی امت اسلامی فراهم می کند. حج به عنوان جلوه سیاسی و اجتماعی اسلام، قصد دارد نقاط مشترک در سطوح ایدئولوژیک و سیاسی را تقویت کند. حج با تداعی قبله مشترک، خدای مشترک (توحید) و کتاب مشترک، اهداف مشترکی را برای مسلمانان ترسیم می کند. (4) و از این طریق مسلمانان را در سطح ایدئولوژیک، به اتحاد

ص: 125

1- (1). منظور از فراسنت های پنهان، عوامل و مؤلفه های بنیادین هویت دینی و تمدنی اسلامی است که در بین همه مسلمانان مشترک است.

2- (2). ر.ک: کتاب بیداری اسلامی (المجتمع و الدوله فی الوطن العربی)، سعدالدین ابراهیم، ترجمه کمال باغجری، صص 67 و 68.

3- (3). ر.ک: انقلاب های رنگی و انقلاب اسلامی ایران، شعیب بهمن، ص 259.

4- (4). ر.ک: بنیادهای نظریه اجتماعی، جیمز کلنن، ص 49.

فرامی خواند. به این ترتیب، وحدت ایدئولوژیک شکل می گیرد.

صاحب نظران، ایدئولوژی را عامل بسیار مهمی در ایجاد پیوند میان «ما» و ایجاد تمایز بین ما و «دیگران» می دانند. این امر در اثراتی که ایدئولوژی مذهبی در وادار کردن افراد در توجه به منافع دیگران دارد، آشکار است. (1) به این ترتیب حج به عنوان یک امر ایدئولوژیک مذهبی، تأثیر زیادی در تقویت وحدت اسلامی دارد.

همگرایی سیاسی در حج را می توان در دو بعد ایجابی (تقویت هویت تمدنی) و سلبی (تمرکز بر دشمن مشترک (2)) مطرح کرد:

الف) حج و تقویت هویت تمدنی

هویت تمدنی، معرفت و آگاهی عمیق انسان به تمدنی است که منسوب به آن است. درک چنین هویتی، این امکان را به فرد می دهد که احساس کند در سرزمینی زندگی می کند که ریشه های فرهنگی آن، تا اعماق تاریخ کشیده شده است و این احساس، سبب تعلق ارتباط به آن تمدن و در نتیجه، شکل گیری «هویت تمدنی» می شود. احساس تعلق به یک تمدن، به معنای وابستگی به تمامی مظاهر آن تمدن و از جمله: مشاهیر، افتخارها، میراث ها و ارزش های آن است. (3)

اگر فردی درباره خویش به نظام معرفتی دست یابد، به تمدن خود، احساس وابستگی می کند و وابستگی به تمدن، زمینه ساز حفظ و تقویت آن خواهد بود؛ زیرا فرد به دلیل وابستگی و احساس الفتی که به تمدن خود دارد، در برابر تهدیدهای پنهان و آشکاری که تمدن او را هدف قرار می دهند، به مقاومت، دفاع و جانبداری منطقی و

ص: 126

-
- 1- (1). داشتن هدفی مشترک، یکی از روش ها و راهبردهای ایجاد وحدت است. امام خمینی (رحمه الله) نیز در سخنانشان در مورد وحدت، به این نکته اشاره دارند. ر.ک: وحدت از دیدگاه امام خمینی (تبیان، دفتر پانزدهم)، صص 69-74.
 - 2- (2). این بحث در فصل اول از بخش اول گذشت.
 - 3- (3). جوان و بحران هویت، محمدرضا شرفی، ص 82.

مستدلی دست می زند. نبود «هویت تمدنی»، زمینه ساز تأثیرپذیری منفعلانه از تمدن های موجود است. سطوح گسترده هویت تمدنی، به معنای داشتن آگاهی بیشتر درباره تفاوت های تمدنی و ضرورت حفظ اموری است که «ما» را از «غیر ما» متمایز می کند. با این بیان اهمیت و ضرورت هویت تمدنی در امت اسلامی مشخص شد.

انجام مناسک حج در سرزمین وحی و مشاهده مشاعر مقدسه، زمینه ساز آشنایی حج گزار با ریشه های فرهنگی تمدن اسلامی است؛ او می تواند ریشه های تاریخی پیدایش تمدن خود را بشناسد، به ویژگی های بارز و برجسته تمدن اسلامی آگاهی یابد و با شخصیت های تمدن ساز، بیشتر آشنا شود.

کعبه که اساسی ترین نماد حج است، محور توحید است؛ توحیدی که زیربنای اصلی دین اسلام است. مناسک حج نیز در راستای تقویت دینداری و هویت دینی مسلمانان است. به این ترتیب فضای کالبدی حج که سعی در ایجاد تجربه تاریخی یکسان در سیر هویت تمدن اسلامی دارد، در کنار مناسک یکسان ساز و همگرای حج، هویت دینی مسلمانان را در سطح بین الملل اسلامی تقویت می کند.

به این ترتیب حج این توان را دارد تا هویتی واحد از مسلمانان ایجاد کند که از مرزهای ملی فراتر می رود و می تواند همیشه این سؤال را پیش روی مسلمانان زائر قرار دهد که چگونه است که وقتی همه در حضور خداوند، با وجود تفاوت های نژادی، طبقاتی و فرهنگی، یکسان هستند، در قلمروی دینی، متفرق و در کشورهایایی با سیاست های ملی متفاوت و حتی متعارض زندگی می کنند. از این جهت حج می تواند مناسکی برای زیر سؤال بردن مرزهای دینی، نژادی و فرهنگی شود که سال ها وجود آنها، مفروض گرفته شده است.

تجربه حج به مثابه تجربه نزدیکی و همسانی مسلمانان، می تواند بهترین نمایشگر و مروج وحدت اسلامی باشد. این چیزی است که بسیاری از رهبران ملی گرای کشورهای

مسلمانان، به ویژه پس از جنگ جهانی دوم همچون ناصر (مصر)، سوکارنو (اندونزی) و تونکو عبدالرحمن (مالزی) به آن توجه داشته اند؛ ولی در عین حال این رهبران، بهتر از هر کسی می دانستند که حج، همیشه به طور کامل با تمایل ایشان برای حفظ حاکمیتشان در کشورهای مجزا سازگار نیست. (1)

به عبارت دیگر حج در پی ایجاد وحدت سیاسی در بین مسلمانان است تا بر اساس اصول و اولویت های سیاسی، با وجود اختلافات فقهی در عرصه سیاسی و اجتماعی، بر اساس اصول و هویت دینی، موضعی مشترک آغاز کنند.

(ب) تمرکز بر دشمن مشترک

یکی از عواملی که سبب وحدت و تقویت انسجام جبهه داخلی می شود، وجود دشمن مشترک است. دشمن مشترک سبب انسجام و یکپارچگی داخلی، هویت بخشی به جمع درونی و انگیزه ای برای تلاش و احساس در راه بودن است؛ زیرا بخشی از هویت با ضدیت معنادار می شود؛ یعنی بخشی از کیستی ما، مرهون آن است که ما چه کسی نیستیم. بنابراین اصل هویت، پیوسته با اصل ضدیت مقارن است. (2)

آمریکا (3) و اسرائیل (4) که از دشمنان اسلام هستند، با اتخاذ روش ها و منش های اسلام ستیزانه، به صورت گسترده از این ایده در انسجام بخشی و هویت بخشی به جوامع

ص: 128

1- (1) .Guests of God: pilgrimage and politics in the Islamic world, Bianchi Robert R, p45 .

2- (2) . ر.ک: تغییرات اجتماعی، گی روشه، ترجمه منوچهر وثوقی، ص 13.

3- (3) . ر.ک: ماهنامه اسلام و غرب، «پدیده اسلام ترسی»، فادی اسماعی، ترجمه پرویز شریفی، سال اول، پیش شماره دوم، صص 33-40؛ نه شرقی نه غربی (روابط خارجی ایران با آمریکا و شوروی)، نیکی کدی و مارک گازیوروسکی، ترجمه ابراهیم متقی و الهه کولایی، ص 216؛ سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران؛ بازبینی نظری و پارادایم ائتلاف، محمود سریع القلم، صص 112 و 113.

4- (4) . ر.ک: جامعه شناسی سیاسی اسرائیل، اصغر افتخاری، صص 137 و 138؛ فصلنامه مطالعات امنیتی، «ابعاد اجتماعی برنامه امنیتی اسرائیل؛ دستور کای برای قرن بیست و یکم»، اصغر افتخاری، ش 1، صص 5 و 6.

خود استفاده می کنند. بازتاب این نگرش در نظریاتی مانند «پایان تاریخ» فوکویاما و یا «برخورد تمدن ها»⁽¹⁾ هانتینگتون، ظاهر می شود.

برائت از مشرکان در حج، این پیام را برای مسلمانان دارد که آنها باید با وجود همه اختلافات، بر محور توحید و کعبه متحد شوند و همگی، کفر و کافران را به عنوان دشمن مشترک خود بدانند. یعنی علاوه بر اینکه قبله، پیامبر و کتاب همه مسلمانان یکی است، دشمن آنها نیز یکی است؛ چرا که دشمن مشترک همه مسلمانان، با وجود تفاوت های سیاسی و جغرافیای آنها، در کفر و کافر بودن یکسان است.

وقتی مسلمانان کافران را دشمن خود بدانند، آن گاه از جانب آنها، احساس تهدید می کنند و روابط خود را با سایر مسلمانان و غیر مسلمانان، به گونه دیگری تنظیم می کنند که در راستای عزت یابی و حفظ منابع و منافعشان باشد، نه آن چیزی که در چند قرن اخیر، در استعمار کشورهای اسلامی و خودباختگی آنها در برابر غرب گذشته است.

به این ترتیب مراسم برائت از مشرکان، این زمینه را فراهم می کند که مسلمانان در سطح بین الملل، رویه ای مبتنی بر اصول اسلامی اتخاذ کنند و از این طریق، به سوی تشکیل و تقویت امت اسلامی حرکت کنند.

2. همگرایی ارتباطی (تقویت روابط بین مسلمانان)

اشاره

یکی از راه های تقویت وحدت اسلامی در حج، تقویت روابط بین مسلمانان است. در حج مسلمانان از نقاط مختلف جهان، با فرهنگ ها و آداب و رسوم مختلف شرکت می کنند که همه آنها در بستر گرایشات و تعاملات دینی قرار می گیرد. به این ترتیب حج، عرصه فرهنگی و اجتماعی را نیز برای تقویت وحدت جهان اسلام مهیا می کند و تقویت ارتباطات بین مسلمانان را زمینه همگرایی فرهنگی قرار می دهد.

ص: 129

1- (1). ر.ک: رویارویی تمدن ها، ساموئل هانتینگتون، ترجمه مجتبی امیری.

اساساً یکی از علائم حیات یک جامعه، این است که همبستگی میان افرادش بیشتر است. خاصیت مردگی (مرده بودن)، متلاشی شدن، متفرق شدن و جدا شدن اعضا از یکدیگر است و خاصیت زندگی (زنده بودن) یک اجتماع، وحدت و همبستگی بیشتر اعضا و جوارح آن اجتماع است. (1)

روابط بین مسلمانان در حج، از دو جهت در تقویت وحدت اسلامی مؤثر است:

الف) تقویت هویت دینی

سازه انگاران بر اهمیت هویت در فهم روابط بین الملل تأکید دارند و در تعریف آن، به «فهم ها و انتظارات درباره خود» و «تعاملات بین الملل کنشگران» بسیار توجه می کنند. بر این اساس نتیجه می گیرند، هویت اساساً مفهومی اجتماعی است که در تعامل با دیگر کنشگران معنا می یابد. (2) بدین ترتیب سازه انگاران با تأکید بر بر ساخته بودن هویت کنشگران، بر نقش و اهمیت هویت ها در شکل گیری منافع و کنش ها تأکید می کنند.

حج با تقویت هویت دینی در سطح بین الملل اسلامی، از طریق تعمیق و توسعه روابط میان فرهنگی مسلمانان، تردیدها و ابهام ها را می کاهد و با ایجاد منافع مشترک، زمینه اتحادها را افزایش می دهد. تجربه حج به منزله تجربه ای تحول بخش از حل شدن در یک امت واحد اسلامی و احساس برادری و همدلی، چیزی است که زائران (3) بسیاری پس از انجام حج به آن اشاره کرده اند.

این فضا زمانی بهتر درک می شود که فردی که در محیطی تبعیض آمیز یا نژادپرستانه بوده است، در این محیط شرکت کند. خاطرات حج مالکوم اکس (مسلمان سیاه پوست و فعال مدنی آمریکایی) نمونه این مدعاست. او که تحت تأثیر فضای نژادپرستانه آمریکا، قرآنی ضد

ص: 130

1- (1) . ر.ک: احیاء تفکر اسلامی، مرتضی مطهری، ص 21.

2- (2) . ر.ک: فصلنامه مطالعات ملی، «تحلیل سازه انگارانه از هویت ملی در دوران جنگ تحمیلی»، بهاره سازمند، ش 22، ص 41.

3- (3) . برای نمونه ر.ک: خسی در میقات، جلال آل احمد، صص 93-94.

سفیدپوست و نژادگرایانه از اسلام را تبلیغ می کرد، پس از تجربه فضای برادرانه حج، به درک جدیدی از اسلام نائل آمد و از عشق، تواضع و برادری حقیقی در حج سخن گفت. (1)

سفیدی (پوست) در نظر او، نماینده قدرت، سلسله مراتب اجتماعی و برتری جویی است و آنجا که سفیدی از «ذهن»، «رفتار» و «نگرش» انسان ها زدوده شده است، باید عاری از قدرت و سلسله مراتب اجتماعی و برتری باشد. این همان تجربه یگانگی و اتحاد برابرگرایانه در موجودیتی بزرگ تر است.

اساساً اسلام با نفی ویژگی های اصلی حج جاهلی، محتوای توحیدی حج را بر قالب مناسک حج بازگرداند و هرگونه تبعیض و امتیاز طلبی را در مراسم حج لغو و حتی اختلافات ظاهری را نیز برانداخت. همه با یک شکل و لباس و با یک نوع عمل و همسو و همسان، مطیع در برابر خدا و در یک فرم، باید به انجام مناسک بپردازند.

شیوه ای که اسلام برای حج گزاری انتخاب کرده است، شیوه مورد نظر طبقات اجتماعی بالا و حتی متوسط نیست، بلکه شیوه طبقات فرودست است که ممکن است تضعیف و تحقیر شده باشند، اما اکنون همه، این شیوه را در برابر خدا اتخاذ کرده اند تا ضمن خارج شدن از امتیاز طلبی و روح تبعیض، مشکلات طبقه پایین جامعه را تجربه و با آن زندگی کنند.

سادگی جامه احرام و محو هویت های شخصی در این همایش، خط بطلانی است بر تفکر نظام طبقاتی که طبقه بندی اجتماعی را بر اساس ملاک های اعتباری و مادی انجام می دهد، نه ملاک های اصیل انسانی و معنوی. بنابراین یکسانی زائران در پوشش و اعمال را می توان عامل مبارزه با تعصبات ملی و نژادپرستی و محدود شدن در حصار مرزهای جغرافیایی دانست. (2)

ص: 131

1- (1) . See you: Autobiography of Malcolm x, X Malcolm, New York: Grove press, 1966 .

2- (2) . ر.ک: حج تجلی معنویت و کانون دیپلماسی فرهنگی جهان اسلام، به کوشش ابراهیم حاجیانی، «ارزیابی عوامل سیاسی انسجام بخش میان مسلمین در موسم حج»، زهرا معینی و شعیب یاری، صص 87 و 88.

میشل مالرب، مورخ دین، درباره کارکرد یکسان نگری و یکسان سازی حج می گوید: «این پوشش یکدست و یکسان که رده بندی اجتماعی را از میان برمی دارد، نماد برابری آدمیان است در برابر خدا».⁽¹⁾

(ب) تقویت سرمایه اجتماعی

سرمایه اجتماعی، یکی از مهم ترین مفاهیم و مباحث نوین جامعه شناسی و علوم سیاسی است که به مباحثی مانند همبستگی اجتماعی نیز می پردازد. یکی از رویکردها و تعاریف مهم سرمایه اجتماعی، بر اساس ارتباطات اجتماعی،⁽²⁾ شبکه روابط و اعتماد اجتماعی است. بنابراین سرمایه اجتماعی در روابط میان افراد تجسم می یابد.⁽³⁾ البته اعتماد اجتماعی نیز در شبکه روابط اجتماعی در راستای تقویت سرمایه اجتماعی تبیین شدنی است.⁽⁴⁾ به این ترتیب روابط اجتماعی می تواند اعتماد اجتماعی را افزایش دهد و از این طریق، سرمایه اجتماعی را ارتقا دهد.

پس سرمایه اجتماعی، تابع کیفیت و کمیت روابط اجتماعی است. در این بیان می توان گفت سرمایه اجتماعی که از روابط اجتماعی ایجاد می شود و اعتماد اجتماعی را افزایش می دهد، بیانی ظریف از وحدت در جهان اسلام است. به عبارت دیگر در حج، روابط بین مسلمانان در سطحی جهانی و بین المللی، در فضایی اخلاقی و دینی شکل می گیرد و نوعی از انسجام و اعتماد اجتماعی شکل می گیرد که با تقویت روابط اجتماعی، سرمایه اجتماعی را افزایش می دهد و این یعنی تقویت ایده وحدت امت اسلامی در حج.

ص: 132

1- (1) . انسان و ادیان نقش دین در زندگی فردی و اجتماعی، ترجمه مهران توکلی، صص 312 و 313.

2- (2) . ر.ک: جامعه شناسی ارتباطات، باقر ساروخانی، ص 25.

3- (3) . ر.ک: بنیادهای نظریه اجتماعی، جیمز کلنن، ترجمه: صبوری، ص 465.

4- (4) . ر.ک: پایان نظم سرمایه اجتماعی و حفظ آن، فرانسیس فوکویاما، ترجمه غلام عباس توسلی، ص 26.

کعبه تعبیر و نمایش بسیاری از آیات قرآن مانند (إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ) (حجرات: 10) است و می تواند برای تحکیم پیوند قلبی و اجتماعی و بالا بردن قدرت اجتماعی مسلمانان کاربرد داشته باشد. (1) علاوه بر این روابط اجتماعی، رهاورد مناسبی برای کسب اطلاعات است که سبب رفع ابهام ها و تقویت سرمایه و اعتماد اجتماعی می شود. (2)

بنابراین در حج، با تقویت ارتباطات اجتماعی، زمینه وحدت و همگرایی افزایش می یابد و از این طریق با افزایش اعتماد اجتماعی، سرمایه های نرم افزارانه مسلمانان نیز افزایش می یابد و حج گزاران با مشاهده نمایندگان جهان اسلام، قدرت خود را با وحدت افزایش می دهند.

3. همگرایی فقهی (مناسک وحدت بخش)

اشاره

مناسک حج مانند مناسکی وحدت بخش است که مرزهای ملی، فرهنگی، نژادی، سیاسی و دینی را درنور دیده و همه مسلمانان را در قالب امتی واحد به تصویر می کشد. حج از این نگاه، مراسمی است که به واسطه اجرای هم شکل مناسک و ایجاد فضای جماعت واره، روح برابری و برادری انسانی و وحدت بنیادین مسلمانان را نمادینه کرده و آن را ارتقا می بخشد.

هر یک از اماکن معنوی فرایند حج گزاری، دارای چنان عظمت و ویژگی و فواید این جهانی و آن جهانی است که مسلمانان در طول تاریخ، انگیزه فراوانی برای بهره گیری از آن داشته اند. انجام این مناسک یکسان با اهداف، انگیزه ها و نگرش های مشترک، سبب انسجام بخشی مسلمانان می شود؛ زیرا آنان، خود را در این موارد و اماکن، برابر و

ص: 133

1- (1). فصلنامه پژوهش فرهنگی، «مناسک حج در نگارگری اسلامی و نقش آن در همبستگی ملی و وحدت اسلامی»، مهناز شایسته فر، ش 12، صص 65-85.

2- (2). ر.ک: بنیادهای نظریه اجتماعی، ص 47.

به عبارت دیگر حج با ایجاد پیوستگی در تاریخ ادیان توحیدی در مکه و کعبه - که نماد و تجسم توحید است - و همچنین در معرض قرار دادن سابقه تمدنی تاریخ اسلام، تلاش می کند مسلمانان را در بستر تاریخ اسلام متوجه تشابهات اساسی و بنیادین کند و هویت تمدنی آنها را تقویت نماید. (2) همین مرزبندی و تقویت ایده های هویت دینی است که جریان بیداری اسلامی را قوی تر و منجسم تر از همیشه در مسیر اعتلای هویت و تمدن اسلامی پیش می برد.

در اسلام، حج مهم ترین و بزرگ ترین اجتماع انسانی است که هر سال اتفاق می افتد و در این گردهمایی بزرگ دینی، مردم از کشورها و فرقه های مختلف اسلامی، در کنار هم به انجام مراسم مذهبی می پردازند. مراسم حج خصوصیات از جمله تعامل مسلمانان با هم و تبادل نظر در مسائل اساسی اسلام، تمرین مدارا و رفتارهای محبت آمیز و برائت از استعمار و استکبار را دارد. (3)

در فرایند انجام اعمال و مناسک حج، سه اصل را می توان جست و جو کرد: اصل اول، اصل «اتصال» است؛ اصل دوم، اصل «اجتماع» است و اصل سوم نیز اصل «حرکت منظم یا مهاجرت برای یک آرمان» می باشد. اصل اتصال یعنی، در حج همیشه و هر سال، اتصال مجدد انسان ها به سرشت و سرنوشت تاریخی و رسالت عظیم انسانیشان مشاهده می شود. اصل اجتماع یعنی در مناسک حج، همه مکان خود را ترک کنند و در جایی با هم تصادم فکری داشته باشند. من وضعیت اجتماعی خودم را بگویم و او

ص: 134

1- (1) . ر.ک: حج تجلی معنویت و کانون دیپلماسی فرهنگی جهان اسلام، «بررسی شیوه انتقالی معانی فرهنگی و فرآیند اجتماعی شدن در مراسم حج»، شعیب یاری، ص 118.

2- (2) . برای مطالعه بیشتر ر.ک: حج در آئینه روان شناسی، محمدرضا احمدی، صص 78-82.

3- (3) . امام خمینی و همگرایی جهان اسلام، سیدمحمد هاشمی، ص 68.

وضعیت اجتماعی خودش را بگوید. تصادم این جامعه های دور از هم، روح اجتماعی زنده و اندیشه اجتماعی آگاه پدید می آورد. تجمع، عامل تحرک انسانی، آگاهی و رشد جهان بینی اعتقادی بشری است.

در دنیا، «کنگره» خیلی فراوان است. اما این «کنگره عظیم حج» با همه تجمع ها و کنگره های دیگری که در دنیا بوده و هست، فرق دارد. در تجمع ها و کنگره های دیگر، نمایندگان طبقات و ملت ها که انتخاب و دست چین شده اند، می آیند و جمع می شوند؛ اما در اینجا، ملت ها و توده ها، بی نماینده و مستقیم، خودشان به میعادگاه می آیند. هر انسانی به نمایندگی خود و جامعه اش، اینجا دعوت خدایی شده و حاضر می شود. اصل حرکت و مهاجرت نیز یعنی، از وقتی که مناسک حج شروع می شود، هیچ توقفی (نظری و عملی) نیست. نه آدم می تواند توقف کند و نه هم باید توقف کند. تمام مناسک حج در حرکت و تغییر، معنا می یابد؛ از تغییر لباس گرفته تا تغییر انجام مناسک در شب و روز. (1)

اساساً حج و عمره، مناسکی دکترینال هستند. یعنی مناسکی با برانگیختگی عاطفی اندک و تواتر نسبتاً بالا که یک مرکزیت ایجاد می کنند و قدرت انتقال شبکه پیچیده ای از مفاهیمی را دارند که در خاطره معنایی ذخیره شده و مؤلفه های هویتی یک گروه مفروض، مثل یک امت را پدید می آورند. (2)

مناسک حج دو ویژگی دارد که به تقویت وحدت اسلامی بسیار کمک می کند:

الف) جمعی بودن

همبستگی از چهار عامل ارزش ها، هنجارها، نقش ها و تجمعات مشترک، حاصل می شود و چهار کارکرد تطبیق با شرایط جدید، حل تنش های اجتماعی، نیل به اهداف و

ص: 135

1- (1) . میعاد با ابراهیم، مجموعه آثار 29، علی شریعتی، ص 111.

2- (2) . برای مطالعه بیشتر ر.ک: -The cultural Morph space of ritual form: Examining modes of religiosity cross-culturally, Atkinson, Quentin Whitehouse, Harvey, p50-62.

حفظ همبستگی را ایفا می کند. (1) همه عوامل همبستگی و کارکردهای آن در حج، در قالب مناسک، خود را نشان می دهد؛ زیرا مسلمانان در حج، اعمال دینی یکسانی را در زمان و مکان مشترک، به صورت دسته جمعی انجام می دهند. بر این اساس در همه ادیان، تشکیل انجمن اخوت برای رسیدن به آرمان مذهبی و اجتماعی متدینان رواج دارد؛ این حرکت برای همبستگی پیروان، جهت اعتراض به وضع موجود و وصول به آرزوی مشترک و تجدید و تشدید اعمال دینی بنیادی است. (2)

تنظیم کنندگی روابط برای خیر همگان و برانگیزاندگی احساس مشترک و وحدت اجتماعی، از کارکردهای اجتماعی مناسک دینی است که تأثیر مناسک حج را در تقویت وحدت اسلامی نشان می دهد. از این روی گناه (کنش برهم زننده روابط داخلی گروه و مناسک) عامل حفظ وحدت اجتماعی و احساس مشترک محسوب می شود. (3) مناسک و مواقف حج، از این جهت بیشترین تأثیر را در ایجاد وحدت اجتماعی و تنظیم روابط مسلمانان و کشورهای اسلامی، برای تأمین خیر عمومی آنها خواهد داشت.

جمعی بودن مناسک حج، از جهت دیگر نیز در تقویت وحدت اسلامی مؤثر است. مناسک حج از منظر جامعه شناختی جمعی است و نه اجتماعی؛ یعنی مناسک حج به این شکل نیست که با مساعی یکدیگر و زنجیره وار انجام شود؛ به طوری که اگر کسی حاضر به تقبل بخشی از آن نشود، مسئولیت خود را به درستی انجام ندهد و فعالیت های دیگران را مخدوش یا مختل سازد؛ بلکه همه باید به صورت فردی، مناسک حج را همراه با دیگران و در یک زمان و مکان مشخص و البته به شکل یکسان انجام دهند.

ص: 136

1- (1) . انقلاب و بسیج سیاسی، حسین بشیریه.

2- (2) . جامعه شناسی دین، یوآخیم واخ، ترجمه جمشید آزادگان، صص 173-175.

3- (3) . جامعه شناسی دین، ملکم همیلتون، ترجمه محسن ثلاثی، ص 170.

تفاوت کارگروهی در حج، با فریضه عبادی دیگری مانند جهاد، در این است که در جهاد، با تقسیم وظیفه و کمک همگانی، کار به انجام می‌رسد و اگر یک فرد، کارش را درست انجام ندهد، به همه لطمه می‌خورد. در اینجا هر یک از افراد، به تنهایی مهم هستند و هر یک در کنار دیگری، تشکیل یک مجموعه را می‌دهند و با نبود هر کدام، مجموعه دچار نقص می‌شود. اما در حج، هر یک از حجاج، دارای تعیین و تشخیص نیست تا به شکل گیری مجموعه کاملی منتهی شوند و با نبود یکی، مجموعه مختل شود. به عبارت دیگر در حج، افراد موضوعیت ندارند؛ بلکه وجود آنها در کنار وجود دیگران، معنا و ارزش اثر پیدا می‌کند و به هم افزایی منجر می‌شود. آنان می‌فهمند که وجود یافتنشان در پیوستن به دیگران است و همگی در عین تکثر و تفاوت های فردی، در ابعاد انسانی دارای نیازها، انگیزش ها، احساسات، اهداف، اعمال و رفتار مشترک بوده و اساساً یگانه اند. به این ترتیب در حج، مفهوم «امت واحده»، به خوبی متجلی می‌شود.

(1)

(ب) ساختارشکن بودن

در حج، بر اساس مدل مناسک گذار، (2) زائر ابتدا از محیط زندگی خود جدا شده و به فضایی جدید منتقل می‌شود و سپس با تغییری ناشی از گذراندن مناسک، با موقعیتی جدید به جامعه برمی‌گردد. (3)

ص: 137

-
- 1- (1). ر.ک: حج تجلی معنویت و کانون دیپلماسی فرهنگی جهان اسلام، «بررسی شیوه انتقال معانی فرهنگی و فرآیند اجتماعی شدن در مراسم حج»، شعیب یاری، صص 118-119.
 - 2- (2). برای مطالعه بیشتر در مورد مناسک گذار ر.ک: the Rites of Passage, Van. Gennep, Arnold: Anthropology of Religion: An Introduction, Fiano Boowie, p147-157.
 - 3- (3). برای مطالعه بیشتر ر.ک: تحلیل مردم شناختی حج بر اساس مناسک گذار، علی سادئی.

ویکتور ترنر (1) با اتخاذ مدل سه لایه مناسک گذار، به توسعه آن می پردازد و این مناسک را به مثابه حرکتی از ساختار به ضد ساختار و بازگشت مجدد به ساختار می نگرد. او با طرح مفهوم جماعت واره، زائر را در هنگام انجام مناسک زیارتی، در شرایط ضد ساختار یا حداقل ساختار می داند که از شبکه سلسله مراتب اجتماعی خارج شده و با دیگر زائران، روابط اجتماعی جماعت وارگی را ایجاد می کنند. شاخصه روابط اجتماعی در این فضای متفاوت، همسانی ظاهری و اعتزال دنیوی از لذت هایی است که در دوره احرام با هم شکلی در پوشش و نمادگرایی های قدرتمند مرگ، به اوج خود می رسد. (2)

حج امکان ورود به فضایی خارج از ساختار زندگی دنیوی را ایجاد می کند که در آن، زائران گونه ای از روابط اجتماعی برابرگرایانه را می آزمایند. آنها در این فضا در هدفی مشترک وحدت می یابند و نوعی نزدیکی و همدلی را ورای تفاوت های دینی، قومی و نژادی تجربه می کنند. زائران در این فضا، نوعی از روابط اجتماعی را تجربه می کنند که ناقض ساختار معمول زندگی دنیوی است و با خصایص برابر گرایانه ای که دارد، تجربه ای وحدت بخش را به زائران ارائه می دهد. (3)

ص: 138

1- (1). برای مطالعه بیشتر در این مورد ر.ک: A. image and pilgrimage in chritian culture: anthropological perspectives, Turner, vector Turner, Edith. B. the ritual process: structure and anti-structure, Turner, victor. C. the center out there: pilgrims Goal, Turner, victor, p191-230. D. image and pilgrimage in Christian culture: anthropological perspectives, Turner, victor

2- (2). حج تجلی معنویت و کانون دیپلماسی فرهنگی جهان اسلام، ر.ک: «حج ایرانی: وحدت و نقش گفتمان رقیب»، مهرداد عربستانی، صص 138-142.

3- (3). همان.

4. همگرایی اخلاقی (زمینه های اخلاقی وحدت اسلامی)

علاوه بر جهات ارتباطات بین فرهنگی و میان فردی و همچنین جهات فقهی و مناسکی حج که می توان آنها را در بستر هویت دینی، در راستای ایجاد وحدت ایدئولوژیک، فقهی و سیاسی تحلیل کرد، فضای کلی اخلاقی، تربیتی و عرفانی حج را نیز می توان در این راستا تحلیل نمود.

حج تنها یک عبادت محض و خودسازی بدون توجه به جامعه سازی نیست و در عین ارتقای اخلاقی، مؤثرترین وسیله برای پیشبرد اهداف سیاسی است. اختلاط «عبادت» و «سیاست، اقتصاد و...» در حج است که باعث شده در روایات، از کعبه به عنوان عامل ثبات بخش دین بر روی زمین یاد شود؛ زیرا به تعبیری، روح عبادت، توجه به خدا و روح سیاست، توجه به خلق خداست. (1)

حج در مفهوم بین المللی، دو نوع منافع کارکردی دارد: 1. نتایج تربیتی و خودسازی که به معنای هماهنگی فرد با خداوند و همنوایی او با فطرت و طبیعت است؛ 2. آثار سیاسی و اجتماعی که به معنای ارتباط و هماهنگی با واحدها و گروه های اجتماعی و سیاسی اسلامی دیگر است که به صورت ملت ها، دولت ها، نژادهای مختلف و با زبان ها و فرهنگ های گوناگون هستند. بنابراین می توان گفت برنامه تربیتی و خودسازی، مقدمه ای برای ایجاد یگانگی در جامعه بزرگ اسلامی است. (2)

از منظر حقوقی نیز می توان کارکردهای سیاسی و اجتماعی حج در انسجام بخشی به وحدت امت اسلامی را یک سلسله وظایف حزبی دانست و آن را حقوق حزبی نامید؛ زیرا زیربنای فکری اسلام در گرایش به این دین، بر نوعی تخریب و تشکل سیاسی

ص: 139

1- (1). فصلنامه قیاسات، «عبادت و سیاست تاروپود حج»، محمد محمدی اشتهاردی، ش 21، ص 1.

2- (2). ر.ک: حج تجلی معنویت و کانون دیپلماسی فرهنگی جهان اسلام، «ارزیابی عوامل سیاسی انسجام بخش میان مسلمین در موسم حج»، ص 86.

قرار دارد و مسلمانان، اعضای حزب الله هستند و فردیت و انزوا در نظر اسلام مردود است. (1) حتی عبادت و خودسازی، نباید به فردیت و انزوا کشیده شود.

به عبارت دیگر در اسلام، عبادت فقط در ارتباط با خدا خلاصه نمی شود، بلکه بخشی از فرایض دینی، در نوع و کیفیت ارتباط و رویارویی با مردم تعریف می شود و دینداری کامل، هیچ گاه با صرف ارتباط فردی با خدا - بدون توجه به جامعه و سایر مسلمانان - حاصل نمی شود. حتی اسلام برای عبادت فردی نیز شئون اجتماعی قرار داده است؛ مانند نماز جماعت. به این ترتیب اخلاق و عرفان در اسلام، کاملاً جنبه اجتماعی دارد.

در حج نیز هر چند ابعاد قوی اخلاقی، تربیتی و عرفانی وجود دارد، ولی این ابعاد به صورت بسیار واضح و گسترده ای به صورت دسته جمعی و با ذیل اجتماعی همراه است. به عبارت دیگر یکی از کارکردهای حج، این است که ابعاد اخلاقی، به سالم سازی و ارتقای روابط اجتماعی پردازد. بر این اساس ابعاد معنوی حج در راستای تقویت و تعالی ابعاد سیاسی و اجتماعی مسلمانان و ساماندهی نظام ارتباطات اجتماعی مسلمانان، بر اساس اصول اخلاقی و دینی تحلیل شدنی است. در این مناسک و تعالیم اخلاقی، حج به بهترین شکل، زمینه همگرایی و وحدت اسلامی را فراهم می کند تا با تقویت هویت دینی، زمینه وحدت مسلمانان در فضایل اخلاقی و با انگیزه های معنوی را فراهم کند.

5. همگرایی اقتصادی (وحدت آفرینی ابعاد اقتصادی حج)

در کنار ابعاد و کارکردهای اخلاقی و اجتماعی حج، جنبه های اقتصادی آن نیز مهم است؛ چنان که در آیات و روایات نیز به کارکردهای اقتصادی حج پرداخته شده است. (2)

ص: 140

- 1- (1) . ر.ک: حج از نگاه حقوق بین الملل، سید محمد خامنه ای، ص 115.
- 2- (2) . برای مطالعه بیشتر در این خصوص ر.ک: مجموعه مقالات اولین همایش حج و اقتصاد، « [1] معیارهای اقتصادی حج در قرآن و سنت»، نبی الله قاسمی خطیر و سید حبیب الله ساداتی، 201 و 206 - 208؛ «ابعاد اقتصادی و مالی حج از دیدگاه قرآن و عترت»، سید احمد سیادت و احسان صائمی، صص 216-221؛ همان، «حج و اقتصاد»، حسن رمضان زاده، صص 232-240؛ همان، «نقش حج در تحقق توسعه اقتصادی مطلوب اسلام»، محمد اسماعیل زاده، صص 572 - 578؛ همان، «نگاهی آماری به ظرفیت های بازرگانی کشورهای اسلامی با یکدیگر»، محمود حاجی یوسفی پور، صص 637-641.

به نظر می‌رسد این فرصت‌های اقتصادی حج، زمینه بسیار مناسبی برای وحدت مسلمانان باشد؛ چنان‌که اتحادیه اروپا که بر مدار همکاری اقتصادی شکل گرفت، در ادامه به تعاملات سیاسی و فرهنگی و ایجاد نوعی هویت فراملی منجر شده است.

کشورهای اسلامی به دلیل وجود نظام‌های سیاسی گسترده و یکپارچه در قرون گذشته، از پیشینه تاریخی و فرهنگی مشترکی برخوردارند. افزون بر این، دین مشترک، قدرت بسیاری در ایجاد اتحاد و همگرایی بین کشورهای اسلامی ایجاد کرده است.

از نظر اقتصادی نیز وجوه مشترک در این کشورها زیاد است. بیشتر این کشورها، نفت خیز، تولیدکننده نفت و دارای نیروی کار فراوان هستند و از نظر جغرافیایی نیز بیشتر این کشورها در آسیا و به ویژه منطقه خاورمیانه قرار دارند که به صورت نسبی، از مزیت نزدیکی مسافت برخوردارند که هزینه داد و ستدهای اقتصادی را کاهش می‌دهد.

حج ظرفیت بالایی برای تقویت این عوامل، در راستای تعامل اقتصادی در سطح بین‌الملل اسلامی دارد. به این ترتیب حج به لحاظ ظرفیت‌های بالای معنوی و فرهنگی خود در ایجاد اتحاد و وحدت مسلمانان، ابزار بسیار مناسبی برای تحقق همگرایی اقتصادی است.

(1)

در راستای تأسیس بازارهای بزرگ یا به تعبیری بازار مشترک، تاریخ نشان می‌دهد که همبستگی و همگرایی سیاسی و اقتصادی، لازم و ملزوم یکدیگرند و هر کدام، شرط وجود دیگری است. در حقیقت حصول همبستگی سیاسی، به تنهایی و بدون برنامه‌های منظم اقتصادی عملی نیست و برنامه‌های اقتصادی در صورتی شکل واقعی به خود می‌گیرند که دولت‌ها برای تحقق آن، اقدامات سیاسی انجام دهند. (2) از این رو ناهمگونی

ص: 141

1- (1). ر.ک: «حج و همگرایی اقتصادی»، غلامرضا سرآبادانی، صص 680-685.

2- (2). ر.ک: تاریخچه بازار مشترک، ژان فرانسوا دونیو و ژرار دروئسن، ترجمه محمد اسفندیاری، صص 19-20.

سیاسی، مانع همگرایی اقتصادی است. (1)

علامه طباطبایی ذیل تفسیر آیه لِيَسَّهَوا مَنَافِعَ لَهُمْ (حج: 28)، ضمن اینکه منافع حج را فراتر از منافع اخروی و شامل مواردی مانند تجارت می‌داند، بر لزوم تعاون برای تحقق آنها تأکید می‌کند. ایشان تفاهم دینی در حج را بهترین مقدمه و زمینه برای تحقق این تعاون می‌داند. (2)

به این ترتیب اشتراکات معنوی و اعتقادی، موجب اتحاد و اتفاق معنوی و دینی شده و اتفاق روحی و معنوی، باعث گرایش به اتحاد، همگرایی، تعاون و همکاری مادی و در نتیجه بهره‌گیری از منافع عظیم مادی حج می‌شود.

ابعاد اقتصادی و سیاسی حج از هم جدا نیست. از این رو می‌توان از کارکردهای اقتصادی حج، برای تقویت ابعاد سیاسی حج بهره برد. حج فرصت خوبی برای حمایت مالی از نهضت‌های اسلامی و تقویت بیداری اسلامی است. حمایت سیاسی و اقتصادی از جنبش‌های اسلامی، از مبانی فقهی نیز برخوردار است.

حمایت اقتصادی از جنبش‌های اسلامی، بر اساس «تألیف قلوب» (3) و حمایت سیاسی آن بر مبنای اصل «مبارزه با ظلم و ستم و حمایت از محرومان» (4) و اصل «تولی و تبری» (5) انجام می‌شود. (6)

ص: 142

1- (1) . ر.ک: اقتصاد بین الملل، علیرضا رحیمی بروجردی، صص 283-286.

2- (2) . ر.ک: المیزان فی تفسیر القرآن، ج 14، صص 548-549.

3- (3) . در اصطلاح فقهی، تألیف عبارت است از حمایت اقتصادی از مسلمانان و یا کفار توسط پیامبر یا ولی امر مسلمانان به منظور تشویق و دلگرمی آنها برای دفاع از اسلام یا مبارزه علیه دشمنان اسلام. (ر.ک: مجمع الفائدة والبرهان، احمد اردبیلی، ج 8، ص 159) اصل تألیف قلوب در میان اهل سنت نیز مطرح است (ر.ک: فقه الزکاه، یوسف قرضاوی، ج 2، ص 595).

4- (4) . ر.ک: فقه سیاسی، عباسعلی عمید زنجانی، ج 2، صص 130-133، ج 3، ص 420؛ اندیشه سیاسی امام خمینی، یحیی فوزی، ص 206.

5- (5) . ر.ک: اسلام، سیاست و حکومت، محمدتقی مصباح یزدی، ص 20؛ سیاست خارجی و روابط بین الملل از دیدگاه امام خمینی، علی بیرکی داستانی، ص 50.

6- (6) . برای مطالعه بیشتر ر.ک: مقالات برگزیده همایش نظریه بیداری اسلامی در اندیشه سیاسی حضرت آیت الله العظمی امام خمینی و حضرت آیت الله العظمی خامنه‌ای، «مبانی فقهی حمایت از جنبش‌های بیداری اسلامی با رویکردی به آرای امام خمینی»، صالح سعادت، صص 265 - 298.

تا به اینجا فرایند و مکانیسم های حج در تقویت وحدت اسلامی را در بستر تقویت هویت دینی برشمردیم. در ادامه برخی از آثار آن را مرور می کنیم:

1. تقویت قدرت

یکی از دستاوردهای مهم وحدت بخش و انسجام بخشی، افزایش قدرت مسلمانان در سطح نظام بین الملل است. بدیهی است که به هم پیوستن مسلمانان، قدرت آنها را افزایش می دهد و به اینکه حج، مظهر اقتدار و نمایش قدرت مسلمانان است، معنایی عینی می بخشد. دشمنان اسلام برای غلبه بر مسلمانان و دستیابی به اهدافشان، همواره سعی در ایجاد تفرقه در جهان اسلام داشته اند؛ ولی وحدت و همگرایی مسلمانان در حج، زمینه را برای اینکه مسلمانان، یکی از قدرت های بین الملل باشند، فراهم می کند.

امروزه مفهوم قدرت، نمادهای قدرت، تمرکز قدرت و سایر ابعاد مربوط به قدرت، در نظام بین المللی دگرگون شده است. (1) در بیش از سه قرن گذشته، دولت ها مهم ترین بازیگران بین المللی بوده اند که بر اساس سه مؤلفه قدرت اقتصادی، نظامی و سیاسی، اهداف و منافعی را پیگیری می کردند. اما امروزه این ستون های سه گانه قدرت، به دلیل تحولات فناورانه، در حال دگرگونی است. دولت ها، رقیبان جدیدی در عرصه کسب قدرت و اعمال آن در سطح جهانی هستند. قدرت در حال بازتوزیع است و اشکال و ویژگی های نوینی را به خود می گیرد. (2)

ص: 143

1- (1) . ر.ک: تحول مفاهیم در روابط بین الملل، «تحول در دیپلماسی: پیدایش، پویش و پوشش»، سید محمدکاظم سجادیپور، صص 247 - 267.

2- (2) . Journal of International Affairs, " Cyber politik: The Changing Nature of Power in The In Pormation . Age " , David J. Rothkopf, Vol 51, No 2, p325-359.

«مایکل من» پس از اینکه با نگاه جامعه‌شناختی تاریخی به سامانه بین الملل، قدرت را به چهار نوع گسترده، فشرده، اقتدارگرایانه و پراکنده تقسیم می‌کند، معتقد است می‌توان دین را گونه‌ای از قدرت به شمار آورد که هم پراکنده است و هم گسترده که به نوعی نمونه سازمانی قدرت اقتدارگرانه و فشرده نیز هست. او با نگاه جامعه‌شناسانه تاریخی، دین را با تاریخ قدرت هم‌نوا می‌داند و آن را نوعی ایدئولوژی فرض می‌کند که در مرزهای اجتماعی جای گرفته است و درون جامعه‌های چندگانه رخنه می‌کند. (1)

با تغییر در عرصه مؤلفه‌ها و نمادهای قدرت است که مسلمانان می‌توانند با اتکا بر شاخص‌های جدید قدرت، بر اندیشه، گفتمان و هنجارهای خود اعتماد کنند و با تکیه بر هویت دینی، قدرت خود را در عرصه بین‌الملل تقویت نمایند. بر این اساس حجج که مظهر حضور ملت‌هاست، به یک کنشگر جدید و فعال جهان اسلام مبدل می‌شود که با تکیه بر هویت دینی، می‌تواند در مقابل دولت‌های خودفروخته، مستبد و وابسته به استعمارگران، فضای جدیدی را برای قدرت‌نمایی مسلمانان باز کند.

مسلمانان برای تحقق اهداف و برنامه‌های خود در بیداری اسلامی، به چنین قدرتی نیاز مبرم دارند. این نوع قدرت، روحیه و توان ایستادگی مبارزان و بیدارگران اسلامی را ارتقا می‌دهد و جنبش‌ها و نهضت‌های اسلامی را برای دستیابی به اهداف و برنامه‌هایشان خوش بین و امیدوار می‌کند. البته در ادامه این قدرت بازآفرینی می‌شود؛ یعنی تداوم و تحقق روند بیداری اسلامی، بر قدرت مسلمانان و جهان اسلام می‌افزاید. به این ترتیب قدرت نرم، زمینه تحقق قدرت سخت را نیز فراهم می‌کند.

2. ارتقای امنیت

امروزه امنیت، یکی از مهم‌ترین مسائل بنیادین در روابط بین‌الملل است. البته هم‌اکنون امنیت در ابعاد و شاخص‌های مادی و نظامی و صرف رویکرد دولت‌ها تعریف

ص: 144

1- (1). ر.ک: روابط بین‌الملل و جامعه‌شناسی تاریخی، استفن هایدن، ترجمه جمشید زنگنه، صص 89 - 91.

نمی‌شود، بلکه امنیت جنبه‌های هویتی، اجتماعی و نرم افزاری نیز یافته است و در کنار دولت‌ها، بازیگران دیگری نیز در عرصه امنیت بین‌الملل، مؤثر و فعال هستند. بر این اساس حج نیز می‌تواند به عنوان یک کنشگر غیر رسمی، کارکرد امنیتی داشته باشد. البته منوط به اینکه با وحدت و همگرایی، این کارکرد حج به فعلیت برسد.

با دگرگونی در محیط امنیتی نظام بین‌الملل، مفهوم امنیت، عمیق‌تر و گسترده‌تر (1) از سطح دولت به جوامع و افراد و از موضوعات نظامی به موضوعات غیر نظامی و از هستی‌شناسی مادی به هستی‌شناسی معنایی تغییر کرد. با تغییر فضای روابط بین‌الملل و ورود کنشگران جدید، ماهیت مرزها و منافع ملی تغییر کرده است و از این رو بیشتر تهدیدها و خشونت‌ها، فرادولتی شده است. (2)

در پیوند گفتمان اسلام سیاسی با گفتمان جهانی شدن، هسته اصلی منازعات در خاورمیانه، خشم و غضب مسلمانان است. مسلمانانی که در اروپا زندگی می‌کنند، از طریق عصر ارتباطات، خودشان را با برادران ستم دیده‌شان در خاورمیانه بزرگ‌تر (امت اسلامی) تعریف می‌کنند. (3)

به این ترتیب اجتماع مسلمانان در حج به عنوان یک کنشگر غیر رسمی (غیر دولتی)، می‌تواند در عرصه بین‌الملل نقش آفرینی کند و در عرصه‌های اجتماعی و سیاسی، کارکرد امنیتی داشته باشد. تحقق این کارکرد مهم و سرنوشت‌ساز حج، در گرو وحدت و همبستگی مسلمانان در حج است.

کارکردهای امنیتی وحدت در حج را می‌توان در دو سطح جهان اسلام و نظام بین‌الملل

ص: 145

1- (1). برای نمونه ر.ک: مردم، دولت و هراس، باری بوزان.

2- (2). "Deterritorializing Global Politics", Richard w. Mansbach, Donald Puchala, ed., "visions of Internal".

.Rlations: Assessing an Academic Field, South Carolina: university of south Carolina press, p106

3- (3). ر.ک: P. 9. Alqade in the west as a youyth Movment, the Power a Narrative, Oliver Roy,

بررسی کرد. وحدت در حج که نمایندگان جهان اسلام در آن حضور دارند، زمینه سوءتفاهم هایی را که امروز سبب اختلاف و برادرکشی در جهان اسلام است، از بین می برد.

سازه انگاران که به خاستگاه اجتماعی امنیت توجه بسیار دارند و امنیت را با خاستگاه اجتماعی هویت تحلیل می کنند (1)، تحصیل امنیت از طریق موازنه قوا و بازدارندگی را نامناسب می دانند و در مقابل بر اطمینان، اعتماد و همکاری برای تحصیل امنیت تأکید می کنند. این امر از اعتقاد آنها به بستر اجتماعی امنیت نشأت می گیرد. (2) این امر مهم با توجه به زمینه های مشترک اعتقادی، هنجاری و مناسکی در حج، به خوبی فراهم می شود.

چنان که گذشت، حج در بستر تقویت هویت مشترک دینی، هم سویی های هنجاری و همبستگی های سیاسی و اجتماعی مسلمانان را ارتقا می دهد و آنها را متوجه منافع و دشمنان مشترک می کند تا تفرقه ها را کنار بگذارند. این فرایند وحدت بخشی، به خوبی در راستای تأمین امنیت جهان اسلام تحلیل پذیر است.

شکل گیری امنیت در سطح جهان اسلام، زمینه اتحاد بزرگ تری است که مسلمانان را در سطح بین الملل با هم متحد می کند. وقتی مسلمانان بر اساس امتثال اصول و ارزش های اسلامی و تقویت هویت دینی، نقاط مشترک خود را تقویت نمودند و تعامل های بین خودشان را تقویت کردند، می توانند با تعریف یکسان از تهدیدها، تردیدهای همکاری و اتحاد در عرصه بین الملل را کاهش دهند.

سازه انگاران معتقدند طرح مفهوم هویت، در نحوه شکل گیری تهدیدها و نیز اتحادها مؤثر است. سازه انگاران بر این باورند که هویت ها با فراهم کردن معنا و مفهوم واحد، از

ص:146

1- (1) . ر.ک: تحول مفاهیم در روابط بین الملل، «جایگاه فرهنگ در نظریه های روابط بین الملل»، بهاره سازمند، صص 279-302.
2- (2) . ر.ک: فصلنامه مطالعات راهبردی، «تحلیل امنیت در پارادیم های حاکم بر روابط بین الملل»، مجید عباسی اشلقی، ش 3، ص 544.

تردیدها می‌کاهند و می‌توانند با توانمندسازی کشورها، برای شناخت دشمنان خود از دامنه تردیدها در قبال مسائل امنیتی بکاهند. (1) به این ترتیب دفاع هماهنگ و مشترک مسلمانان در برابر دشمنان اسلام، یکی از مصادیق وحدت سیاسی مسلمانان می‌شود. (2)

3. تشخیص هویتی و کنشگری فعال در عرصه بین الملل

از جمله تحولات اساسی فراگیر اواخر سده بیستم، احیای دین، در مقام یکی از مباحث حساس در مقوله روابط بین الملل است. روابط بین الملل سنتی، در واقع آغاز خود را درون سامانه دولت-ملت یا دولت مدرن می‌داند. درون این سامانه، فرضیه ای وجود داشت مبنی بر اینکه دین، اساساً امری عرفی است و تکثر دینی و فرهنگی با جامعه بین الملل سازگاری ندارد؛ بلکه باید آن را حضور کرد، به حاشیه راند یا حتی مغلوب نمود. (3) اما با ایجاد فضایی جدید، نوعی سکولار یزاسیون زدایی یا حداقل مطالعه و پذیرش آن در روابط بین الملل آغاز شده و دین به عامل مهمی در روابط فراملی و بین المللی تبدیل شده است.

از این رو کشورهای اسلامی به شرطی که از تشخیص هویتی در سطح بین الملل برخوردار باشند، می‌توانند اسلام را به عنوان یک قدرت قوی و اثرگذار در سطح بین الملل وارد کنند. تقویت وحدت در جهان اسلام، سبب می‌شود کشورهای اسلامی به عنوان یک قدرت واحد، فراتر از همه هویت های ملی و مرزهای جغرافیایی در عرصه بین الملل حضور یابند. به عبارت دیگر کنشگری فعال در عرصه بین الملل، وابسته به یک

ص: 147

1- (1) . ر.ک: فصلنامه مطالعات راهبردی، «تحلیل امنیت در پارادایم های حاکم بر روابط بین الملل»، مجید عباسی اشلقی، ش 3، صص 545 - 554.

2- (2) . ر.ک: وحدت اسلامی: مبانی، عرصه ها، موانع و راهکارها، محمدرسول حسینی، صص 104-111.

3- (3) . ر.ک: «اسلام و غرب، صدای گفت وگویی مسلمانان» جان لی اسپوزیتو و جان اوول، ص 22؛ دین و روابط بین الملل، یورگن ها برماس و دیگران.

تشخص هویتی است که در پرتو تقویت وحدت مسلمانان، ذیل ایده امت اسلامی برای جهان اسلام ایجاد می شود. این موضوع در ادبیات نوین روابط بین الملل که مفاهیمی مانند هویت و کنشگر در آن تغییر یافته است، کاملاً توجیه پذیر و تحلیل شدنی است.

4. تقویت ایده امت اسلامی

امت اسلامی، مردم جوامعی هستند که دین اسلام را به عنوان آیین و دین سعادت بخش در دو قلمروی مادی و معنوی پذیرفته اند. (1) به این ترتیب مفهوم «امت» در اسلام، حاکی از نگرش جهانی اسلام است (2) که می تواند بنیانی برای همبستگی جهان اسلام ایجاد کند.

اسلام با تأکید بر ساختار امت، اتحاد علوم بشری با اهداف الهی و بازسازی رابطه جهان اسلام و غرب، می تواند چشم اندازهای نوینی را در عرصه نظریه پردازی روابط بین الملل بگشاید (3) که پیروزی انقلاب اسلامی ایران، نقطه تحولی در این عرصه است. از این رو برخی اندیشمندان، انقلاب اسلامی ایران را در کنار ورود آموزه های اسلامی مانند جهاد، امت، شریعت و عدالت، نشان دهنده این موضوع می دانند که اسلام سیاسی، به یکی از وزنه های سیاست جهانی تبدیل خواهد شد. (4)

هرچند خاستگاه اولیه زبان عربی و دین اسلام، شبه جزیره عربستان است، اما گسترش اسلام سبب رویارویی تمدن اسلامی با جوامع بسیار متنوعی شده است که هر یک، از فرهنگ و سابقه تاریخی خاص خود برخوردار بوده است. با این حال در درجه

ص: 148

-
- 1- (1) . استراتژی وحدت در اندیشه سیاسی اسلام، سید احمد موثقی، ج 1، صص 12 و 13.
 - 2- (2) . " Toward a post-Western IR: The Umma, Khalsa, and Critical . International Studies Review, " International Relations Theory " , Giorgio Shani, No 10, pp 722-734
 - 3- (3) . ر.ک: تحول مفاهیم در روابط بین الملل، «تحول رشته روابط بین الملل: از هژمونی آمریکایی تا بستریهای دانش جهانی»، حیدرعلی مسعودی، ص 68.
 - 4- (4) . " Toward a post-Western IR: The Umma, Khalsa, and Critical . International Studies Review, " International Relations Theory " , Giorgio Shani, No 10, pp 727-729

اول، دین اسلام و در درجه دوم، زبان عربی در مقام دو مؤلفه اصلی، سبب می شود مسلمانان، وابستگی به امتی واحد را احساس کنند. جهان عرب، نمونه کامل و بارز تأثیر اسلام در ایجاد انسجام اجتماعی در سطح کلان و چشم انداز امت اسلامی است. (1)

هرچند عواملی مانند تجزیه کشورهای اسلامی و کشف نفت که رابطه دولت های اسلامی با مردم و همچنین سایر کشورهای اسلامی را تحت تأثیر قرار داد (2)، سبب شد، امت اسلامی در قرن اخیر با چالش مواجه شود، اما امروزه اسلام گرایی، بزرگ ترین چالش پیش روی برداشت سکولار، تاریخی و اروپامحور از روابط بین الملل است و مفهوم امت اسلامی که خود از نشانه های اسلام سیاسی در سطح بین الملل است، نمونه ای از اجتماع پساوستفالیایی است که جوامع اسلامی را حول ارزش های مشترک جمع می کند. (3) به نظر می رسد تعبیر پروفیسور اچ زیگمن صحیح باشد که می گوید: «در قلب دکترین سیاسی اسلام، امت و جامعه اسلامی جای دارد» (4) نه دولت و حکومت.

حج از ظرفیت های درونی اسلام برای تقویت امت اسلامی است. حج هر ساله بر اساس الزامی فقهی و مناسکی، مسلمانانی را از سرزمین های اسلامی در زمان و مکان مشخص، گرد هم جمع می کند. به این ترتیب می توان گفت حج، مکانیسمی است درون دینی و ذاتی در اسلام برای تقویت ایده امت اسلامی، بر اساس تقویت هویت دینی فراتر از مرزها و تشخص های ملی و فرهنگی.

ص: 149

-
- 1- (1) . برای مطالعه بیشتر در زمینه نحوه پیدایش هویت تاریخی و اجتماعی و فرهنگی جهان عرب ر.ک: التکوین التاريخي للامة العربية: دراسة في الهوية والوعي، عبدالعزيز الدوری.
 - 2- (2) . ر.ک: بیداری اسلامی، جهان عرب، مطالعات نظری و موردی، به اهتمام فرزاد پورسعید، «تحول پارادایمی در ساخت دولت و جامعه عربی در پی خیزش های مردمی 2011»، داود غریاق زندی، صص 110-115.
 - 3- (3) . ر.ک International Studies Review, " Toward a post-Western IR: The Umma, Khalsa, and Critical International Relations Theory ", Giorgio Shani, No 10, pp 727-729.
 - 4- (4) . دولت و حکومت در اسلام، سیری در نظریه سیاسی فقهای مسلمان از صدر اسلام تا اواخر قرن سیزدهم، آن. کی. اس. لمبتون.

بیت عتیق که از اسامی کعبه است، معنایی «قدیمی» نیز دارد و با دقت در این معنا، روشن می شود که بیانگر مفهوم امت واحد است. هدف پروردگار این است که همه بندگان و امت های اسلامی را در حکم امت واحد و به مباحثه اعضای یک خانواده یا اجزای یک ساختمان که به هم مرتبط بوده و یکدیگر را نگاه می دارند، معرفی نماید. (1)

جمع بندی

حج عبادتی فراملی و فرامرزی است که در مهد تمدن و تاریخ اسلامی انجام می شود و از این جهت، توجه مسلمانان را به این نکته جلب می کند که آنها فراتر از همه هویت های فرهنگی و ملی و حتی مذهبی و فرقه ای، در یک هویت دینی فرادینی مشترک اند و از تاریخ و تمدن یکسانی برخوردارند. به این ترتیب در حج، هویت دینی در سطح تمدنی و فراملی تقویت و از این جهت، امت اسلامی تقویت می شود. همه ارکان سیاسی، فقهی، ارتباطی، اقتصادی و اخلاقی حج، در این راستا تحلیل شدنی است. رهاورد ارزشمند این نظام دینی در حج، تقویت قدرت، امنیت و کنشگری فعال کشورهای اسلامی در نظام بین الملل است.

از آنچه گذشت می توان گفت حج در بستر هویت دینی، وحدت را در جهان اسلام تقویت می کند و از این طریق، سه رهاورد ارزشمند را به دنبال دارد: قدرت، امنیت و امت. به عبارت دیگر حج را می توان به یک هرم تشبیه کرد که قاعده ذیل آن، هویت دینی است و در رأس هرم، وحدت قرار دارد. رأس هرم با سه مؤلفه قدرت، امنیت و امت، با قاعده هرم در ارتباط است.

ص: 150

در هر تغییر اجتماعی، عده ای از افراد وجود دارند که در اصطلاح به آنها پیاده نظام گفته می شود و معمولاً در این تغییر اجتماعی، نقش مهمی برعهده دارند؛ زیرا در این تغییرات اجتماعی، همراهی انسان ها - که عناصر اصلی در شکل دهی اجتماع می باشند - باعث خواهد شد که تغییرات مورد نظر، به سادگی انجام شود و مقاومتی از سوی بدنه اجتماع در مقابل آن شکل نگیرد. (1)

بیداری اسلامی نیز از مهم ترین تغییرات اجتماعی در جهان اسلام است که با حضور گسترده مردم پیش می رود. شواهد نشان می دهد که بیداری اسلامی در میان تمام بخش های جامعه، از بالاترین طبقات گرفته تا پایین ترین آن به چشم می خورد. (2)

جنبه غیر مردمی حکومت ها در جنبه مردمی این نهضت ها مؤثر است. حکومت با استعمار وارد جهان اسلام شد. بر خلاف کشورهای اروپایی که حکومتشان به دست

ص: 151

1- (1). نظریه های انقلاب: وقوع، فرایند و پیامدها، محمدحسین پناهی، ص 356.

2- (2). ر.ک: اسلام در انقلاب: جنبش های اسلامی معاصر در جهان عرب (بررسی پدیده بنیادگرایی اسلامی)، ص 112.

بورژوازی ملی - بومی تأسیس شده، در کشورهای جهان سوم، این بنیاد سیاسی به دست بورژوازی استعماری - خارجی تحقق یافته است. این فرایند سبب شده که مؤسسات حکومتی در جهان سوم، در حقیقت در بروکراسی مدنی - نظامی بزرگی در خدمت منافع استعماری باشند و رابطه ای با گروه های بومی جوامع خویش نداشته باشند. به عبارت دیگر، دستگاه های حکومتی در جهان سوم، از استقلال و قدرت سیاسی زیادی در مقابل نیروهای بومی، اجتماعی و اقتصادی جوامع خویش برخوردارند. (1)

این حکومت ها از بنیان و پایگاه مردمی بهره مند نیستند و برای بقای خود، «وابستگی نظام جهانی و قدرت های مسلط»، «اتکا به نیروی نظامی» و «حمایتگری گروه های خاص» (2) را دنبال می کنند. (3)

با توجه به اینکه حج عرصه بی نظیری در تعاملات بین الملل اسلامی است که با حضور ملت ها رقم می خورد، ظرفیت بالایی را در تقویت بیداری اسلامی فراهم می کند. حج تجسمی از حضور ملت های مسلمان است که با گرد هم آوردن نمایندگانی از کشورهای اسلامی، قدرت نمایی امت اسلامی را ظاهر می کند. در این بخش ابتدا از طرفی، مردمی بودن بیداری اسلامی و سپس در مقابل، غیر مردمی بودن حکومت ها را در برخی کشورهای اسلامی بیان می کنیم. در ادامه با بیان جایگاه ملت ها در عرصه بین الملل، نقش حج را در تقویت بیداری اسلامی بیان خواهیم کرد.

ص: 152

1- (1) . ر.ک: "The State in Post-Colonial Societies: Pakistan and Bangladesh", Politics and the Third World, Haruza Alavi.

2- (2) . در برخی کشورهای اسلامی به ویژه حکومت های عربی، با توجه به بافت قبیلگی و عشیره ای، حکومت با صرف پول نفت، سعی در جلب حمایت گروه های خاص دارد. ر.ک: "Clientelism and Conceptual Stretching", Theory and Society, Tina Hilgers, No.40(5), P. 568. differentiating among concept and among analytical levels

3- (3) . ر.ک: «پدرسالاری جدید؛ تأملاتی در تعامل دولت و شهروندان در قیام های 2011 جهان عرب»، محمدعلی قاسمی، صص 86 - 89.

یکی از مهم ترین ویژگی ها و ابعاد بیداری اسلامی، مردمی بودن آن است؛ به طوری که حتی نقش مردم، بسیار پررنگ تر از روشنفکران و احزاب است. (1) البته مردم گرایی به معنای توده گرایی نیست. در مردم گرایی نیز باید جایگاه نخبگان را مشخص کرد؛ ولی در بستر مردم گرایی، به این ترتیب نوعی توازن مردم گرایی نخبه گرایی در بیداری اسلامی فراهم می آید. (2)

نخبگان جهان اسلام نیز در چند دهه اخیر، نهضت های اسلامی را به سوی ابعاد اجتماعی و نرم افزارانه کشانده اند که به نوبه خود زمینه گرایش های مردمی را افزایش داده است. روشنفکران در مقابل جریان استبداد و خودکامگی و در نتیجه فضای بسته سیاسی، کار خود را از حوزه سیاست به فرهنگ منتقل کرده اند. (3) در همین فضا، بسیاری از نهضت های اسلامی، گرایش های نظامی را کنار گذاشته و با حذف تاکتیک های خشونت گرا، فرایند افراطزدایی در سطح رفتاری (راهبردی/ تاکتیکی) و سطح ایدئولوژیک را در پیش گرفته اند. (4)

از جهت دیگر می توان گفت، جهت دهی به حرکت های مردمی و اداره کردن و راهنمایی ایشان برای حرکت در مسیر درست و تعیین ایدئولوژی مناسب و متناسب با

ص: 153

1- (1) . ر.ک: مقالات برگزیده همایش نظریه بیداری اسلامی در اندیشه سیاسی حضرت آیت الله العظمی امام خمینی و حضرت آیت الله العظمی خامنه ای، «پیشی گرفتن توده ها از نخبگان در بیداری اسلامی در اندیشه سیاسی حضرت آیت الله العظمی امام خامنه ای»، رضا رمضان نرگسی، صص 477 - 505.

2- (2) . ر.ک: همان، «توازن نخبه گرایی و توده گرایی در اندیشه امام خامنه ای»، سجاد رستمی پور، صص 509-540.

3- (3) . ر.ک: انقلاب در کشورهای عربی، واکاوی ریشه ها و عوامل، گردآوری: بهجت قرنی، ترجمه الهام شوشتری زاده، «در حاشیه های شکست: جامعه شناسی روشنفکران عرب در دوره خودکامگی»، حازم قنديل، صص 123-173.

4- (4) . ر.ک: همان، «پیوستگی و تغییر در اندیشه و رفتار سیاسی اسلام گرایان: دگرگونی جنبش های اسلام گرایی مسلح در مصر و الجزایر»، عمر عاشور، صص 201-239.

این حرکت که توجیه کننده و تقویت کننده جنبش های مردم باشد، همه و همه با وجود یک رهبر جامع الاطراف میسر خواهد بود. (1)

در سده ی اخیر جنبش های اسلامی، حرکت هایی مردمی و سازمان یافته بوده اند که خواهان جایگزینی و تغییر وضع موجود بر اساس دستورات شرع اسلام در همه ابعاد فکری - عقیدتی و سیاسی - اجتماعی هستند. (2)

پس از سال 2000، سازمان های غیر دولتی مردم محور در کشورهای عربی، به شدت رو به افزایش بوده است که می توان از آن به توسعه جامعه مدنی تعبیر کرد. این مسئله، پویایی های اجتماعی، سیاسی و فرهنگی و همچنین ساز و کارهای تراکنش میان گروه های گوناگونی را نشان می دهد که می کوشند بر تغییر، تأثیر بگذارند و آن را مدیریت کنند. (3) روی آوردن مسلمانان به چنین سازمان های واسطه بین دولت و توده جامعه، زمینه ساز نهضت های اسلامی و نشانگر دوری و جایگاه ضعیف دولت ها نزد مردم است. (4)

حج و ارتقای جایگاه ملت های مسلمان در عرصه بین الملل

جایگاه ملت ها در عرصه جدید بین الملل

امروزه مطالعات روابط بین الملل در فضای جهانی شدن با پشت سر گذاشتن نظریات «دولت محور»، به سوی «چند/جهان محوری» می رود تا با تغییر مفهوم کنشگر

ص:154

1- (1) . ر.ک: رهبری و انقلاب، حسین حسینی.

2- (2) . بیداری اسلامی در جهان عرب؛ مطالعات نظری و موردی، به کوشش فرزاد پورسعید، «جنبش های انقلابی عربی؛ چشم اندازها و چالش های الگوی نوین دولت»، عزیز جوانپور و میر قاسم بنی هاشمی، ص 147.

3- (3) . ر.ک: انقلاب در کشورهای عربی، واکاوی ریشه ها و عوامل، «تلاشی برای ارزیابی توسعه جامعه مدنی عربی»، امانی قنديل، صص 69-87.

4- (4) . ر.ک: جامعه مدنی و دولت: کاوش هایی در نظریه سیاسی، نیراچاندوک، ترجمه فریدون فاطمی و وحید بزرگی، ص 41.

در عرصه بین الملل، دیگر دولت ها، تنها کنشگر سیاست و حکومت در عرصه داخلی و بین المللی نباشند. (1) این تحول را می توان فراملی گرای نامید.

به طور سنتی وقتی از سیاست و روابط بین الملل سخن گفته می شد، منظور روابط میان دولت ها بود، اما فراملی گرای بر روابطی و رای روابط دولت ها و میان کنشگرانی غیر از دولت ها تأکید می کند. این روابط و کنشگران، بر کنشگران دولتی و رابط میان آنها نیز تأثیر می گذارند. (2)

همچنین در تعاملات معاصر بین کنشگران غیر دولتی و دولت ها، گاهی می شود که کنشگران فراملی از طریق اعمال نفوذ، می توانند بر روابط کنشگران دولتی نیز تأثیر بگذارند. (3)

جهانی شدن بدون اینکه در تعریف آن اتفاق نظر حاصل شده باشد، عمدتاً فرآیندی است که طی آن مناسبات بین کنشگران در کشورهای مختلف، از محدودیت هایی که مرزبندی های سنتی، جغرافیای روابط بین الملل ایجاد می کند، فراتر می رود.

با توسعه و گسترش حقوق بین الملل، اعمال حاکمیت (4) در بعد خارجی (حاکمیت دولت ها) و بعد داخلی (حاکمیت در دولت) از اراده مطلق دولت ها خارج شده و تابع

ص: 155

1- (1) . ر.ک: جهانی شدن سیاست: روابط بین الملل در عصر نوین، اسمیت استیو و جان بیلیس، ترجمه ابوالقاسم راه چمنی و دیگران؛ نظریه اجتماعی سیاست بین الملل، الکساندر وفت، ترجمه حمیرا مشیرزاده.

2- (2) . تحول در نظریه های روابط بین الملل، ص 32.

3- (3) . ر.ک: تحول مفاهیم در روابط بین الملل، «تحول مفهوم کنشگر و مسئله امنیت در روابط بین الملل»، فرامرز تمنا، ص 143.

4- (4) . در حقیقت آنچه تحول یافته است، جامعه جهانی است که به شدت کارکرد سنتی دولت ها را تحت تأثیر قرار داده و حاکمیت در این فرآیند، هاله های تقدسی خود را از دست داده و به نماد احترام در مناسبات دولت ها تبدیل شده است. تا زمانی که مرزها وجود دارند و کشورها با پرچم و نام های متفاوت به همزیستی با یکدیگر ادامه می دهند، مفهوم حاکمیت نیز به حیات خود ادامه خواهد داد؛ ولی هر روز متفاوت از دیروز ظاهر خواهد شد.

اراده مشترک دولت‌ها و سایر کنشگران بین‌المللی، نهادهای مردم‌نهاد داخلی و بین‌المللی و افکار عمومی و مجموعه‌ای از اصول، هنجارها و الزامات وابستگی متقابل کشورها قرار گرفته است. (1)

حاکمیت، بیان‌کننده درجه قدرت است. درجه قدرت، جوهری است که وزن حاکمیت را تعیین می‌کند و در مجموع، صلاحیت‌ها و توانایی‌هایی ظاهر می‌شود که محدوده قدرت را بیان می‌کند. هرچند اعمال حاکمیت، مستلزم وجود قدرت است و بدون قدرت نمی‌تواند کارکردهای اساسی خود را انجام دهد، حاکمیت فقط قدرت نیست. (2)

ظرفیت حضور ملت‌ها در حج در بیداری اسلامی

اشاره

از آنچه گذشت، نقش و جایگاه جدید ملت‌ها در عرصه بین‌الملل مشخص می‌شود. این نکته با توجه به اینکه حج نمودی عینی از بروز ملت‌هاست، ظرفیت جدیدی را برای اثرگذاری حج در عرصه سیاسی و اجتماعی جهان اسلام نشان می‌دهد. به عبارت دیگر، حج کنگره‌ای جهانی و بین‌المللی از جهان اسلام است که بدون دعوت رسمی و تشریفات سیاسی مرسوم در تجمع‌های سیاسی، برگزار می‌شود و نمایندگانی از ملت‌ها در آن حضور دارند. از طرف دیگر بیداری اسلامی، حرکتی فراگیر در جهان اسلام است که همه مسلمانان جهان را برای عزت‌خواهی سیاسی و اجتماعی و اجرای شریعت اسلامی در مسیر اعتلای تمدن اسلامی و رشد و شکوفایی جوامع اسلامی، به پا داشته است. در ادامه ظرفیت‌های نوین عرصه بین‌الملل برای نقش‌آفرینی ملت‌ها در حج، در راستای تقویت بیداری اسلامی را بررسی می‌کنیم:

ص: 156

1- (1). برای مطالعه بیشتر ر.ک: تحول مفاهیم در روابط بین‌الملل، «تحول مفهوم حاکمیت در روابط بین‌الملل»، یوسف مولایی، صص 359-388.

2- (2). International Affaires, "Sovereignty an Interoduction and Brief History", Daniel Philpott, vol.48, . No.2, p.355-359.

بروز کارکردی ملت ها در عرصه بین الملل را می توان در قالب مباحث جامعه مدنی جهانی بررسی کرد؛ چرا که این مسئله، به نحوی فزاینده موقعیت انحصاری دولت را به چالش کشیده است. گروه های عضو جامعه مدنی جهانی مانند جنبش های زنان، جنبش های محیط زیست، جنبش های ضد انرژی هسته ای و سایر جنبش های فعال در زمینه حقوق بشر و منافع انسانی، از طریق جهت دهی به برنامه های سیاسی خود در چارچوب معیارهای مشخص، به نظم موجود تداوم می بخشند و کنشگری انحصاری دولت ها را به میزان زیادی محدود می کنند. (1)

جامعه مدنی جهانی در مقام یک کنشگر جدید، از افراد و گروه ها در قالب اجتماعات و مؤسسات اختیاری، بدون در نظر گرفتن هویتشان به عنوان شهروندان یک کشور خاص و فراتر از قلمروی سیاسی و عمومی اجتماعات ملی ساخته می شود. مجموعه ها و گروه بندی های داوطلبانه جامعه مدنی جهانی، شامل سازمان های مذهبی و سازمان های غیر دولتی است. آنها بالذات برای حفظ منافع خود و بدون در نظر گرفتن سیستم دولتی، وجود دارند و به شکل کنشگران جدید عرصه بین المللی فعالیت می کنند. (2)

این مشخصات کاملاً بر حج تطبیق پذیر است و نشانگر عمق استراتژیک دین اسلام به مقوله حج و کارکردهای نرم افزارانه آن در عرصه بین المللی است. از طرف دیگر بیداری اسلامی نیز با توجه به حضور گسترده و فعال ملت های مسلمان، نمودی عملی از جامعه مدنی بین المللی اسلامی شده است که دولت ها را تحت فشار قرار داده و سعی می کند دوران اقتدار امت اسلامی را با مقابله با استعمار و استبداد به دست بیاورد.

ص: 157

1- (1) . ر.ک: تحول مفاهیم در روابط بین الملل، «تحول مفهوم کنشگر و مسئله امنیت در روابط بین الملل»، ص 135.

2- (2) . Non-governmental Organizations in United Nations system: The Emerging Role of International .

.Civil society, Otto D, p. 125

از آنچه گذشت افزایش اثرگذاری و امکان نقش آفرینی کنشگران غیر رسمی در عرصه بین الملل مشخص شد که توجیه گر حضور و کارآیی «ملت ها» و «نهادهای و تشکلهای غیر دولتی»، در عرصه فراملی است. این شرایط، ظرفیت عظیم اجتماع حج را نشان می دهد و ابعاد مترقیانه اسلام را برای تبدیل شدن به قدرتی اثرگذار در عرصه بین الملل در مقابله با استعمار و استبداد نشان می دهد؛ استعمار و استبدادی که بیداری اسلامی برای غلبه بر آن و عزت بخشی به اسلام است.

امروزه دین یا همان قدرت دینی و به معنای دقیق تر، کنشگران دیندار، در سامانه بین الملل و سیاست بین المللی، یک واقعیت اند. سکولاریست های قدرتمند در روابط بین المللی، به عناصر معنایی و جریان های پساسکولار در این حوزه توجه دارند؛ بنابراین در مقابل چیرگی طرفداران جدایی دین از سیاست در سامانه بین المللی که لیبرال ها و واقع گراها آن را نمایندگی می کنند، جریان دینی متأخری در حال شکل گیری است که در قالب قواعد و کنش های خویش، به سرعت به تولید و بازتولید گفتمان خود دست زده اند. (1)

اثرگذاری حج در بیداری اسلامی بر اساس کنشگری جامعه مدنی جهانی در عرصه بین الملل را می توان از دو طریق بررسی کرد:

الف) تحت فشار قرار دادن دولت ها

یکی از جلوه های مهم کنشگری جامعه مدنی، زیر فشار قرار دادن دولت هاست. برای نمونه سازمان عفو بین الملل و دیده بان حقوق بشر، همواره بر دولت ها اعمال نفوذ می کنند تا معیارهای بین المللی سخت تری را به منظور صیانت از حقوق بشر ایجاد کنند.

ص: 158

1- (1). ر.ک: نوسلفی گری و جهانی شدن امنیت خاورمیانه، صص 76 و 77.

این ویژگی جامعه مدنی را نیز می توان به خوبی در حج اجرا کرد؛ چنان که یکی از مؤلفه های مهم امام خمینی (رحمه الله) در احیای حج ابراهیمی، بیان مشکلات و مسائل جهان اسلام و مسلمانان در حج و اعمال فشار به دولت های خودفروخته و استعمارگران بود. امام خمینی (رحمه الله) تأکید داشتند در حج، باید مسائل جهان اسلام مطرح شود (1) تا هویت بین المللی مسلمانان (امت واحده) تقویت شود و بیداری اسلامی، علاوه بر ابعاد سیاسی، به جنبه های سازندگی عملی نیز وارد شود.

از این رو بیشترین بخش از پیام های امام خمینی (رحمه الله) در ایام حج، به بیان و تشریح اوضاع و مسائلی که مسلمانان جهان با آن روبه رو بودند، اختصاص داشت. بخشی از پیام های امام خمینی (رحمه الله) در ایام حج، به بیان مسائل مسلمانان جهان (2) همچون: «فلسطین» (3) و «لبنان» (4) و برخی هم به تمام مسلمانان جهان مربوط بود.

جامعه مدنی از دو طریق می تواند بر دولت ها اعمال فشار کند:

1. نهادها و سازمان های بین المللی، با گستره عمل فراملی و ایجاد قواعد و هنجارهای عام در محیط بین المللی، می توانند نقش مثبتی را در تسهیل مذاکره میان تنشگران دولتی ایفا کنند. (5)

بر این اساس حج به عنوان جامعه مدنی جهان اسلام، می تواند روابط بین دولت های اسلامی را تسهیل و حتی مدیریت کند.

2. بخش مهمی از اثرگذاری کنشگران غیر رسمی (نهادها و سازمان های بین المللی) از طریق تحت تأثیر قرار دادن افکار عمومی است. آنها از این طریق می توانند کنشگران

ص: 159

1- (1). صحیفه حج، ج 1، صص 26، 136 و 137. [1]

2- (2). همان، صص 11، 26، 56، 74، 111، 167 - 170 و 255.

3- (3). همان، صص 12، 203 و 257.

4- (4). همان، صص 84 و 114. [2]

5- (5). تحول در مفاهیم روابط بین الملل، «تحول مفهوم کنشگر و مسئله امنیت در روابط بین الملل»، ص 146.

رسمی (دولت‌ها) را تحت تأثیر قرار دهند. (1)

از آنجا که امروزه غرب سعی می‌کند از طریق رسانه‌ها، افکار عمومی جهان را به گرایش‌های ضد اسلامی سوق دهد (اسلام‌هراسی) و با واژه‌هایی مانند بنیادگرایی و تروریسم، فضای منفی و سنگینی را علیه اسلام در عرصه بین‌الملل ایجاد کند، حجج می‌تواند با مدیریت افکار عمومی جهانیان، نقش بی‌بدیلی را در هدایت فضای بین‌الملل، برای کاهش تهدیدها و افزایش فرصت‌ها داشته باشد.

(ب) تأثیرگذاری بر سیاست جهانی

جامعه مدنی جهانی، می‌تواند بر سیاست جهانی و حتی بر نظم جهانی تأثیر بگذارد. این اثرگذاری از طریق تلاش‌های آگاهانه و عمدی NGOهای سیاسی انجام می‌شود. شمار زیادی از سازمان‌های غیردولتی، تنها به دلایل سیاسی به وجود می‌آیند. آنها بخشی از حرکت‌ها و جنبش‌های اجتماعی فراملی هستند که به پیشبرد دستور کارهای هنجاری خاص کمک می‌کنند؛ بارزترین آنها عبارت‌اند از: سازمان عفوی بین‌الملل، صلح سبز (نهضت طرفداران محیط زیست)، سازمان خلع سلاح اتمی اروپا، اتحادیه جهانی ضد کمونیسم و اتحادیه جهانی نازی‌ها. (2)

اقلیم‌کنشگری جامعه مدنی جهانی، در مقام یک قلمروی فراملی که در آن مردم شکل‌دهنده روابط هستند (نه دولت‌ها و سازمان‌های دولتی) و عناصر هویت‌ساز را (جدا از نقششان به عنوان شهروند یک کشور خاص) توسعه می‌دهند، معرف قلمرویی است که ویژگی عزت‌نفس را بالا می‌برد و می‌تواند به طور واقعی، در خدمت منافع عموم مردم باشد. (3) مردم در سرتاسر مرزهای ملی، ارتباط برقرار می‌کنند، همکاری می‌کنند و میان

ص: 160

1- (1). ر.ک: تحول در مفاهیم روابط بین‌الملل، «تحول مفهوم کنشگر و مسئله امنیت در روابط بین‌الملل»، ص 146.

2- (2). همان، ص 137.

3- (3). Principled World Politics, P. Wapner and L. Ruiz eds, "The Normative Promise of Nonstate Actors: . A Theoretical Account of Global Civill Society", Wapner, Paul, P. 261

خودشان رابطه ایجاد می کنند. آنها در این مسیر، شیوه های تعامل را به وجود می آورند و پیوندهایی را ایجاد می کنند که تشکیل دهنده شبکه های فراملی غنی هستند.

بر این اساس می توان حج را یک جامعه مدنی جهان اسلام نامید که فراتر از مرزهای سیاسی و جغرافیایی و بدون دخالت دولت ها و بلکه با حضور ملت های مسلمان، در بستر مناسک و تعالیم دینی شکل گرفته است. در این اجتماع، مسلمانان می توانند به دنبال عزت سیاسی و هویت بخشی فرهنگی خود، عرف بین الملل را تحت فشار قرار دهند و با نمایشی از اقتدار اسلامی، بر مطالبات خود پافشاری کنند. بهترین نمود این ویژگی جامعه مدنی جهانی مسلمانان، در مراسم برائت از مشرکان بروز پیدا می کند.

برائت از مشرکان، تجمعی از مسلمانان است که در محیطی دینی و فراملی و با حضور ملت ها تشکیل شده و بر طرد ظلم و استعمار کافران و عزت مسلمانان تأکید دارد و می کوشد سیاست های تبعیض گرایانه و استعمارگونه غرب نسبت به جهان اسلام را زیر سؤال ببرد. مسلمانان در مراسم حج، در سرزمینی که اسلام از آن آغاز و جهانی شده و در مکه که یادآور تلاش های انقلابی حضرت ابراهیم(ع) است، ضمن تأکید بر هویت دینی و تمدنی در بستر بروز اقتدار مسلمانان در حج، عزت نفس خود را بالا می برند و تلاش می کنند با تقویت روابط درونی خود، همبستگی و وحدتشان را برای مقابله با دشمنان اسلام افزایش دهند.

2. ایجاد و تقویت جنبش های اجتماعی

اشاره

تغییرات اجتماعی در کشورهای اسلامی را می توان در سطوح مختلف بررسی کرد. بخش مهمی از نهضت های اسلامی در جریان بیداری اسلامی را می توان در قالب جنبش اجتماعی تبیین و بررسی کرد. تحقق جنبش های اجتماعی، زمینه و مقدمه بسیار خوبی برای نهضت های فراگیر سیاسی در بیداری اسلامی است. جنبش های اجتماعی،

ناظر به فعالیت های فراگیر اجتماعی است که با حضور عموم مردم انجام می شود و حاکی از نوعی درخواست عمومی برای تغییر اجتماع و اصلاح امور است.

یکی از جنبه های مهم تأثیرگذاری حج در بیداری اسلامی را می توان در قالب زمینه های حج در جنبش های اجتماعی بررسی کرد. برای بررسی ظرفیت های حج در ایجاد جنبش های اجتماعی در سطح جهان اسلام، ویژگی های آن را بررسی می کنیم:

الف) تقویت باورهای مشترک

جنبش های اجتماعی، تلاش برای پرورش اعتقادات مشترک است؛ اما آنچه در شرایط جدید اهمیت پیدا می کند، شکل گیری ارزش های پسامادی و اهمیت «خودتحقق بخشی» در جامعه است. (1)

امام خمینی (رحمه الله) به این بعد از حج، بسیار توجه داشت و از اجتماع حج به عنوان محل و زمانی مناسب برای درک و شناسایی هویت واقعی اسلامی و همچنین ماهیت و جایگاه حج بهره می برد تا مسلمانان به هویت اسلامی خود پی ببرند. بر این اساس یکی از مهم ترین عرصه های حج در بیداری اسلامی، شناساندن اسلام واقعی است؛ اسلامی که با تلاش های استعمارگران در ابعاد فردی و مناسبی خلاصه شده و از روحیه سیاسی و اجتماعی فاصله گرفته است.

با گذشت چند قرن و تقویت جنبه های سیاسی و اجتماعی دین، بیداری اسلامی به جنبشی نیرومند و فراگیر تبدیل شد. بنابراین، مهم ترین عامل بیداری اسلامی، بازگشت مسلمانان به اسلام اصیل و ناب بود؛ اسلامی که در آن، بر عزت اسلامی و مقابله با دشمنان و استعمارگران تأکید بسیاری شده است؛ اسلامی که در آن، مسلمانان از نظر علمی، سیاسی، اقتصادی و فرهنگی، حکومتی مقتدر، متعالی و مستقل دارند؛ اسلامی که

ص: 162

1- (1). ر.ک: جامعه شناسی معاصر، جهانی شدن، سیاست و قدرت، کیت نش، ترجمه تقی دلفروز، ص 38.

در آن، نه تنها سیاست و دیانت از هم جدا نیستند، بلکه لازمه یکدیگرند؛ اسلامی که در آن، معنویت و اخلاق، زیربنای شکل‌گیری جامعه و شخصیت همه افراد جامعه است. نتیجه طبیعی چنین اسلامی، صلابت و پویایی همیشگی جامعه است که به هیچ وجه، غفلت و خمودی در آن جایی ندارد.

بنابراین، آشنا کردن مسلمانان با اسلام واقعی، به خودی خود، بیداری اسلامی را در پی خواهد داشت و حج، بهترین فرصت برای این امر خواهد بود.

امام نیز که خود با چنین قرائت جامعی از اسلام ناب، بزرگ‌ترین احیاگر تفکر دینی در قرن حاضر شد و با همین ایده و مبنا، انقلاب اسلامی را رهبری کرد و به پیروزی رساند، ضمن اینکه آشنا نبودن مسلمانان با همه ابعاد اسلام را بزرگ‌ترین مشکل جامعه اسلامی می‌دانست (1)، در پیام‌های خود به کنگره عظیم حج، با تأکید بر این نکته فرمود:

عید سعید و مبارک، در حقیقت آن روزی است که با بیداری مسلمین و تعهد علمای اسلام، تمام مسلمانان جهان از تحت سلطه ستمکاران و جهان‌خواران بیرون آیند و این مقصد بزرگ، زمانی میسر است که ابعاد مختلف احکام اسلام را بتوانند به ملت‌های زیر ستم ارائه دهند و ملت‌ها را با اسلام آشنا کنند... و چه فرصتی بالاتر و والاتر از کنگره عظیم حج که خداوند متعال، برای مسلمانان فراهم آورده است. (2)

در این بین حج از مهم‌ترین احکام دینی است که در عین ابعاد و کارکردهای سیاسی و اجتماعی، در ابعاد مناسکی محدود شده است. (3) بنابراین حج باید در مقام یکی از عبادت‌های سیاسی اسلامی، احیا شود.

ص: 163

1- (1). ر.ک: صحیفه نور، ج 2، ص 277.

2- (2). صحیفه حج، ج 1، ص 133. [1]

3- (3). همان، ص 184.

امام، در پیام خود به مناسبت سالگرد کشتار خونین مردم در مکه، تفکری که حج را در سطح یک عبادت دست جمعی و سفری زیارتی - سیاحتی تنزل می دهد، به شدت رد می کند و در مقابل، کارکردهای سیاسی و اجتماعی حج را مبارزه با دشمنان اسلام و عامل تقویت همبستگی مسلمانان معرفی می کند. (1) امام خمینی (رحمه الله) حتی از مناسک حج نیز تفسیری سیاسی دارد و آن را با مفاهیمی همچون مبارزه با شیاطین، بت ها و طاغوت های زمان همراه می کند و در مقابل همبستگی بین مسلمانان، گره می زند. (2)

با این اوصاف، از دید امام:

یکی از وظایف بزرگ مسلمانان، پی بردن به این واقعیت است که حج چیست و چرا برای همیشه باید بخشی از امکانات مادی و معنوی خود را برای برپایی آن صرف کنند. (3)

(ب) اعمال فشار به نهادهای رسمی قدرت

از منظر جنبش های اجتماعی، دستیابی به قدرت سیاسی، ضروری نیست؛ همچنین اولویت اول، تغییر سنگر قدرت سیاسی نیست؛ بلکه اصلاح امور و نشان دادن ناکارآمدی نظام سیاسی مد نظر است. برای این منظور به رهبران بزرگ و قهرمانان، برای ایجاد تغییر اجتماعی نیازی نیست؛ بلکه این جنبش ها تنها حالت اعتراضی و انتقادی دارند. (4)

جنبش های اجتماعی چون به دنبال قدرت سیاسی نیستند، به دنبال خشونت نیز

ص: 164

1- (1) . ر.ک: صحیفه حج، ج 1، ص 250. [1]

2- (2) . ر.ک: همان، صص 122 - 154، 184 - 185 و 250. [2]

3- (3) . همان، ص 205. [3]

4- (4) . ر.ک: بیداری اسلامی در جهان عرب، مطالعات نظری و موردی، «تحول پارادایمی در ساخت دولت و جامعه عربی در پی خیزش های مردمی 2011»، ص 120.

نیستند. گرایش نداشتن به خشونت و قدرت سیاسی، سبب می شود جنبش های اجتماعی، تهدیدی علیه همبستگی اجتماعی نباشند و حتی ممکن است به پیوندهای اجتماعی در جامعه کمک کنند؛ زیرا نوعی پیام عمومی را به نظام سیاسی مستقر ارسال می کنند. (1)

از این جهت حج، اجتماعی پرشور از ملت های اسلامی است که می تواند دولت های کشورهای اسلامی را تحت فشار قرار دهد. حضور مسلمانان در حج می تواند به یک جنبش اجتماعی فراگیر در جهان اسلامی تبدیل شود که مطالبات و نظرات سیاسی و اجتماعی خود را مطرح و پیگیری نماید. از این جهت جنبش اجتماعی در حج و بیداری اسلامی، نوعی هم پوشانی دارند.

در حال حاضر یکی از مشکل ها و موانع بیداری اسلامی، وجود دولت های دست نشانده به اصطلاح اسلامی است؛ به طوری که یکی از ابعاد بیداری اسلامی، به مبارزه با این دولت ها و نفی آنها اختصاص می یابد.

از دید امام، یکی از مسائل اساسی جهان اسلام، وجود دولت هایی به ظاهر اسلامی است:

این خطری است برای مسلمین. من اعلام خطر می کنم برای مسلمین و برای اسلام، با این وضعی که دولت ها دارند... مشکل مهم، دولت های اسلامی هستند. باید دولت ها بیدار بشوند. اگر دولت ها بیدار بشوند، مشکلات مسلمین رفع می شود؛ با هم تقاهم می کنند؛ لکن دست هایی در کار است که نمی گذارد. (2)

به طور کلی امام خمینی (رحمه الله)، برای سران و دولت های کشورهای اسلامی، مسئولیت

ص: 165

1- (1). ر.ک: بیداری اسلامی در جهان عرب، مطالعات نظری و موردی، «تحول پارادایمی در ساخت دولت و جامعه عربی در پی خیزش های مردمی 2011»، ص 121.

2- (2). صحیفه حج، ج 1، ص 70. [1]

بسیار سنگینی قائل بود؛ هر چند که انتقادهای بسیاری به آنها می کرد و آنها را مسلمان واقعی نمی دانست (1) و حتی در پیام هایشان راجع به حج نیز، این انتقادها بسیار به چشم می خورد. (2)

امام خمینی (رحمه الله)، خطاب به زائران خانه خدا، از سرسپردگی سران کشورهای اسلامی و از اینکه از منافع کشور اسلامی خود حمایت نمی کنند، به شدت انتقاد می کرد و می فرمود:

ما اکنون از بسیاری از دولت های به اصطلاح اسلامی، مأیوس هستیم و امیدی به هدایت آنان نداریم؛ مگر آنکه خداوند متعال، نظر عنایتی فرماید و خود و کشور خود را از چنگال گرگان جهان خوار نجات دهند. (3)

امام، پس از بیان توطئه های استعمار در تسلط بر سرمایه ها و منابع مسلمانان و وابستگی کشورهای اسلامی به آنها، یکی از علت های این درد مهلک را وجود دولت های اسلامی می داند که البته اگر با ملت ها همراه شوند، مشکل حل خواهد شد:

... و دولت های ملت های اسلامی نیز اگر با توده های محروم همگام و همراه شوند، از این پیوستگی و وابستگی ذلت بار که هزار بار مرگ بهتر از آن است، نجات پیدا می کنند و با عزت و ارزش های انسانی هم آغوش می شوند. (4)

در پیام دیگری هم می فرماید: اگر وحدت کلمه اسلامی بود و اگر دولت ها و ملت های اسلام، به هم پیوسته بودند، معنا نداشت که قریب یک میلیارد جمعیت مسلمین، زیر دست قدرت ها باشند. (5)

ص: 166

1- (1) . ر.ک: صحیفه نور، ج 11، صص 202؛ ج 12، ص 272؛ ج 14، ص 107؛ ج 15، ص 262.

2- (2) . ر.ک: صحیفه حج، ج 1، صص 123، 143، 144، 147، 193، 202، 203، 252 و [1] 254.

3- (3) . صحیفه حج، ج 1، ص 103. [2]

4- (4) . همان، ص 166. [3]

5- (5) . همان، ص 19. [4]

بنابراین، از دید امام، وجود دولت های سرسپرده اسلامی، یکی از مشکل های بیداری اسلامی است. از نظر ایشان، این دولت ها باید به ملت ها پیوندند و در مقابل، ملت ها نیز وظیفه دارند، دولت ها را اصلاح و کنترل کنند.

امام، در پیامی به زائران خانه خدا می فرماید:

مسلمانان جهان، باید به فکر تربیت و کنترل و اصلاح سران خود فروخته بعضی کشورها باشند و آنان را با نصیحت یا تهدید، از این خواب گرانی که هم خودشان و هم منافع ملت های اسلامی را به باد فنا می دهد، بیدار نمایند و به این سرسپردگان و نوکران هشدار بدهند و خودشان هم با بصیرت کامل از خطر منافقین و دلالان استکبار جهانی غافل نشوند و دست روی دست نگذارند و نظاره گر صحنه شکست اسلام و غارت سرمایه ها و منافع و نوامیس مسلمین نباشند. (1)

ج) جهان شمولی و تقویت همبستگی اجتماعی

از آنجا که جنبش های اجتماعی، بیشتر بر طبقات اجتماعی متوسط استوار است، باید گفت که این جنبش ها به دنبال مقاصد مادی نیستند، بلکه گرایش های فرامادی و خودابرازی دارند. بنابراین، این جنبش ها رویکرد محلی خاص گرایانه ندارند؛ بلکه رویکردی جهان شمول دارند. (2)

حج از بهترین نمودهای جهان شمولی اسلام است که با رنگ باختن همه ملیت ها و مرزهای جغرافیایی، مسلمانان را از سرتاسر جهان، در زمان و مکانی واحد و با مناسکی یکسان دور هم جمع می کند.

از سوی دیگر بیداری اسلامی، یک حرکت موردی و مقطعی نیست که به کشور یا

ص: 167

1- (1). صحیفه نور، ج 20، ص 114.

2- (2). ر.ک: بیداری اسلامی در جهان عرب، مطالعات نظری و موردی، «تحول پارادایمی در ساخت دولت و جامعه عربی در پی خیزش های مردمی 2011»، ص 121.

جریانی خاص اختصاص داشته باشد، بلکه بر اساس ایده امت واحد اسلامی، کل کشورهای اسلامی را در بر می گیرد؛ چنان که یکی از شعارها و آرمان های مهم طلایه داران بیداری اسلامی، همبستگی جهان اسلام بود.

بیداری اسلامی نهضتی فراگیر است که با تعصب های قومی و نژادی تناسبی ندارد؛ زیرا گفتمان بیداری اسلامی برای کشورهای اسلامی، یک هویت فراگیر دینی ایجاد می کند که بر اساس آن، هویت ها و منافع فردی، ملی و قومی، در مقابل اعتبار و آبروی یکپارچه جهان اسلام، جایی ندارد. بر این اساس، جوامع اسلامی در مقام ایجاد یک تمدن عظیم و در مقابل دشمنان اسلام، همه تمایزها و تفاوت ها را رها می کنند تا با تحقق امت واحد اسلامی، توانایی ها و استعداد های خود را برای دستیابی به جایگاه بالا و ممتاز فرهنگی و تمدنی در عرصه بین المللی باز یابند.

وجود چنین بینشی در بیداری اسلامی، مانع از تمایز مسائل مسلمانان می شود و مشکل های مسلمانان در هر بخش از جهان اسلام، به سراسر جهان اسلام مربوط می شود.

عناصری مانند «تقویت برادری و همبستگی»، «تحکیم وحدت و وفاق» و «ایجاد تفاهم و هماهنگی» که هر یک از مؤلفه های سیاسی و فرهنگی بیداری اسلامی در سطح بین الملل است، از دیگر دستاوردهای طرح و بررسی مسائل مسلمانان در جریان حج است.

امام خمینی (رحمه الله) که در عمل با رهبری و پیروزی انقلاب اسلامی، بزرگ ترین معمار و ایدئولوگ بیداری اسلامی در قرن حاضر بود، با همین دید حج را می نگریست و سعی داشت توجه مسلمانان را به هویت فراملی و حیثیتی جهانی اسلام جلب کند. از این رو ایشان بر این باور بود که باید مسائل جهان اسلام، در حج مطرح شود تا مسلمانان به احوال و اوضاع یکدیگر پی برده و به نوعی هویت جمعی مسلمانی دست یابند.

در راستای تحقق این امور، امام خمینی (رحمه الله) با دیدی جامع درباره حج، در پیام های خود، زائران خانه خدا را متوجه این ظرفیت عظیم می کند:

بر شما ملت عزیز اسلام که برای ادای مناسک حج در این سرزمین وحی اجتماع کرده اید، لازم است از فرصت استفاده کرده، به فکر چاره باشید و برای حل مسائل مشکله مسلمین، تبادل نظر و تفاهم کنید. (1)

امام، خطاب به ملت ها، آنها را به اموری غیر از مناسک نیز مکلف می کنند:

یک- کوشش در راه ترقی و تعالی مسلمانان و اتحاد و پیوستگی جامعه اسلامی؛

دو- همفکری و هم پیمانی در راه استقلال و ریشه کن کردن سرطان استعمار؛

سه- چاره جویی برای گرفتاری های ملل مسلمان؛

چهار- توجه به فقرا و مستمندان کشورهای اسلامی؛

پنج- چاره اندیشی برای آزادی سرزمین فلسطین از چنگال صهیونیسم. (2)

از نظر امام خمینی (رحمه الله):

نکته مهم این اجتماعات (حج)، این است که... آن چیزهایی که در بلاد مسلمین در طول سال گذشته است، به اطلاع هم برسانند و برای رفع اشکالات مسلمین فکر کنند و اجتماع بزرگ میلیونی اسلامی در حجاز برای همین نکته است، در عین حالی که عبادت است. (3)

بدین ترتیب، در می یابیم که امام خمینی (رحمه الله) با در نظر گرفتن هویت تمدنی جهان اسلام و امت واحد اسلامی، حج را زمینه ای برای تحقق اهداف بین المللی و شخصیت فراملی مسلمانان می داند. این موارد، همان مؤلفه های بیداری اسلامی اند که بر اموری مانند: مبارزه با استعمار، حفظ استقلال و هویت مسلمانان، نگرش عام به دین و خلاصه نکردن آن در امور فردی مناسک گرایانه و تلازم دین و سیاست، تکیه دارند.

ص: 169

1- (1). صحیفه حج، ج 1، ص 11. [1]

2- (2). صحیفه حج، ج 1، صص 11 و 12. [2]

3- (3). همان، ص 55. [3]

یکی از مسائل مهم در تحلیل بیداری اسلامی، رسانه و تأثیر آن در گسترش و راهبری نهضت های اسلامی است که امروزه در عصر جهانی شدن و عصر اطلاعات، اهمیت و جایگاهی دوچندان یافته است. بر این اساس یکی از ابزارهای نوین ارتباطی که در انسجام بخشی و تقویت نهضت های اجتماعی در خاورمیانه در بیست سال اخیر مؤثر بوده است، شکوفایی و فضای باز رسانه ای در این کشورها بوده است که جریان اطلاعات و اخبار را از دست دولت ها خارج کرده و زمینه را برای پویایی نهضت های اسلامی فراهم کرده است.

این شبکه ها، توده های مردم را از آنچه در جامعه می گذرد، مطلع می کنند و همچنین با نمایش رویه های دموکراتیک در سراسر جهان، فرهنگ سیاسی جدیدی را رواج می دهند. این فناوری ها، امکان یک جریان اطلاعات دموکراتیک تر و کمتر محدود و امکان یک جامعه مدنی قوی تر و نیرومندتر را ایجاد می کند. روز به روز برای دولت ها، سخت تر می شود که واقعیت ها را تحریف یا اطلاعات را از شهروندانشان مخفی کنند.

آنها قابلیت رسانه ها را احساس می کنند و گاهی می کوشند آن را سرکوب کنند. (1)

البته این فضای رسانه ای هر چند زمینه و عامل بسیار مساعدی برای پیشبرد و اهداف و برنامه های نهضت های اسلامی است، ولی به تنهایی نمی تواند کشورهای استبدادی را تبدیل به دموکراسی کند؛ زیرا رسانه ها به حمایت توده مخاطبان نیاز دارند تا به دولت هایشان فشار بیاورند. اکنون به عهده شهروندان مسلمان است که تصمیم بگیرند چگونه از این رسانه های نو، برای تجربه و ایجاد دموکراسی نهادینه تر در هر بعد استفاده کنند.

ابوزید، مدیر تحریریه مجله النهار یمن، با دیدگاهی جامعه شناسانه معتقد است جوانان عرب، امروزه برای به دست آوردن وجود اجتماعی و هستی شناختی خود و همچنین ایفای نقش فعال در زندگی سیاسی و اجتماعی، به فضای مجازی و دنیای اینترنت رو آورده اند و این به معنای به چالش کشیدن دولت های عرب در این فضا است. او معتقد است جوانان عرب، به خوبی از عصر جهانی شدن و شبکه های اجتماعی برای به بار نشاندن این ایده استفاده می کنند. (2)

با توجه به ظرفیت های نوین رسانه ها در روزگار حاضر و تأثیر آن در بیداری اسلامی، به نظر می رسد ابعاد و کارکردهای رسانه ای حج، فضای جدیدی را در ظرفیت های حج در بیداری اسلامی تداعی می کند. حج، فضای عمومی جهان اسلام است که همه مسلمانان در آن حضور دارند و از این جهت می توان حج را رسانه بین المللی جهان اسلام دانست.

ص: 172

-
- 1- (1). برای مطالعه بیشتر در مورد ابعاد و کارکردهای سیاسی و اجتماعی رسانه ها در کشورهای عربی ر.ک: انقلاب در کشورهای عربی، واکاوی ریشه ها و عوامل، «رسانه های عربی در بیست سال گذشته: فرصت ها و چالش ها»، رشا عبدالله، صص 89 - 123.
 - 2- (2). ر.ک: بیداری اسلامی در جهان عرب، مطالعات نظری و موردی، «تأثیر شبکه های اجتماعی و کانال های ماهواره ای در وقوع و تکوین انقلاب های عربی»، نبی الله ابراهیمی، ص 175.

در این گفتار ابتدا تحلیلی از ابعاد رسانه ای حج ترسیم می کنیم و سپس تأثیر این ابعاد را در بیداری اسلامی مرور خواهیم کرد.

حج، رسانه اسلامی

اشاره

رسانه ها و ابزارهای ارتباطی، وسیله جهانی شدن و سپس جهانی سازی هستند و پیام را به سراسر جهان منتقل می کنند؛ تا آنجا که برخی معتقدند، جهان در دستان کسی است که رسانه ها را در اختیار دارد. (1)

در این میان آیا حج می تواند جدای از محتوای جهانی شدن، در ایجاد رسانه جهانی اسلامی نیز الهام بخش مسلمانان باشد؟

1. امپریالیسم رسانه ای و ضرورت توجه به ابعاد رسانه ای حج

علوم ارتباطات، اگر ابزارهای جهانی شدن را به صورت مساوی میان بازیگران نظام بین الملل تقسیم می کرد، شایستگی ها و قابلیت های مکاتب، عامل تعیین کننده جایگاه آنان بود. اما چنین فضایی بر نظام بین الملل حاکم نیست و بسیاری از کشورها و جوامع، از چنین ابزارهایی بهره مند نیستند. در مقابل، جهان غرب با در اختیار داشتن آخرین تکنولوژی های ارتباطی، تهاجم گسترده ای را علیه کشورهای در حال توسعه و جهان سوم، از جمله کشورهای اسلامی آغاز کرده است که گاه از آن، به امپریالیسم رسانه ای یاد می شود.

در امپریالیسم رسانه ای، شبکه هایی از رسانه های مکتوب و غیرمکتوب همچون مجلات، شرکت های تبلیغاتی و چاپ و نشر، شبکه های رادیویی و تلویزیونی و مطبوعات زنجیره ای وجود دارد که تحت سیطره یک فرد یا یک ایدئولوژی خاص اداره

ص: 173

1- (1). «انحصار رسانه ها»، بن. اچ بگدیکیان، ترجمه داود حیدری، ص 5.

می شود و کارکرد آن علاوه بر بیرون راندن رقیبان، اثرگذاری بر مخاطبان جهانی و القای آرا و نظرات خاص است.

به گفته ادوارد سعید:

ما در عصر اطلاعات زندگی می کنیم و این رسانه های مدرن اند که این اطلاعات را تفسیر کرده و از صافی اراده سیاسی خود می گذرانند. از این رو کسانی که کنترل رسانه ها را در دست دارند، قادر به کنترل ما نیز می شوند؛ چرا که آنها کنترل کننده اطلاعات اند و کسانی که اطلاعات را کنترل می کنند، کنترل کننده دانش اند و دانش، قدرت است. (1)

از همین رو در چند دهه اخیر، شاهد شکل گیری «غول های بزرگ رسانه ای» در غرب، به ویژه در آمریکا هستیم؛ غول هایی که می کوشند با تکیه بر ابزارهای ارتباطی، نبض اخبار، فرهنگ، سیاست و اقتصاد جهانی را در دست گیرند. (2)

در سال 1983، بن باگدیکیان، کتابی با عنوان «انحصار رسانه ای» منتشر کرد. (3) او در این کتاب به خوانندگان هشدار می داد که با چنگ انداختن گروهی کم شمار از مؤسسات اقتصادی بر بخش رسانه ای، اطلاع رسانی در آمریکا از اصول کثرت گرایی - که ادعای پیروی از آنان را دارد - فاصله می گیرد.

شیلر که از سردمداران مکتب اقتصاد سیاسی رسانه هاست، با طرح «امپریالیسم و سلطه فرهنگی - اطلاعاتی»، نقش شرکت های فراملیتی و رسانه های بین المللی را در تحکیم سلطه آمریکا، اشاعه اقتصاد بازار و استعمار جهان سوم تشریح می کند. (4)

ص: 174

1- (1) . اسلام رسانه ای، ادوارد سعید، ترجمه اکبر افسری، ص 50.

2- (2) . در آمریکا عملاً 5 شرکت عظیم رسانه ای، کار تهیه و پخش اخبار ملی و بین المللی را انجام می دهند که گروه رسانه ای «Donrey media»، به تنهایی 54 روزنامه را در مالکیت خود دارد. (جنگ نرم و ویژه جنگ رسانه ای، ص 43). در این میان یهودیان صهیونیست، در استیلای بر رسانه ها، گوی سبقت را از دیگران ربوده اند (همان، ص 73).

3- (3) . The Media Monopoly, sixi ف ق Ben Bagdikian, dition.

4- (4) . رسانه، «ارتباطات و توسعه؛ چهار دهه نظریه پردازی ... و امروز؟»، محمد مهدی فرقانی، ش 46، ص 49. برای آشنایی بیشتر با نظرات شیلر در این خصوص ر.ک: . وسایل ارتباط جمعی و امپراتوری آمریکا، هربرت شیلر، ترجمه احمد میرعابدینی.

می توان گفت امروز، استعمار چهره خود را عوض کرده و به جای حملات نظامی و مستقیم که سرزمین و جسم دیگران را تهدید می کرد، تیرهای سهمگین امواج، قلب ها و مغزها را تهدید می کند. به این ترتیب امپریالیسم رسانه ای، تداعی گر نوعی جنگ رسانه ای است که از برجسته ترین جنبه های جنگ نرم و جنگ های جدید بین المللی است. (1) رسانه های غربی بعد از پایان جنگ سرد، کلیت اسلام را مورد هجوم تبلیغاتی قرار داده و اسلام را با همان ویژگی های چهارگانه ای معرفی می کنند که در دوره جنگ های صلیبی ساخته و پرداخته شد. (2)

ادوارد سعید در مقدمه مفصلی بر کتاب خود، اسلام رسانه ها در سال 1996، به نقل از جف هینس، سیمای جهان اسلام در رسانه های غربی در دوران پس از جنگ سرد را چنین معرفی می کند:

برای بسیاری از مردم در غرب، اسلام به صورت یکپارچه با عنوان دارالاسلام، یعنی امت متحد اسلام و سایر مناطق جهان، با عنوان دارالحرب معرفی می شود؛ به این معنا که اسلام با هر چیز بیرون از اسلام در جنگ است. (3)

به دنبال این تصویرسازی منفی و خشن رسانه های غربی از اسلام (4)، بیشتر نظرسنجی های اخیر در جوامع غربی، نشان می دهد که مردم غرب دین اسلام را دومین خطر بعد از کمونیسم می دانند؛ به طور مثال هشتاد درصد مردم انگلیس، چنین اعتقادی داشتند. (5)

البته مباحث امپریالیسم خبری، فقط به ابعاد و مباحث فرهنگی، ارتباطی و رسانه ای محدود نمی شود، بلکه رسانه ها و کارکرد اطلاعاتی و خبری آنها در توسعه

ص: 175

-
- 1- (1). جنگ نرم ویژه جنگ رسانه ای، حمید ضیایی پور، ص 11.
 - 2- (2). ر.ک: فصلنامه علوم سیاسی، «اسلام، غرب و رسانه ها»، کریم خان محمدی، ش 36، صص 151-166.
 - 3- (3). اسلام رسانه ها، ادوارد سعید، ترجمه اکبر افسری، ص 15.
 - 4- (4). ر.ک: پوشش خبری اسلام در غرب، ادوارد سعید، ترجمه عبدالرحیم گواهی، صص 19، 48 و 80.
 - 5- (5). پست مدرنیسم و اسلام، اکبر احمد، ترجمه فرهاد فرهمندفر، ص 88.

کشورها نیز بسیار مهم است. (1) بر این اساس نظریه وابستگی، یکی از نظریات مهم توسعه نیافتگی است. (2)

2. ابعاد رسانه ای حج

جهان اسلام برای جهانی سازی ارزش ها از یک سو و مبارزه با تهاجم گسترده غرب از سوی دیگر، باید خود اقدام به تشکیل رسانه هایی جهانی کند؛ رسانه هایی که در عرصه های مختلف خبری، فرهنگی، سیاسی و اجتماعی، بتوانند آینه تمام نمای ارزش های اسلامی باشند و از سوی دیگر نقاط متعفن فرهنگ و تمدن مهاجم را بر ملا کنند. بی شک برنامه ریزی برای شکستن انحصار و وارد شدن در زمره تولیدکنندگان اطلاعات و انتقال پیام، به سادگی و از سوی یک یا دو کشور، نمی تواند صورت پذیرد. در این میان اراده ای جهانی لازم است تا بتواند بر این غول رسانه ای فایق آید.

به نظر می رسد حج، ظرفیت های لازم را برای الهام بخشی به چنین آرمانی دارد. حج به عنوان یک تجمع فراگیر دینی که در بستر روابط انسانی شکل می گیرد، رسانه ای سنتی را ساماندهی می کند که کارکردهای رسانه های مدرنی در اطلاع رسانی، آموزش، همبستگی اجتماعی و هم افزایی دارد.

یکی از ویژگی های مهم نظام ارتباطی اسلام، بهره مندی از وسایل سنتی ارتباطی در کنار وسایل مدرن است. تکنولوژی های مدرن ارتباطی نیز در کنار وسایل سنتی ارتباطات، در امر توسعه و فرهنگ سازی، قابلیت بیشتری پیدا می کنند. (3) این مسئله برای

ص: 176

1- (1). برای نمونه ر.ک: جامعه شناسی توسعه اصول و نظریه ها، تقی آزاد ارمکی، ص 104؛ جامعه شناسی، آنتونی گیدنز، ترجمه منوچهر صبوری، ص 581.

2- (2). برای نمونه ر.ک: توسعه در مکاتب متعارض، احمد ساعی، صص 92-162؛ «مقدمه ای بر نظریه وابستگی در جامعه شناسی توسعه»، تقی آزاد ارمکی، ش 5 و 6 و 7، صص 67-80.

3- (3). ر.ک: تکنولوژی های جدید ارتباطی در کشورهای در حال توسعه، اوما نارولا- و جریس هنسون، ترجمه داوود حیدری، صص 18 و 19.

در امان ماندن از عوارض این تکنولوژی‌ها مانند توده شدن جوامع، کرختی اجتماعات و بی تفاوتی انسان‌ها در مقابل اتفاقات روز، بسیار مهم است. بنابراین برای در امان ماندن از این آسیب‌های فرهنگی این رسانه‌ها، به ویژه در امور مذهبی، استفاده از ارتباطات چهره به چهره، اهمیت فراوانی دارد. تکنولوژی‌های جدید ارتباطی نیز در مقام رسانه مشوق، اهمیت ویژه‌ای پیدا می‌کنند. (1)

پروفسور حمید مولانا با تأکید بر این وسایل ارتباطی سنتی، به نظریه وحدت گراهایی بخش رسیده و مسئله پیش گفته را در این نظریه تبیین کرده است. (2) او انقلاب اسلامی را نمونه‌ای برجسته و مناسب برای توضیح و تطبیق این نظریه می‌داند که نشان می‌دهد چگونه یک تحرک اجتماعی در عصر نوگرایی، از کانال‌های سنتی صورت گرفته است. (3)

اسلام در جایگاه کامل‌ترین و خاتم ادیان که اداره تمام شئون زندگی بشر را در برنامه‌های خود دارد، نظام‌هایی را برای اداره جامعه در نظر گرفته است. در میان این نظام‌ها، نظام اجتماعی با توجه به ارتباطی که با شئون فرهنگی و تمدنی جامعه دارد، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. در بین نظام‌های اجتماعی، نظام ارتباطی، اهمیت ویژه و در عین حال پنهانی دارد که با توسعه جوامع و پیچیده شدن شبکه ارتباطی در جوامع، آثار آن بیشتر نمود پیدا می‌کند. اسلام در نظام‌سازی با رویکردی کاملاً تمدنی، دین را در صحنه اجتماع گنجانده است. نمونه بارز این موضوع را می‌توان در نظام ارتباطی یافت. اسلام ضمن توجه به این مسئله، نظام ارتباطی را در تمام سطوح فردی و اجتماعی در نظر گرفته است.

ص: 177

-
- 1- (1). در تحقیقی که دکتر خیری در مورد تأثیر تلویزیون و مسجد انجام داده، همین مسئله به وضوح بیان شده است. ماهنامه علمی - ترویجی معرفت، «مقایسه فضای تبلیغی تلویزیون و مسجد»، حسن خیری، ش 8، ص 55.
 - 2- (2). ارتباطات جهانی در حال گذار، حمید مولانا.
 - 3- (3). رسانه‌ها و دین، ناصر باهنر، ص 58.

در این بین حج در مقام اجتماعی ترین عبادت اسلامی، از ابزارهای مهم ارتباطی و اطلاعاتی است که با ماهیتی اخلاقی - عرفانی، ابعاد سیاسی و اجتماعی بسیار مستحکمی دارد. این رسانه عظیم، دقیق و کهن اسلامی مبتنی بر روابط و حضور انسانی، هر سال تجمعی از نمایندگان مسلمانان برگزار می کند. این تجمع، فرصت بی نظیری را در اختیار جهان اسلام قرار می دهد تا علاوه بر ابعاد معنوی، از لحاظ سیاسی و اجتماعی نیز اسلام را تقویت کنند. به این ترتیب اسلام، نظامی ارتباطی را ایجاد می کند که در یک فضا و رویکرد دینی و معنوی، کل جهان اسلام با هم ارتباط برقرار کنند و از مسائل هم مطلع شوند.

این کنگره عظیم که از نمایندگان سراسر جهان اسلام تشکیل شده، تمام ویژگی های خبررسانی سالم و دقیق را دارد؛ چرا که حج، ابعادی کاملاً سیاسی - اجتماعی دارد و در یک فضای سالم معنوی، آنچه در مباحث اخلاق حرفه ای خبرنگاری مطرح است، رعایت می شود؛ ضمن اینکه در این اطلاع رسانی، به دلیل چهره به چهره بودن و حذف واسطه ها، دقت و سلامت اطلاع رسانی بسیار بالاست. در این بین باید ویژگی های ذاتی رسانه های مدرن را در نظر گرفت که در انتقال واقعیت بیرونی، با محدودیت هایی مواجه هستند؛ چه برسد به اینکه اخلاق حرفه ای را رعایت نکنند.

بنابراین اسلام در 1400 سال پیش، حج را همچون رسانه ای پویا و پایا قرار داده است که تمام ویژگی های یک رسانه مدرن پاک را دارد. از این جهت باید اسلام را دینی بسیار مترقی و به روز دانست که در بستر سنت، ابزاری با کارکردهای فوق مدرن را در اختیار جامعه اسلامی قرار داده است.

ظرفیت های رسانه حج در بیداری اسلامی

اشاره

از آنچه گذشت، جایگاه رسانه ها در جهان امروز و نقش و جایگاه رسانه ای حج مشخص شد. چنان که در مقدمه این فصل گذشت، رسانه ها نقش مهمی در بیداری

اسلامی دارند. در این بخش سعی می‌کنیم ظرفیت‌های حج را در مقام رسانه بین‌المللی جهان اسلام، در بیداری اسلامی بررسی کنیم.

1. کارکردهای رسانه‌ای حج و بیداری اسلامی

اشاره

صاحب‌نظران حوزه ارتباطات و رسانه‌ها، درباره کارکردهای رسانه، نظرات متفاوتی را مطرح کرده‌اند. (1) حج نیز به عنوان رسانه بین‌المللی جهان اسلام، از برخی از این کارکردها بهره‌مند است که می‌توان از آنها در راستای بیداری اسلامی در سطح جهان اسلام بهره‌برد.

الف) کارکرد اطلاع‌رسانی

یکی از کارکردهای مهم رسانه، جنبه‌های خبری و اطلاع‌رسانی است که از آن به عنوان کارکرد نظارت و حراست از محیط نیز یاد می‌شود. (2) البته عملکرد رسانه‌ها تنها انتقال اطلاعات نیست، بلکه رسانه‌ها باید علاوه بر انتقال اخبار، به تحلیل درست اخبار و تشریح آنان نیز پردازند؛ چرا که تحلیل علمی پدیده‌های خبری و آگاه‌سازی انسان‌ها از این علت‌ها، موجب تغییر در جهان بینی انسان‌ها می‌شود. (3)

حج بزرگ‌ترین تجمع از مسلمانان سراسر جهان است که هر سال نمایندگان را گرد هم جمع می‌کند. شکل‌گیری این تجمع پربرکت، فرصت بی‌بدیل و ظرفیت عظیمی را در اختیار جهان اسلام قرار می‌دهد تا با بررسی مسائل گوناگون جهان اسلام،

ص: 179

-
- 1- (1) ر.ک: درآمدی بر نظریه ارتباطات جمعی، دنیس مک کوئیل، ترجمه پرویز اجلالی، صص 132، 134، 137، 176 و 189؛ فصلنامه تحقیقات فرهنگی، «رسانه و فرهنگ سازی»، محمدرضا دهشیری، ش 8، صص 183، 192، 193، 198 و 208؛ بازاندیشی درباره رسانه، دین و فرهنگ، استوارت هوور و نات لاند بای، ترجمه مسعود آریایی نیا، ص 68.
 - 2- (2) نظریه‌های ارتباطات، جیمز تانکارد و ورنر سورین، ترجمه علیرضا دهقان، صص 450 و 451.
 - 3- (3) جامعه‌شناسی ارتباطات، باقر ساروخانی، صص 91 و 92.

امام خمینی (رحمه الله)، حج را مانند یک رسانه قدرتمند بین‌المللی جهان اسلام می‌دانست و با چنین رویکردی، همواره از این رسانه قدرتمند اسلام، برای بیداری مسلمانان استفاده کرد. ایشان کعبه و حج را منبر بزرگی می‌دانست که می‌تواند بر بلندای بام انسانیت، صدای مظلومان را در همه عالم منعکس سازد. (1)

ایشان معتقد بودند: «نکته مهم این اجتماعات (حج) این است که... آن چیزهایی که در بلاد مسلمین در طول سال گذشته است، به اطلاع همه برسانند». (2) از این رو بخش مهمی از پیام‌های امام خمینی (رحمه الله) در ایام حج، به بیان و تشریح اوضاع و احوال و مسائلی که مسلمانان جهان با آن روبه‌رو بودند، اختصاص داشت که برخی از آنها به کشورهای خاص مثل فلسطین (3) و لبنان (4) و برخی به همه مسلمانان جهان مربوط بود. (5) مثلاً یکی از مسائل مطرح در آن زمان، جنگ ایران و عراق بود که امام در پیام‌های خود، آن را مطرح می‌کرد و به روشنگری نسبت به واقعیت جنگ و موقعیت ایران و دخالت کشورهای بیگانه پرداخت. (6) این امر حاکی از آن است که در اندیشه امام، در حج، ظرفیت و ضرورت پرداختن و بررسی مسائل جهان اسلام و آگاهی از آنها وجود دارد.

ایشان خطاب به زائران بیت الله الحرام، کارکرد اطلاع‌رسانی رسانه حج را چنین بیان می‌فرمود:

ص: 180

1- (1). ر.ک: صحیفه نور، ج 20، ص 232.

2- (2). صحیفه حج، ج 1، ص 55. [1]

3- (3). همان، صص 12، 203 و 257. [2]

4- (4). همان، صص 84 و 114. [3]

5- (5). همان، ج 1، صص 26، 56، 74، 111، 167، 170 و 255. [4]

6- (6). همان، ج 1، صص 206-208. [5]

در اجتماع مقدس حج، اولاً در مسائل اساسی اسلام و ثانیاً در مسائل خصوصی کشورهای اسلامی، تبادل نظر کرده، ببینید که در داخل کشورها با دست استعمار و عمال آن، بر برادران مسلمان آنان چه می گذرد. اهالی هر کشوری باید در این اجتماع مقدس، گرفتاری های ملت خود را به مسلمین جهان گزارش دهند. (1)

با توجه به سانسورها و حتی تحریف های شدید خبری و اطلاع رسانی دولت های وابسته در کشورهای اسلامی در مورد جریان ها و نهضت های اسلامی، می توان گفت حج، رسانه بسیار گسترده و فراگیری برای تعامل اطلاعاتی جنبش های اجتماعی است.

حج ابزاری برای شکستن سانسورها و از بین بردن خفقان های نظام های استعمارگری حکمفرما در کشورهای اسلامی را فراهم می کند. حج بستری است برای انتقال اخبار سیاسی کشورهای اسلامی از هر نقطه به نقطه دیگر. (2) بر این اساس اطلاع رسانی مسلمانان در حج، سبب جلب حمایت های سایر مسلمانان نیز می شود که با توجه به موقعیت جغرافیایی و ارتباطات فرهنگی، می توان وقوع مسائل در سطوح گوناگون حمایت های سیاسی، اقتصادی و فرهنگی را تصور کرد.

(ب) کارکرد آموزشی یا انتقال فرهنگ

آموزش بر اساس تعریفی که سازمان علمی و فرهنگی ملل متحد (یونسکو) بیان داشته، عبارت است از تمام کنش ها و اثرات، راه ها و روش هایی که برای رشد و تکامل توانایی مغزی و معرفتی و همچنین مهارت ها، نگرش ها و رفتار انسان به کار می روند؛ البته به طریقی که شخصیت انسان را تا ممکن ترین حد آن، تعالی بخشند. (3) رسانه ها

ص: 181

1- (1). صحیفه نور، ج 1، ص 157.

2- (2). ر.ک: حج تجلی معنویت و کانون دیپلماسی فرهنگی جهان اسلام، به کوشش ابراهیم حاجیانی، «ارزیابی عوامل سیاسی انسجام بخش میان مسلمین در موسم حج»، زهرا معینی و شعیب یاری، ص 88.

3- (3). مبانی ارتباطات جمعی، محمد دادگران، ص 109.

فراهم آورنده دانش و شکل دهنده ارزش ها هستند و مردم همواره از آنها تأثیر می پذیرند و می آموزند. جامعه شناسان معتقدند که وسایل ارتباطی، با پخش اطلاعات و معلومات جدید، به موازات کوشش معلمان و اساتید، وظیفه آموزشی انجام داده و دانستی های عملی، فرهنگی و اجتماعی دانش آموزان و دانشجویان را تکمیل می کنند. (1)

علاوه بر این رسانه بین المللی حج، نقش زیادی در انتقال فرهنگ مبارزه و تقویت روحیه ایستادگی در مقابل دشمن دارد؛ روحیه ای که شرطی اساسی در تداوم و پیروزی بیداری اسلامی است. لازمه بیداری اسلامی، مبارزه با دشمنانی است که برای دستیابی به اقتصاد و منابع کشورهای اسلامی، دست به هر کاری می زنند و عزت و اقتدار اسلامی به ضررشان است؛ زیرا آنها با استفاده از سرمایه های مالی و انسانی و حتی هویتی مسلمانان، به دنبال تأمین منافع خود هستند.

حج، مناسک و کالبد آن، ماهیت و هویتی ویژه و راسخ در بت شکنی و مبارزه با طاغوت دارد. به فرض که به دلیل شرایط سیاسی و اجتماعی حاکم بر اجرای حج و متولیان آن، نتوان از ظرفیت بالای حج در مقام کانون مبارزه علیه استکبار بهره جست، ولی هیچ گاه نمی توان حج را از تاریخچه مبارزاتی آن جدا ساخت و مناسک آن را تغییر داد. هویت تمدنی حج، با نوعی طاغوت گریزی همراه است و طواف گرد خانه توحید، همه حکومت ها و قدرت های غیر توحیدی را نفی می کند. از این رو حج سبب ایجاد روحیه مبارزاتی حاجیان و خُلُق جهادی زائران خانه خدا می شود.

امام خمینی (رحمه الله) با داشتن چنین نگرشی به حج، «رمی جمرات» در سرزمین «مِنا» را نماد و تمرینی برای مبارزه با شیطان های بیرونی در عرصه اجتماعی می داند و به حاجیان می گوید:

ص: 182

1- (1). وسایل ارتباط جمعی، کاظم معتمدنژاد، ج 1، ص 5؛ مبانی ارتباطات جمعی، محمد دادگران، صص 109 و 110.

بیت الله الحرام و کعبه معظمه، زائران عزیزی را در آغوش می کشد که حج را از انزوای سیاسی و انحراف اساسی، به سوی حج ابراهیمی - محمدی سوق داده و حیات آن را تجدید می نمایند و بت های شرق و غرب را در هم می شکنند و معنای قیام ناس و حقیقت برائت از مشرکان را عرضه می دارند. (1)

ج) کارکرد همگن سازی

وسایل ارتباط جمعی، موجب نزدیکی سلیقه ها، خواست ها و انتظارات افراد یک جامعه شده و جوامع را از عصر محدودده های جدا خارج می گردانند. ورود وسایل ارتباط جمعی به جامعه، خرده فرهنگ ها و فرهنگ های خاص و مجزا را ناپدید کرده و به نوعی میان تمامی ساکنان یک جامعه، تشابه به وجود می آورد و مردم آن جامعه، از سبک زندگی و علایق و خواسته هایی که رسانه های جمعی ارائه می دهند، پیروی می کنند. (2)

رسانه ها، عامل پیونددهنده انسان ها با یکدیگر بوده و به آنها هویت جمعی می بخشند. بر این مبنا، کارکرد اصلی وسایل ارتباط جمعی، همان مخاطب قرار دادن توده ها و نه گروه های خاص است. به بیان «ژان کازنو»، رسانه ها به توده سازی می پردازند. (3) بر این اساس ایجاد همبستگی میان اجزای جامعه در پاسخ به نیازهای محیطی، یکی از کارکردهای مهم رسانه هاست. (4)

یکی از ملموس ترین کارکردهای رسانه حج، تقویت نکات مشترک و همگرایی جهان اسلام است. حج، آوردگاه نکات و نقاطی است که در بین همه فرق اسلامی مشترک است. هرچند حج از جهتی بروز تکثر و تفاوت های فرهنگی جهان اسلام

ص: 183

1- (1). صحیفه نور، ج 20، ص 202؛ صحیفه حج، ج 1، ص 159. [1]

2- (2). جامعه شناسی ارتباطات، صص 87 و 88.

3- (3). نشریه پژوهش و سنجش، «مخاطب شناسی رسانه»، حسام الدین آشنا، ش 26، صص 19-20؛ جامعه شناسی ارتباطات، ص 88.

4- (4). مبانی ارتباطات جمعی، محمد دادگران، ص 106.

است، ولی همه این تفاوت‌ها، برای نشان دادن و تقویت مؤلفه‌های تفاهم و اشتراک جهان اسلام است. حج تجسم و نمودی از جهان اسلام است که همگی، خدا، پیامبر، قرآن، قبله، تاریخ و هویت تمدنی یکسانی دارند.

حج، برای جهان اسلام، فرصت بی نظیری است تا ضمن تبیین و تثبیت مبانی نظری و اندیشه‌ای خود در بیداری اسلامی، همبستگی لازم برای ادامه مقتدر و پربصابت این مسیر را نیز کسب کند. (1) حج، تجمعی باشکوه از انسان‌های مؤمن است که از سراسر جهان اسلام، نمایندگانی را در خود جای داده است. تجمع حج، یک گرد هم آمدن ساده و سطحی نیست، بلکه در این مکان، باید مسائل جهان اسلام، طرح و بررسی و نسبت به آن راهکار مفیدی اتخاذ شود.

بدین ترتیب مسلمانان باید مبارزه با طاغوت و نفی هر حکومت غیر الهی را با تقویت توحید و طواف کعبه، برائت از مشرکان و رمی جمرات بیاموزند و آن را تمرین عملی کنند. در این مکان، حضور نمایندگان متفاوت از سراسر جهان اسلام، فرصت مناسبی برای انتقال تجربه‌ها و بررسی فرصت‌ها و تهدیدهای جهان اسلام است.

به عبارت دیگر مناسک حج، در عین برخورداری از جنبه‌های فقهی و اخلاقی، جنبه‌های سیاسی و اجتماعی نیز دارد. بدین ترتیب، وحدت آفرینی مناسک حج که از طریق یکسان‌سازی، تشابه آفرینی و رفع هرگونه دوگانگی در پوشش و رفتار است، کارکرد و محصولی سیاسی دارد که در راستای بیداری اسلامی تحلیل پذیر است.

(د) کارکرد راهنمایی و رهبری

نقش رهبری‌کننده و وسایل ارتباطی و اثر آنها در بیداری و ارشاد افکار عمومی، امری واضح بوده و روز به روز بر اهمیت آن افزوده می‌شود. در نظام‌های دموکراسی، وسایل

ص: 184

1- (1). در ابتدای این فصل، کارکرد وحدت آفرینی حج در راستای بیداری اسلامی تحلیل شد.

ارتباط جمعی می توانند در راه گسترش ارتباط میان رهبری کنندگان و رهبری شوندگان، خدمات مهمی را انجام داده و در مقام آینه تمام نمای افکار عمومی، در جلب همکاری مردم و شرکت دادن آنها در امور اجتماعی، تأثیر فراوانی به جای بگذارند. (1)

البته رسانه های گروهی با انگیزه سازی در مخاطب، می توانند ایجاد مشارکت اجتماعی - که از عمده ترین نقش های رسانه هاست - را به دنبال داشته باشند. این مهم، یعنی انگیزه سازی برای مشارکت، نیازمند شناخت درست نیازهای مخاطبان است. توجه به فرهنگ های محلی مناطق گوناگون یک کشور نیز در انگیزه سازی مهم است. (2)

یکی از بهترین نمودهای کارکرد راهنمایی و رهبری رسانه حج در موضوع بیداری اسلامی را می توان در مراسم براثت از مشرکان مشاهده کرد. روابط استعماری غرب با جهان اسلام، از علل مهم بیرونی بیداری اسلامی است که مسلمانان را برای اعاده عزت و هویت دینی، به نهضتی فراگیر فراخوانده است. براثت از مشرکان، از مراحل حساس مناسک سیاسی حج است که در این راستا تحلیل پذیر است. (3) بر این اساس رسانه حج با برگزاری باشکوه براثت از مشرکان، می تواند کارکرد راهنمایی و رهبری جهان اسلام را در خیزش آگاهانه و هدفمند در مقابل غرب ایفا کند. اینکه حج با حضور نمایندگانی از سراسر جهان اسلام برگزار می شود، این کارکرد رسانه ای، حج را بسیار تقویت می کند.

ه) کارکرد بحران زدایی

رسانه های گروهی می توانند در عرصه مقابله با بحران های اجتماعی، به ایفای نقش پردازند و در کاهش بحران های مختلفی مانند بحران هویت یا حوادث تهدیدکننده

ص: 185

1- (1). وسایل ارتباط جمعی، کاظم معتمدنژاد، صص 5 و 6.

2- (2). رسانه ها و راه های تقویت مشارکت مردم در صحنه های سیاسی و اجتماعی، سعید کریمی، صص 122 و 124.

3- (3). در بخش دوم کتاب (فصل اول)، اثرگذاری حج در بیداری اسلامی در این موضوع بررسی شد.

یکی از علل مهم بیداری اسلامی در مباحث فرهنگی و اجتماعی با عنوان بحران هویت بیان شده است. هر ایر دکمجیان در این خصوص می گوید:

یکی از نتایج انحطاط و زوال اسلامی، ایجاد بحران هویت فردی و جمعی در میان مسلمانان بود... . عظمت بحران هویت، اسلام را در مقابل قدرت نظامی غرب و تأثیر و نفوذهای ایدئولوژیک، به حالت تدافعی در آورد. (2) از آنجا که هویت تمدنی، هویتی فرازمانی و فراسرزمینی است که ملیت ها و فرهنگ های مختلف را در خود جای می دهد، حج ظرفیت عظیمی در تقویت این هویت دارد. حج آوردگاه مسلمانانی است که از سرتاسر جهان، در زمان و مکان مشخصی برای انجام مناسک دینی، دور هم جمع شده اند و این، یعنی وحدت در عین کثرت؛ در اینجا فرهنگ ها و ملیت های گوناگون، ذیل دین واحد تجمع می کنند. به این ترتیب آموزه ها و هویت دینی، سبب ایجاد کنگره عظیم انسانی می شود.

افزون بر این، حج خاستگاه و بستر رویدادهای مهم تاریخی است و هر فرد زائر، پس از حضور در سرزمین وحی، خود را با این سابقه تاریخی همراه می بیند و از این جهت خود را به تمدنی اصیل، کهن و پویا متعلق می داند؛ تمدنی که او هم اکنون خود را در متن آن مشاهده می کند. حاجی، مکان ها و رویدادهایی را مشاهده می کند که ریشه هویت دینی امروز او را می سازد؛ ریشه و بنیانی که همه مسلمانان، خود را در آن یکسان می دانند و به آن احساس تعلق می کنند.

علاوه بر اسلام، حج یادآور دینداران بزرگی همچون ابراهیم و اسماعیل است که بنیان عمیق و اصیل هویت دینی را در بستر تمدن بشری به رخ می نمایند. با توجه به

1- (1). رسانه ها و راه های تقویت مشارکت مردم در صحنه های سیاسی و اجتماعی، ص 170.

2- (2). اسلام در انقلاب، جنبش های اسلامی معاصر در جهان عرب (بررسی پدیده بنیادگرایی اسلامی)، ص 60.

جنبه های سلبی هویت، برائت از مشرکان و طرد هر نوع طاغوت نیز که در مناسک حج، به ویژه طواف وجود دارد، حاکی از صلابت و عزت تمدن امت اسلامی در مقابل غرب و استعمارگران است. از این جهت تشخیص هویت تمدنی اسلام در مقابل تمدن های رقیب، نشان داده می شود که قصد دارند استیلا و سیطره خود را بر تمدن اسلامی تحمیل کنند.

2. دیپلماسی رسانه ای حج و بیداری اسلامی

اشاره

بنابر نظریات جدید روابط بین الملل، سیاست خارجی، عرصه ای نیست که تنها حکومت ها در آن حضور داشته باشند، بلکه ملت ها نیز می توانند یک طرف این روابط باشند. (1) محیط بین المللی نوین که مؤلفه های جدیدی چون قدرت نرم، بازیگران فراملی و سازمان هایی غیردولتی دارد، تحت تأثیر انقلاب اطلاعات و ارتباطات، فرسایش مرزها، جهانی شدن و تحولات متعدد دیگر می باشد. در این محیط که مبنای تنظیم ارتباط کشورها مرکب از دیپلماسی سنتی و دیپلماسی رسانه ای است، مرزها در مواقعی برداشته شده و قدرت سخت، به دلیل ترکیب با قدرت نرم، از محدوده داخلی به خارج از مرزها کشیده شده است. (2)

در چنین شرایطی کشورها، افزون بر قدرت سخت، ناچار به استفاده از قدرت نرم هستند و استفاده از نوع جدیدی از دیپلماسی که با توجه به ماهیت، نقش و کارکرد آن، دیپلماسی رسانه ای نامیده می شود، ضروری است. (3)

ابعاد دیپلماسی رسانه ای حج را از دو جهت می توان تحلیل کرد:

ص: 187

1- (1). برای نمونه ر.ک: قدرت در عصر اطلاعات، از واقع گرایی تا جهانی شدن، جوزف نای، ترجمه سعید میرترابی، صص 14 و 141.

2- (2). ر.ک: جهانی شدن و نظریه روابط بین الملل، فرامرز تقی لو.

3- (3). ر.ک: دیپلماسی رسانه ای، علی محمد اسماعیلی؛ دیپلماسی دیجیتال، محمود بیات.

اگر موضوع دیپلماسی را علم و هنر ایجاد رابطه میان کشورها، به منظور حفظ و کسب منافع ملی از طریق به کارگیری هنرمندانه اطلاعات، در متقاعد ساختن طرف مقابل بدانیم، امروزه صورت تکاملی آن، علم و هنر رسانه ای است؛ یعنی متقاعدسازی و اثرگذاری دیپلماسی سنتی، با ترکیبی از قدرت سخت و قدرت نرم در ابعادی گسترده، با سرعت بیشتر، پیچیده و بازیگرانی متنوع. (1) البته نباید از نظر دور داشت که دیپلماسی رسانه ای و به کارگیری قدرت نرم، موضوعات جدیدی هستند و در عین حال از مسائل خرد محیط بین المللی جاری و آینده به شمار می آیند که تئوری های موجود (2)، به اظهار نظر قطعی یا انتخاب رویکردی تعمیم پذیر برای آن پرداخته اند.

به هر حال تصور غالب در دیدگاه سنتی، بر این پایه استوار است که محیط بین المللی، صحنه ای مرکب از تخاصم و تقابل (کمتر تعامل و همکاری) میان حاکمیت های مستقل است و روابط میان کشورها بر اساس دیپلماسی سنتی تنظیم گردیده است. ولی امروزه که عرصه بین المللی، از بسیاری از جهات، از جمله فرسایش مرزها، محدود شدن قدرت های قلمرویی و جریان بدون کنترل اطلاعات، دچار تحولات عدیده ای شده است، کشورها ناگزیر به ارتباط بیشتر با یکدیگر و حتی با هویت هایی هستند که صاحب هیچ سرزمینی نیستند. (3)

این مفاهیم و تحلیل ها در مورد دیپلماسی رسانه ای، به خوبی در مورد حج که رسانه بین المللی جهان اسلام است تبیین می شود. حج که گردهمایی عظیم نمایندگانی از سرتاسر جهان اسلام است، مرزهای جغرافیایی و هویت های ملی، فرقه ای و نژادی را

ص: 188

1- (1). ر.ک: ارزیابی تحول دیپلماسی در قرن بیستم، محمدرضا البرزی.

2- (2). ر.ک: مجموعه مقالات دیپلماسی رسانه ای تهران، رضا صالحی امیری.

3- (3). ر.ک: مجموعه مقالات همایش رسانه ها و ثبات سیاسی - اجتماعی جمهوری اسلامی ایران، گروهی از نویسندگان.

در هم می نوردد و نمودی از ترکیب قدرت نرم و سخت جهان اسلام را به نمایش درمی آورد؛ زیرا حج از یک سو بروز و نمودی عینی از اقتدار جهان اسلام است که با حضور میلیونی حج گزاران محقق می شود (قدرت سخت) و از سوی دیگر این اجتماع عظیم انسانی، بر محور ایمان و توکل به خدای یگانه شکل گرفته است؛ وگرنه در هیچ کجای دنیا، هیچ دولتی بر اساس اصول سیاست و قدرت سخت نتوانسته است چنین اجتماع پرشوری را فراهم کند. ایمان به خدای یگانه است که دشواری سفر را آسان می کند و مسلمانان آزاده را در سرزمین ابراهیم، گرد هم می آورد (قدرت نرم).

(ب) کسب منافع و ارتقای جایگاه بین المللی

ترکیب دو نوع قدرت سخت و نرم در دیپلماسی رسانه ای حج، دستاورد دیگری را در دستیابی و حفظ منافع جهان اسلام فراهم می کند. تحقق این مهم هم در بعد داخلی جهان اسلام و هم در بعد بین المللی، در عرصه های سیاسی، فرهنگی و اقتصادی تحلیل پذیر است.

یکی از مباحث مهم در روابط بین الملل، بهره گیری از رسانه ها برای ارتقای منافع ملی در سطح بین الملل است. بر این اساس لازمه شهرت و شأن ملی، دیپلماسی کارآمد است. از طرف دیگر طرح ریزی قدرت در روابط بین الملل نیز، نیازمند هویت واحد و برتری ملی در یک تصویر جهانی است که به برتری رسانه ای نیاز دارد. به این ترتیب قدرت جهانی یک کشور، به توانایی آن در دیپلماسی رسانه ای کارآمد بستگی دارد. (1)

حج نیز رسانه جهان اسلام است و می تواند چنین کارکردی را برای جهان اسلام داشته باشد؛ یعنی همان طور که رسانه ها در سیاست خارجی کشورها تأثیر دارند و در

ص: 189

1- (1) . -79p, Malek, Abbas, " News Media and Foreign Relations: A Multyfaceted Perspective " ,Norwood,

ارائه تصویری موجه و عزت‌مندانه مؤثر هستند، حج نیز در مقام رسانه جهان اسلام، می‌تواند تصویری مناسب و قدرتمندانه از اسلام ارائه دهد. این بعد دیپلماسی رسانه‌ای حج، با توجه به تلاش‌های استعمار و غرب در اسلام‌هراسی و ارائه چهره غیرواقعی از اسلام، اهمیت ویژه‌ای می‌یابد.

اسلام‌هراسی معضلی است که در اشکال مختلف تبعیض، خشونت، طرد و توهین، نمایان می‌شود (1) که شاهد گسترش روزافزون این معضل و بروز شکل‌های نهادینه شده و ساختمند آن هستیم. (2) اسلام‌هراسی امروزه به جنگ سردی بین اسلام و غرب تبدیل شده است (3) که رسانه‌ها، نقش مهمی در آن بازی می‌کنند. به این ترتیب اسلام‌هراسی به اسلام‌ستیزی تبدیل می‌شود. از این رو امروزه اسلام‌هراسی به چالشی در مقابل جنبش‌های اسلامی و اهرمی برای مقابله با بیداری اسلامی تبدیل شده است. غرب با ایجاد فضای رسانه‌ای و تبلیغات منفی، بر موج اسلام‌هراسی سوار می‌شود و به بهانه حفظ منافع خود، مفهوم جدیدی به نام «مبارزه با تروریسم» را برای مبارزه با اسلام و نهضت‌های اسلامی مطرح می‌کند.

ص: 190

-
- 1- (1) . ر.ک: پژوهش و تحقیق پدیده اسلام‌هراسی: مصادیق، روندها و ریشه‌ها، محمدرضا گلشن پژوه.
 - 2- (2) . ر.ک: دانش سیاسی (دو فصلنامه علمی پژوهشی علوم سیاسی)، «زمینه‌های رشد اسلام‌هراسی ساختمند در بریتانیا»، کاووس سیدامامی و سید محمد مهدی حسینی فائق، ش 14، صص 99-132.
 - 3- (3) . ر.ک: اسلام‌هراسی در غرب: جنگ سرد جدید فرهنگی علیه مسلمانان در آمریکا و انگلستان، ترجمه و تألیف محمدرضا دهشیری.

یکی از مهم ترین مفاهیم و مؤلفه های دنیای معاصر، جهانی شدن است که بر تسهیل و تسریع ارتباطات و تعاملات فرهنگی، سیاسی و اقتصادی دلالت دارد؛ به نحوی که زمان و مکان را در هم فشرده و از این طریق، فرصت ها و تهدیدهای نوینی را برای ملت ها و دولت ها ایجاد کرده است.

اسلام به عنوان دینی جهان شمول با دیدی جهانگر، داعیه ای جهانی دارد و تعالیم روح بخش خود را در تکامل ادیان توحیدی، برای همه بشر تبیین و تبلیغ می کند.

روح جهانی گری در تعالیم، مفاهیم و مناسک اسلام دیده می شود: مخاطب بسیاری از آیات قرآن، تمام مردم جهان هستند؛ مفهوم «امت»، یکی از مهم ترین مفاهیم دینی و سیاسی اسلام است. حج در مقام عبادتی با مناسک ویژه، نمایندگانی از سراسر جهان را دور هم جمع می کند و نمایشی از اقتدار و دیانت اسلام در عرصه بین الملل است.

بر این اساس حج از مهم ترین نمادها و جلوه های جهانی شدن در اسلام است. از

طرف دیگر حج در ابعاد و جنبه های فقهی و اخلاقی (فردی) خلاصه نمی شود، بلکه روح تعالیم حج، ابعاد و پیام های سیاسی و اجتماعی فراوانی در عرصه ملی و بین المللی دارد که در راستای ایجاد و تقویت بیداری اسلامی، تحلیل شدنی است. از این جهت می توان گفت جهانی شدن، بستر بسیار مناسبی است تا حج کارکردهای سیاسی و اجتماعی خود را در راستای تقویت بیداری اسلامی توسعه دهد؛ به عبارت دیگر جهانی شدن، زمینه را برای صدور شعارهای سیاسی - اجتماعی حج، مانند همگرایی و وحدت امت اسلامی، مبارزه با طاغوت و نفی پذیرش حکومت غیر الهی، دوری از مشرکان و دشمنان و پذیرش ولایت الهی فراهم می کند. این شعارها در ایجاد، تعمیق و پیروزی بیداری اسلامی بسیار مؤثر است.

اهمیت و عرصه های جهانی شدن

جهانی شدن ابعاد گوناگون سیاسی، فرهنگی و اقتصادی دارد و به کمرنگ شدن نقش زمان و مکان، در تعاملات و روابط اجتماعی تأکید دارد. (1) بر این اساس برخی جهانی شدن را درهم فشرده شدن جهان و تراکم آگاهی نسبت به جهان تعریف می کنند. (2)

برخی با خوش بینی معتقدند جهانی شدن، فرایندی است که در اثر توسعه فناوری ارتباطات، جریان آزاد اندیشه ها، اطلاعات و دانش ها را در بر دارد و گشودگی روابط فرهنگی را به ارمغان می آورد. (3) در مقابل، برخی جهانی شدن را یک طرح از پیش تدوین شده می دانند که برای استیلای هرچه بیشتر جهان غرب بر جهان سوم و فراگیر

ص: 192

-
- 1- (1) . برای نمونه ر.ک: جهانی شدن فرهنگ هویت، ص 19؛ فضا و نابرابری اجتماعی، عماد افروغ، صص 69 و 70؛ جهانی شدن، مالکوم واترز، ترجمه اسماعیل گیوی و سیاوش مریدی، ص 12.
 - 2- (2) . جهانی شدن، تئوری های اجتماعی و فرهنگ جهانی، رابرتسون، ترجمه کمال پولادی، ص 35.
 - 3- (3) . برای نمونه ر.ک: فصلنامه سیاست خارجی، «پپچیدگی و تناقض های جهانی شدن»، جیمز روزنا، ش 13، صص 1026-1032؛ فصلنامه مطالعات ملی، «جهانی شدن و هویت ملی»، ش 5، صص 72 و 73.

کردن شیوه زندگی غربی شکل گرفته است. (1) بر این اساس سه جریان تقابل گرا (2)، تسلیم گرا و تعامل گرا (3)، در مقابل جهانی شدن ایجاد شده است. (4)

تأثیر جهانی شدن بر کشورهای اسلامی بیشتر است؛ به دلیل اینکه بیشتر کشورهای اسلامی، در حال توسعه یا توسعه نیافته هستند؛ به ویژه اینکه از بعد فرهنگی و سیاسی، جهان غرب به رهبری آمریکا، عزم خود را جزم ساخته تا با اسلام گرای و اسلام مقابله کند و آن را در مقابل آموزه های غرب، ملایم و انعطاف پذیر نماید. (5)

حج و جهانی شدن

در میان تمامی تکالیف و مناسک دین، هیچ یک همانند حج، جهان گرا نیست. خداوند در قرآن برای توصیف کعبه از واژه «ناس» استفاده کرده که دلیل بر فراگیر بودن آن است. در قرآن، کعبه با اوصافی همچون خانه مردم (6)، هدایت برای عالمیان (7) (هدایت جهانی)، امنیت همگانی (8) (امنیت جهانی) و قوام بشر (9) معرفی شده است.

حج و مناسک آن از مهم ترین جلوه جهان شمولی حج است؛ زیرا مهم ترین جلوه و تبلور عملی خانه خدا، همان حج و مناسک آن است که خداوند در قرآن کریم، بارها

ص: 193

-
- 1- (1) . برای نمونه ر.ک: «جهانی شدن و هویت ملی»، ص 7؛ غربی سازی جهان، سرژلاتوش، ترجمه فرهاد مشتاق صفت.
 - 2- (2) . این جریان، جهانی شدن را به استعمار فرانو تفسیر می کند. ر.ک: جهانی شدن یا استعمار مجدد: جهان اسلام در قرن بیست و یکم، محمداحسان علی محمدی؛ The Capitalist World-Economy, Immanuel Maurice Wallerstein, p68.
 - 3- (3) . این جریان با تکیه بر ارزش های اصیل خود، در پی تعامل با سایر فرهنگ هاست.
 - 4- (4) . مجموعه مقالات، جهانی شدن: فرصت ها و چالش ها...، ص 49.
 - 5- (5) . پویایی فرهنگ و تمدن اسلام و ایران (از رکود تا بیداری اسلامی) ج 2، ص 1159.
 - 6- (6) . آل عمران: 96.
 - 7- (7) . آل عمران: 96.
 - 8- (8) . ابراهیم: 35؛ بقره: 126؛ عنکبوت: 67؛ قصص: 57.
 - 9- (9) . مائده: 97.

به اصل آن و وجوب آن اشاره کرده است.

علاوه بر اینکه یک سوره در قرآن با نام حج آمده است، معمولاً آیاتی که در مورد این فریضه نازل شده نیز، جنبه عمومی دارد و با خطابات عام ذکر شده است. (1) بر این اساس حج بر خلاف دیگر عبادت‌ها، برای عموم مردم، حتی کفار تشریح شده است و اگر حج کافران قبول نمی‌شود، نه بدان جهت است که مکلف نیستند، بلکه بدان دلیل است که فاقد شرط قبولی اند. (2) البته از آنجا که این مکان، مکان توحید است، ورود غیر موحدان به این خانه ممنوع شده است. (3)

علاوه بر این در حج، نمایندگانی از همه نقاط جهان و با فرهنگ‌ها و قومیت‌های گوناگون، در زمان و مکانی واحد جمع می‌شوند تا مناسکی را انجام دهند که در سایر ادیان نیز وجود دارد. از این جهت مناسک حج، مناسکی جهان‌شمول است.

جهانی شدن، بیداری اسلامی و حج

اشاره

برخی از اندیشمندان بر این باورند که بسط ایده‌های جهانی، متأثر از آموزه‌های سکولار است تا اولاً پایه‌های ایدئولوژیک حکومت‌های اسلامی، به چالش فراخوانده شود و ثانیاً آگاهی‌های تازه (غیر از آن آگاهی که مبنای مشروعیت حکومت اسلامی است و استمرار، آن را در حوزه کشورهای اسلامی تشکیل می‌دهد) پدید آید؛ آگاهی‌هایی مانند آگاهی قومی، فرقه‌ای و نژادی، که اقتدار سیاسی را به چالش بکشد و در نتیجه، تجزیه کشورهای اسلامی را با عنایت به عوامل غیر دینی، چون قومیت و نژاد پدید آورد. (4)

ص: 194

1- (1). آل عمران: 97؛ حج: 26 و 27.

2- (2). تفسیر نمونه، مکارم شیرازی، ج 3، ص 17. [1] تفسیر کبیر، فخر رازی، ج 8، ص 164.

3- (3). (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّمَا الْمُشْرِكُونَ نَجَسٌ فَلَا يَقْرَبُوا الْمَسْجِدَ الْحَرَامَ) (توبه: 27). [2]

4- (4). ر.ک: جهان‌شمولی اسلام و جهانی‌سازی (2)، به کوشش سید طه مرقاتی، «ناامنی محدود، بررسی تهدیدهای جهانی شدن برای جهان اسلام»، اصغر افتخاری، ص 220.

بر این اساس برخی اندیشمندان بر این باورند که یکی از اهداف عمده غرب، به ویژه آمریکا، از جریان جهانی شدن، تضعیف دین اسلام است که از طریق تضعیف ساختارهای عینی و ذهنی صورت می گیرد. تضعیف ساختارهای عینی دینی، بر ایجاد نظام های سیاسی و اجتماعی استوار است که جایگاه دین را در حوزه اقتدار سیاسی و اجتماعی کمرنگ کند و این مسئله از طریق سکولار کردن جوامع اسلامی انجام می شود.

تضعیف ساختارهای ذهنی نسبت به دین، از طریق تغییر در نگرش های پیروان ادیان و جوامع درباره دین و نهادهای دینی تأمین می شود. تغییر ذهنی در برخی موارد، ماهیت معرفتی و شناختی دارد؛ مانند تصویر چهره خشن از اسلام و مسلمانان (اسلام هراسی) که هم مانع توسعه اسلام در غرب می شود و هم موجب فروپاشی مسلمانان از درون می گردد. تغییر ذهنی، گاهی نیز ماهیت رفتاری و تبلیغاتی دارد؛ مانند مصرفی شدن زندگی با روندهای نظام سرمایه داری. (1)

از این جهت جهانی شدن، مانعی در مقابل اسلام گرایی و نهضت های اسلامی است؛ ولی جهانی شدن، ظرفیت هایی را نیز برای بیداری اسلامی فراهم می کند. فرصت یا تهدید بودن جهانی شدن برای بیداری اسلامی، به همان بحث جهانی شدن و جهانی سازی برمی گردد که در بخش قبل مطرح و بررسی شد.

در این بین به نظر می رسد حج در مقام عبادتی جهان شمول، در این اثرگذاری بسیار مؤثر و نقش آفرین است. حج در جایگاه رسانه بین المللی جهان اسلام که با حضور نمایندگانی از سرتاسر جهان نمود و بروزی از جهان شمول بودن اسلام است، می تواند کارکردهای بین المللی و رسانه ای جمعی را در بیان مسائل جهان اسلام و همچنین ایجاد

ص: 195

1- (1). ر.ک: جهان شمولی اسلام و جهانی شدن (2)، «جهانی شدن ها: غربی شدن و اسلامی شدن جهان، اسلام هراسی و مدرنیته بزرگ شده»، سید رضا عاملی، ص 292.

فضای تبلیغاتی و سیاسی در راستای مطالبات جهان اسلام، بر عهده بگیرد.

در این بخش تأثیر حج بر بیداری اسلامی را در فضای جهانی شدن بررسی می کنیم.

1. تضعیف دولت ها و افزایش حضور و قدرت ملت ها

حضور پررنگ و یکپارچه ملت ها در صحنه سیاست بین الملل، ظرفیت جدیدی را برای اثرگذاری و نقش آفرینی حج فراهم می کند. جمعیت بسیاری از سراسر جهان در ایام حج گرد هم می آیند. این جمعیت، می تواند با همبستگی و یکرنگی، دولت های اسلامی را تحت فشار قرار دهد و آنها را از خواب غفلت و بی خبری بیدار کند.

جهانی شدن در بعد سیاسی و اقتصادی، نظام دولت-ملت ها را از جنبه های گوناگون به چالش می کشاند. افزایش روابط اقتصادی، شکل گیری اتحادیه ها، سازمان ها و شرکت های فراملی، قدرت دولت ها را کاهش داده است. (1) علاوه بر جریان جهانی اقتصاد، پیشرفت های خیره کننده در زمینه فناوری اطلاعات و ارتباطات، (2) مطرح شدن مسائل جهانی (3)، مانند تخریب محیط زیست و پیدایش سازمان های بین المللی غیر دولتی (4)، حاکمیت دولت ها را به چالش می کشاند. بنابراین مدیریت و اداره جامعه جهانی، از توان و ظرفیت دولت های ملی فراتر می رود. بنابراین کاهش قدرت و استقلال دولت ها و به طور کلی کارایی آنها، موجب کاهش اقتدار نظام دولت - ملت ها خواهد شد.

جهانی شدن با ایجاد تزلزل در پاره ای از مسئولیت های دولت و محدود ساختن

ص: 196

1- (1). برای نمونه ر.ک: درآمدی بر روابط بین الملل، رابرت جکسون و جرج سورنسون، ترجمه مهدی ذاکریان؛ جهانی شدن و جهان سوم، ری کیلی و فیل مارفلیت، ترجمه حسن نورائی بیدخت و محمدعلی شیخ علیان؛ جهانی کردن فقر و فلاکت استراتژی تعدیل ساختاری در عمل، احمد سیف.

2- (2). ر.ک: جهانی شدن فرهنگ و هویت، ص 84.

3- (3). ر.ک: درآمدی بر روابط بین الملل، رابرت جکسون و جرج سورنسون، ترجمه مهدی ذاکریان، ص 324.

4- (4). ر.ک: تصور و واقعیت، مرکز اطلاعات سازمان ملل متحد در تهران، صص 6 و 7.

حیطه اختیارات آن، باعث ایجاد گسست میان دولت و ملت در جوامع اسلامی و تضعیف حاکمیت ملی در این کشورها می شود که همین مسئله، می تواند برای برخی از دولت های اسلامی بحران آفرین باشد. (1)

به طور کلی در فرایند جهانی شدن، ویژگی های اصلی دولت ملی، همانند اهمیت و نقش مرزها، روبه زوال قرار می گیرد. (2)

امام خمینی (رحمه الله) با چنین نگرشی، حج را محلی برای کنشگری ملت های مسلمان برای اصلاح دولت های اسلامی می دانستند. از دید امام، وجود دولت های سرسپرده اسلامی، یکی از مشکل ها و موانع بیداری اسلامی است. (3) حتی در پیام های ایشان راجع به حج نیز این نکات بسیار به چشم می خورد. (4)

اهمیت و تأثیر نکات پیش گفته در تأثیر حج بر بیداری اسلامی، با توجه به موضع و جایگاه دولت های اسلامی در مورد بیداری اسلامی مشخص می شود؛ زیرا یکی از مهم ترین علل داخلی بیداری اسلامی، عملکرد ضعیف دولت های اسلامی است که سبب ایجاد نوعی خودباختگی هویتی در جوامع اسلامی شده است. از این جهت بیداری اسلامی، قیام و نهضتی در مقابل عملکرد حاکمان خودفروخته ای است که برای حفظ قدرت، فریفته غرب شده اند و استعمار فرانو را تسهیل می کنند.

2. افزایش اتحاد و انسجام و کمرنگ شدن هویت های قومی و فرقه ای

در فصل اول بخش دوم همین کتاب، در مورد ظرفیت عظیم حج در ایجاد وحدت و همبستگی در جهان اسلام سخن گفتیم و مکانیسم های حج در تحقق این امر مهم و

ص: 197

1- (1). ر.ک: جهان شمولی اسلام و جهانی سازی (2)، «ناامنی محدود بررسی تهدیدهای جهانی شدن برای جهان اسلام»، ص 220.

2- (2). جامعه شناسی سیاسی معاصر جهانی شدن، سیاست، قدرت، نش کیت، ترجمه محمدتقی دل فروز، صص 10-13. همچنین ر.ک: (M. Waters, Globalization (New York: Routledge, 1995).

3- (3). ر.ک: صحیفه نور، ج 11، ص 202؛ ج 12، ص 272؛ ج 14، ص 107؛ ج 15، ص 262.

4- (4). ر.ک: صحیفه حج، ج 1، صص 123، 143، 144، 147، 193، 202، 203، 252 و [1] 254.

همچنین اهمیت همگرایی جهان اسلام در تحقق بیداری اسلامی را برشمردیم.

جهانی شدن با مترکم کردن زمان و مکان، مرزهای جغرافیایی را کمرنگ می کند و با تسهیل ارتباطات میان فرهنگی، تأثیر اختلافات فرقه ای و نژادی و همچنین تمایزات مذهبی، فرهنگی و ملی را کاهش می دهد. از این جهت جهانی شدن، به انسجام فرهنگی کمک می کند. افزون بر این، تسهیل ارتباطات میان فرهنگی، شناخت میان فرهنگی را تقویت می کند و از این جهت با کاهش سوءتفاهم ها، زمینه های اختلاف و واگرایی کاهش می یابد و انسجام میان فرهنگی افزایش می یابد.

از سوی دیگر جهانی شدن که به دنبال اعمال و ایجاد هژمونی فرهنگ غرب بر جهان اسلام است، به تهدیدی برای بیداری اسلامی تبدیل می شود؛ زیرا به دنبال حذف خرده فرهنگ ها و تعمیم فرهنگ غربی در جهان است. ولی به دلیل تنوع و تکثر فرهنگی و امکانی که فناوری ارتباطی و اطلاعاتی در ارزیابی فرهنگ ها ایجاد کرده است، حتی خود سردمداران جهانی سازی نیز بر این باورند که فرهنگ جهانی غربی، نمی تواند همه فرهنگ ها را در خود جذب کند.

بر این اساس برخی اندیشمندان معتقدند که جهانی شدن به دلیل نادیده گرفتن فرهنگ های دیگر، روندی معکوس داشته است. برای نمونه برادل، معتقد است که اگر فکر کنیم «موفقیت یک تمدن به تنهایی، نقطه پایانی بر کثرت فرهنگی خواهد بود که قرن ها در تمدن های عظیم جهانی تبلور یافته است»، دچار اندیشه ای ساده لوحانه شده ایم. وی می گوید:

بسیاری از جوامع غیر غربی، شاهد بازگشت به فرهنگ آبا و اجدادی خود هستند. چنین جوامعی معمولاً به قالب مذهبی فرو می روند و بنابراین دستاورد بی درنگ فرایند نوسازی، احیای فراگیر مذهب بوده است. در جوامع غیر غربی، این احیای مذهبی در بیشتر مواقع، لزوماً حالت ضد غربی به خود می گیرد. در برخی موارد، فرهنگ غرب

به بهانه مسیحی و مخرب بودن، پس زده می شود و در پاره ای موارد، به سبب بی دینی و انحطاط، رستاخیز اسلامی بار دیگر در همه کشورهای مسلمان بالیده و تقریباً در بیشتر جاها در مسائل سیاسی، اثری ژرف داشته است... مردم در سرتاسر جهان اسلام، در برابر آلوده شدن جوامع خود به غرب زهر آگین به پا خاسته اند. (1)

3. کنشگری در عرصه بین الملل

قدرت، پتانسیل رابطه ای است که کنشگر اجتماعی را قادر می سازد به طور متفاوتی بر تصمیمات دیگر کنشگران اجتماعی تأثیر بگذارد. پتانسیل رابطه ای قدرت، شرطی نیز هست؛ ولی توسط پتانسیل ساختاری حاکم مشخص نمی شود. شبکه ها، یکی از مهم ترین موضوعات کنش اجتماعی هستند که الگوی بنیادی زندگی نوینی را می سازند. این شبکه های اجتماعی، به نحوی تعامل و معانی را سبب گشته اند. توانایی شبکه ها، کنشگران جدیدی را به وجود آورده که در مقابل مراکز قدرت، عرض اندام می کنند. با وجود این، هسته تغییرات فناوری، باعث ایجاد جامعه شبکه ای شده و نوعی جامعه جهانی شبکه ای را رقم زده است. (2)

کارکردهای حج علاوه بر جهان اسلام، فضای بین الملل را نیز شامل می شود که بهترین نمود آن، در مراسم براثت از مشرکان آشکار می شود. در این مراسم، مسلمانان می توانند مطالبات خود را با محکومیت اعمال تبعیض آمیز و سیاست های خصمانه و استثمارگرانه غرب، در تعامل با جهان اسلام فریاد کنند و از این جهت، آنها را به تغییر روش و موضع وادارند. به عبارت دیگر چنان که جامعه جهانی شبکه ای، به مثابه ساختار قدرت جدید اجتماعی، به مسلمانان قدرت و پتانسیل کنش در مقابل ساختار حاکم

ص: 199

1- (1) . جهان شمولی اسلام و جهانی سازی (2)، «جهانی سازی، تهدیدها و فرصت ها در عرصه فرهنگ و دین»، سید سعید لوسانی، ص 404.

2- (2) . ر.ک: .Gommunications Power, Manuel Castells, p 10-20.

اقتدارگرا را می دهد، (1) حج نیز در مقام رسانه امت اسلامی، می تواند جامعه ای شبکه ای در سطح بین الملل اسلامی ایجاد کند که مسلمانان در ضمن آن، ارتباطات خود را گسترش دهند، اطلاعات خود را به روز کنند و بر قدرت چانه زنی خود بیفزایند.

جمع بندی

یکی از مهم ترین مفاهیم در تحلیل و تبیین مسائل اجتماعی و سیاسی بین الملل، جهانی شدن است که در عرصه های گوناگون سیاسی، رسانه ای، اجتماعی، اقتصادی و امنیتی، تأثیرات شگرفی داشته است. از طرفی جهانی شدن درصدد تحمیل ارزش ها و فرهنگ غربی به جهان است و سعی دارد با یکسان سازی فرهنگی در جهان، خرده فرهنگ ها را در خود حل کند. از سوی دیگر بیداری اسلامی برای تقویت هویت دینی اسلامی، به دنبال عزت طلبی هویتی خود در مقابل جهان غرب است. نهضت های اسلامی، غرب را عامل و مجری استعمار سیاسی، فرهنگی و اقتصادی جهان اسلام می دانند. امروزه حاصل این استعمار را می توان در هژمونی تمدنی غرب بر جهان اسلام مشاهده کرد.

از این جهت جهانی شدن و بیداری اسلامی، دو مؤلفه متخاصم و در مقابل هم تعریف می شوند که هر یک درصدد حذف دیگری و از بین بردن کارکرد آن است.

در این شرایط، حج در مقام عبادتی جهان شمول که نمایندگانی از سرتاسر جهان اسلام را برای انجام مناسکی واحد، در زمان و مکانی واحد گرد هم جمع می کند، ظرفیت های زیادی را برای تقویت بیداری اسلامی در شرایط جهانی شدن فراهم می کند.

افزون بر این، هرچند جهانی شدن، به دلیل ایجاد سیطره فرهنگ غربی، تهدیدی برای فرهنگ اسلامی است، ولی در عمل، این ایده با مشکلات زیادی مواجه شده است. از طرفی با توجه به بسترهای تعاملی و ارتباطی جهانی شدن، زمینه مستعدی

ص: 200

1- (1). آقای نبی الله ابراهیمی در مقاله «تأثیر شبکه های اجتماعی و کانال های ماهواره ای در وقوع و تکوین انقلاب های عربی»، این موضوع را بررسی کرده است. (ر.ک: بیداری اسلامی در جهان عرب؛ مطالعات نظری و موردی، صص 167-191).

برای ترویج و توسعه فرهنگ دینی و همچنین تعامل گسترده و بدون مرز نیروهای اسلامی ایجاد می شود. از این جهت جهانی شدن فرصت خوبی برای بیداری اسلامی است. حج آوردگاه بسیار مناسبی برای استفاده بیداری اسلامی از این فرصت جهانی شدن است.

ص:201

حج گنجینه عظیمی از معارف الهی است که آثار روحی، فکری و رفتاری برای سلوک فردی انسان و آثار سیاسی، فرهنگی و اقتصادی برای تکامل و رشد جامعه دارد. هرچند همه این جنبه‌ها، ظرفیت عظیمی را برای بررسی و تحقیق فراهم می‌کند، ولی ابعاد اجتماعی حج با رویکردی تمدنی، کمتر بررسی شده است؛ در حالی که توجه به آثار تمدنی این فریضه عظیم الهی، در این مقطع از تاریخ جهان، ضرورتی اجتناب ناپذیر است؛ زیرا از یک سو تمدن لیبرال دموکراسی، با داعیه تمدن پایان تاریخ، به دنبال جهانی سازی خود است و در مسیر جهانی سازی، مهم ترین چالش خود را اسلام تمدنی می‌داند و از سوی دیگر با بیداری اسلامی، بار دیگر زمینه تحقق امت اسلامی پدید آمده است.

پرواضح است در عصر حاضر، برای پویایی و بالندگی این امت و مقابله تام و تمام با جهان کفر و الحاد، راهی جز پیمودن مسیر تحقق تمدن اسلامی با تمام لوازم

تمدنی آن پیش روی امت اسلامی نیست. بنابراین لازم است با رویکردی تمدنی، تمامی آموزه‌ها و ظرفیت‌های جهان اسلام، بازخوانی شود و نقشه‌ای جامع برای تحقق تمدن اسلامی طراحی گردد تا حرکت و پتانسیل جهان اسلام، در مسیر واقعی خود قرار گیرد.

بنابراین از طرفی بیداری اسلامی، خود را در مقابل استیلای فرهنگی، سیاسی و اقتصادی غرب تعریف می‌کند و از این جهت بیداری اسلامی در لایه‌های تمدنی، به مصاف غرب می‌رود و از طرف دیگر، حج در مقام عبادتی فراگیر، با کارکردهای سیاسی و اجتماعی ژرف، ابعاد تمدنی نوینی را برای جهان اسلام فراهم می‌کند.

در این فصل قصد داریم پس از بیان اهمیت ابعاد تمدنی، جنبه‌های تمدنی حج و بیداری اسلامی را مرور کنیم و در پایان، تأثیر ابعاد تمدنی حج در بیداری اسلامی را مرور نماییم.

ابعاد تمدنی بیداری اسلامی

تمدن اسلامی پس از دوران اوج خود، دچار نوعی افول شد. تمدن اسلامی از قرن اول تا قرن پنجم قمری، رو به پیشرفت بود، سپس رفته رفته تنزل کرد و با حمله مغول، افول نمود. با این همه این تمدن، از بین نرفت و در مرحله دوم ترقی که از آخرین دهه قرن هفتم تا پایان قرن یازدهم ادامه یافت، سه امپراطوری بزرگ در ایران (صفویه)، ترکیه (عثمانی) و هند (گورکانیان) شکل گرفت. این مرحله اعتلا، از آغاز قرن دوازدهم تا اواسط قرن سیزدهم، رو به افول گذاشت و اینک در جهان سوم، نشانه‌هایی از سومین موج اعتلای تمدن اسلامی به چشم می‌خورد. (1)

ص: 204

1- (1). تأملاتی سیاسی در تاریخ تفکر اسلامی (مجموعه مقالات)، به اهتمام موسی نجفی، «مدخلی بر تاریخ اندیشه سیاسی در اسلام و ایران»، موسی نجفی، ص 13.

هرچند میراث فکری اسلامی، در مورد جامعه و نظام های سیاسی و نیز مفاهیم مرتبط با آنها، در آثار بزرگان و اندیشمندان همچون فارابی (1)، ابن خلدون (2)، ماوردی (3)، غزالی (4)، ابن قتیبه (5) و قاضی عبدالجبار (6)، بسیار غنی و پربار است، ولی اندیشمندان اسلامی، از زمانی نگارش و تحقیق در مورد پدیده های مرتبط با جامعه و نظام های سیاسی را آغاز کردند که جامعه و حکومت اسلامی، رو به ضعف و سستی نهاده بود (از آغاز قرن چهارم هجری به بعد)؛ حال آنکه همتایان اروپایی آنها، از آغاز قرن پانزدهم میلادی، یعنی همزمان با اوج گرفتن و ترقی جوامع و نظام های سیاسی خود، چنین فرایندی را آغاز کردند. (7)

در نتیجه، این پشتوانه غنی فکری، نمود عینی و عملیاتی کمتری داشت؛ بنابراین برخی اندیشمندان معتقدند، تفکرات سیاسی اسلامی، تنها بعد از تلاش های کاربردی مسلمانان در مورد ایجاد امپراطوری اسلامی به ثمر نشست. (8)

احیای تمدن اسلامی در دوران معاصر، با توجه به روند پرشتاب بیداری اسلامی، اهمیتی دوچندان می یابد و می توان بیداری اسلامی را در افق احیای تمدن اسلامی، تفسیر و تحلیل کرد. (9) بر این اساس جنبش های اسلامی را می توان تجدید حیات یک

ص: 205

1- (1) . ر.ک: اندیشه های اهل مدینه فاضله، ابونصر محمد فارابی، ترجمه و تحشیه جعفر سجادی.

2- (2) . ر.ک: مقدمه ابن خلدون، ترجمه محمد پروین گنابادی.

3- (3) . ر.ک: الاحکام السلطانیة و الولايات الدینیة، ابی الحسن علی بن محمد بن حبیب البصری البغدادی الماوردی.

4- (4) . ر.ک: احیاء علوم الدین، ابوحامد محمد غزالی، ترجمه مؤیدالدین محمد خوارزمی؛ الاقتصاد فی الاعتقاد، ابوحامد محمد غزالی.

5- (5) . ر.ک: الامامة و السیاسة، ابی عبدالله بن مسلم بن قتیبه الدینوری.

6- (6) . ر.ک: المغنی فی ابواب التوحید و العدل، قاضی عبدالجبار.

7- (7) . ر.ک: کتاب بیداری اسلامی (المجتمع و الدولة فی الوطن العربی)، سعدالدین ابرهیم، ترجمه کمال باعجری، ص 100.

8- (8) . ر.ک: Modern Islamic Political Thought, Hamid Enayat, p 10-69.

9- (9) . ر.ک: مقالات برگزیده همایش بیداری اسلامی در اندیشه سیاسی حضرت آیت الله العظمی امام خمینی و حضرت آیت الله

العظمی خامنه ای، «بیداری و احیای تمدن اسلامی با تأکید بر اندیشه سیاسی رهبری»، عبدالحکیم سلیمی، صص 649-692. [1]

جهان بینی تمدنی مبتنی بر نظم نوین جهانی اسلامی دانست که با نظم جهانی سکولار مخالف است. (1)

بر این اساس اهمیت دستیابی به مرحله تمدنی در بیداری اسلامی را در دو نکته می توان یافت:

1. جنبش های انقلابی موفق، دربرگیرنده دو مرحله تخریبی و تأسیسی هستند. از این منظر، مرحله بنیادی و اصلی هر انقلاب، آفرینش و نهادمندی سامان سیاسی نوین است و انقلاب پیروزمند، نیازمند ایجاد نظم سیاسی نوین یا دولتی نوین است. (2) بنابراین بیداری اسلامی برای حضور پایا و پویا، باید علاوه بر موضع سلبی و انتقادی نسبت به وضع موجود، در مورد آینده پس از قیام نیز برنامه های ایجابی و عملیاتی داشته باشد.

2. برای حفظ دستاوردهای نهضت، رسیدن به مرحله تمدنی لازم است؛ زیرا نهضت سازی و جنبش، اولین مرحله بیداری اسلامی است که با هدف نظام سازی سیاسی و تکامل بیداری اسلامی - منوط به ورود به مرحله دوم - است. به عبارت دیگر بیداری اسلامی در مرحله اول، با استعمار خارجی در مقابل غرب و مدرنیته و در مرحله دوم با استبداد داخلی در مقابل حاکمان وابسته، ایستادگی و مبارزه می کند. اما توقف در این مرحله، به شکست بیداری اسلامی و از بین رفتن دستاوردهای بیداری اسلامی منجر می شود؛ زیرا بالاتر از نظام لیبرال دموکراسی غرب، تمدن غرب وجود دارد که این نظام را حمایت می کند. اگر بیداری اسلامی با ارائه نظام سیاسی اسلام، فقط با نظام لیبرال دموکراسی مقابله کند، در صورت فقدان نظام تمدنی، برای تداوم خود پشتیبانی ندارد؛ در نتیجه نظام سیاسی، شکست خواهد خورد. (3)

ص: 206

Political Islam world Political and Europe, Democratic Peace and Euro-Islam Versus Global Jihad, . (1) -1
Bassam Tibi.

2- (2) . ر.ک: سامان سیاسی در جوامع دستخوش دگرگونی، ساموئل هانتینگتون، ترجمه محسن ثلاثی، ص 388.

3- (3) . ر.ک: تمدن برتر، نظریه تمدنی بیداری اسلامی و طرح عالم دینی، موسی نجفی، صص 194 و 195.

ابعاد تمدنی حج را از دو منظر می‌توان بررسی کرد: از یک منظر با نگاهی کلان، به تمامیت حج به جایگاه و کارکرد حج ابراهیمی در تمدن اسلامی توجه می‌شود و از منظر دیگر با الهام‌گیری از مناسک حج، به کارکردهای این مناسک الهی، در تحقق و مهندسی تمدن اسلامی توجه می‌شود. در این بخش برای جلوگیری از اطاله کلام فقط رویکرد اول را بررسی می‌کنیم.

در این رویکرد حج در چهار حوزه تمدنی، نقش آفرین است؛ نقش اصلی حج در شکل‌گیری تمایلات تمدنی و نقش فرعی آن در شکل‌گیری اندیشه‌ها، هویت و فرهنگ تمدنی و نقش تبعی آن در شکل‌گیری محصولات و سبک زندگی است.

1. نقش حج در شکل‌گیری تمایلات تمدنی

از کارکردهای محوری و مهم حج، شکل‌دهی تمایلات مؤمنانه و ایجاد همدلی امت اسلامی در جایگاه پایگاه اساسی شکل‌گیری تمدن اسلامی است.

تمایلات، عاطفه‌ها و احساسات، از ارکان مهم یک جامعه و تمدن بشری است که در حیات اجتماعی خود بدان پایبند هستند. هر جامعه‌ای متناسب با حس زیباشناسی خود، گاه به مسائلی علاقه روحی و کشش درونی پیدا می‌کند و گاه از موضوع و مطالب دیگری متنفر است؛ همین تمایلات با تعامل با اندیشه‌هاست که مبدأ ابراز رفتارها و موضع‌گیری می‌شود.

بر این اساس کارکرد حج در شکل‌گیری تمایلات الهی مشخص می‌شود؛ تمایلاتی که زیرساخت تمدن اسلامی است. در حج ابراهیمی، بخشی از مسلمانان جهان از اقوام و ملل مختلف و با رنگ‌ها و نژادهای گوناگون، با شور و اشتیاق به سوی مرکز عرفان و عشق، مکه مکرمه حرکت می‌کنند و با فراموش کردن همه تفاوت‌ها و اختلاف‌های

ظاهری و قومی و قبیله ای، همایشی عظیم را طرح ریزی می کنند.

آنان از هر مذهبی که باشند و فارغ از رنگ و نسب و هرگونه برتری، یک صدا و یک دل، در یک زمان و مکان، به سوی معبود خود می شتابند و یک صدا، ندای «اللهم لیبک» را سر می دهند و حج، مرکزی می شود برای قیام همه مسلمانان جهان که پروانه وار به گرد نماد توحید می چرخند و از برکات آن، بهره ها می برند.

قرآن یکی از حکمت های و جوب حج را منافی می داند که مسلمانان آن را مشاهده می کنند: لَيْسَ هَدُوا مَنَافِعَ لَهُمْ . به نظر مرحوم علامه طباطبایی، مهم ترین منافع مورد نظر در این آیه، استحکام هرچه بیشتر پیوند برادری و همبستگی میان مؤمنان و نشان دادن قدرت آنان در صورت حفظ این یگانگی است و برای تحقق چنین هدف والایی در ایام حج، جدال و منازعه حرام شده است. (1)

2. نقش حج در شکل گیری اندیشه های تمدنی

دومین کارکرد مهم حج، شکل گیری اندیشه های تمدنی در دو لایه عمومی و تخصصی است. در برخی روایات، از منافع علمی و آثار فرهنگی حج و نقش آن در نشر معارف اهل بیت (علیهم السلام) و تفقه در دین یاد شده است. (2) این ثمره گران قدری برای زائران بیت الله و شیفتگان اسلام نبوت و امامت و تشنه کامان زمزم ولایت است که به سرزمین وحی، یعنی خاستگاه اهل بیت پیامبر اکرم (ص) و مهد نشو و نمای آنان بیایند و اسلام ناب و فقه خالص و بی آرایش اسلام و قرآن را از زبان حاملان آن بشنوند و با امام وقت خود، ملاقات کنند و احکام و شرایع دین را از زبان اهلس بشنوند و بدعت های رایج را از

ص: 208

1- (1) . المیزان فی تفسیر القرآن، ج 14، ص 369.

2- (2) . امام رضا (ع) در بیان علت و جوب حج فرمود: «... مع مافیة من التفقه و نقل اخبار الائمه الی کل صقع و ناحیه» (بحار الانوار، ج 96، ص 40).

چهره دین بزاینند و در مراجعت به دیار خود، اخبار و آثار وارثان وحی را به سراسر جهان ببرند و برای خویشان و آشنایان و مردم شهر و دیار خود بازگویند.

در سایر عصرها نیز این بهره عملی، کم و بیش در دسترس است؛ زیرا مسلمانان و نمایندگان امت و عالمان دین، از هر ناحیه به حج می آیند و فرصتی دست می دهد که از تضارب آرا و تبادل افکارشان، حق و باطل بازشناخته شود و پیام آن به گوش جان ها برسد.

سنت عملی پیامبر اکرم(ص) در حجه الوداع، در جای جای مشاعر و مواقف، بر این قرار گرفته بود که از اجتماع مردم بهره برداری نموده، مناسک حج، مسائل فقهی، اخلاقی، اجتماعی، اقتصادی و سیاسی دین را به آنان تعلیم نماید. خطبه های آن حضرت در این سفر، در مواضعی همچون مسجد خیف در منا (1)، در صحرای عرفات و خطبه حضرت در پایان حجه الوداع در غدیر خم، همه بیانگر این معناست.

در زمان امامان معصوم(علیهم السلام) و در سیره همه اصحاب هم، این سیره نبوی دنبال شد. امام باقر(ع) از مراسم حج، برای گفت و گو با مسلمانان مناطق مختلف اسلامی، بهره فراوان می برد. مجلسی (2) و احمد بن علی طبرسی (3)، شماری از مناظرات آن حضرت را گرد آورده اند. در میان مناظرات امام باقر(ع)، از مناظره با پیشوای مسیحیان شام، قتاده بن دعامه، عمر بن ذر قاضی و نافع مولی ابن عمر می توان نام برد. (4)

توجه به این بعد از حج در این زمان، ضرورتی بیش از پیش پیدا می کند. رسیدن به اندیشه تمدنی و تولید نرم افزارهای مناسب شکل دهی تمدن اسلامی، نیازمند آن است که همفکری وسیع و عمیقی در امت اسلامی شکل گیرد و موسم حج، به دلیل ایجاد همدلی،

ص: 209

-
- 1- (1) . کنز العمال فی سنن الاقوال و الافعال، علی بن حسام الدین متقی، ج 3، ص 23.
 - 2- (2) . بحار الانوار، محمدباقر مجلسی، ج 46، صص 233-286 و 347-359.
 - 3- (3) . الاحتجاج، احمد بن علی طبرسی، ج 2، صص 321-331.
 - 4- (4) . ر.ک: الکافی، ج 8، ص 120؛ [1] سیر اعلام النبلاء، محمد بن احمد ذهبی، ج 5، ص 95.

می تواند زمینه مناسبی برای این امر مهم باشد و کانون اصلی ایجاد همفکری گردد. باید از این فرصت طلایی به نحو احسن استفاده کرد و تمامی همایش ها و جلسات علمی، به صورت دقیق برنامه ریزی شود و از تمامی توان و ظرفیت فکری جهان اسلام، در شکل دهی امت اسلامی استفاده نمود. پرواضح است که این فعالیت ها، نباید تنها به این ایام خلاصه شود، بلکه کارها باید مستمر، عمیق، کاربردی و ناظر به تحقق تمدن نوین اسلامی باشد.

3. نقش حج در شکل گیری هویت تمدنی

تمدن سازی، فرایندی است که در آن، عوامل متعددی دخیل است؛ از جمله این عوامل، برقراری ارتباط فرد با جامعه و نظام تمدنی موجود است. به دیگر بیان در نظام تمدنی، نه تنها فرد و جامعه، ستیزی با یکدیگر ندارند، بلکه با یکدیگر تعامل دارند. (1) این ارتباط از این جهت مهم است که هویت فرد، امری رابطه ای یا همان برساخته ای اجتماعی است. (2)

کارکرد هویت تمدنی در فضای داخلی جامعه، ایجاد انسجام و همبستگی اجتماعی است و به منافع فرد و منافع جامعه شکل می دهد. (3) بنابراین جامعه ای می تواند وصف تمدن را به خود بگیرد که در آن به هم پیوستگی و همبستگی میان افراد با یکدیگر و میان افراد و نهادهای سیاسی وجود داشته باشد. در حقیقت دو گروهی که یکدیگر را دشمن آشتی ناپذیر می انگارند، نمی توانند پایه یک اجتماع سیاسی را فراهم سازند؛ مگر آنکه این برداشتشان از یکدیگر دگرگون شود. یعنی گروه های سازنده یک جامعه، باید تا اندازه ای مصالحشان منطبق بر هم باشد. (4) بنابراین برای اینکه ارتباط مؤثر فرد با جامعه شکل گیرد، فرد باید

ص: 210

1- (1). جستاری نظری در باب تمدن، ص 75.

2- (2). ر.ک: نظریه اجتماعی سیاست بین الملل، الکساندر ونت، ترجمه حمیرا مشیرزاده، صص 19 و 470.

3- (3). ر.ک: همان.

4- (4). گذار به دموکراسی ملاحظات نظری و مفهومی، ساموئل پی. هانتینگتون، ترجمه و تألیف محمدعلی کدیور، ص 20.

هویتی مناسب با هویت جامعه داشته باشد و هر دو از منابع هویتی یکسانی تغذیه شوند. شکل گیری این هویت، سبب تعامل میان فرد و جامعه و همبستگی میان آنها می شود.

از سوی دیگر هویت تمدنی «دیگر بود» (1)، خود را نیز تعریف و تعیین می کند که این «دیگر بود»، در اثر تعامل با محیط پیرامونی شکل می گیرد. (2) این امر هم در درون گستره تمدنی و هم در بیرون از آن و در تعامل با سایر حوزه های تمدنی رخ می دهد و بر اساس آن، دوست و دشمن مشخص می شوند.

در حج هر دو بعد سلبی و ایجابی هویت تمدنی وجود دارد:

1. بعد ایجابی: حج بروزی از وحدت و انسجام جهان اسلام است که با حضور یکپارچه نمایندگانی از سرتاسر جهان اسلام، برای انجام اعمالی یکسان در زمان و مکانی واحد تحقق می یابد. به این ترتیب حج نظام ارتباطات جهان اسلام را در بستر اشتراک هویتی سامان می دهد و با استفاده از خاطرات و حافظه تاریخی یکسان، همه مسلمانان را به هویت تمدنی یکسان فرا می خواند.

2. جنبه سلبی: برائت از مشرکان از بهترین بروزهای غیریت ساز اسلام است که ضمن بروز وحدت هویتی مسلمانان بر محور توحید، وجود دشمن و هویت مغایر با ارزش های اسلامی را نیز بیان می کند. به عبارت دیگر در برائت از مشرکان، توجه به تفاوت های هویتی نیز در راستای ایجاد انسجام و همگرایی هویتی تعریف می شود.

4. نقش حج در شکل گیری سبک زندگی اسلامی و محصولات تمدنی

کارکرد تمدنی دیگر حج، شکل دهی سبک زندگی اسلامی و نزدیک کردن فرهنگ های مختلف به فرهنگ اصیل اسلامی است. حج می تواند مؤثرترین عامل مبادله فرهنگی و فکری

ص: 211

1- (1) .Other.

2- (2) . ر.ک: نظریه اجتماعی سیاست بین الملل، الکساندر ونت، ترجمه حمیرا مشیرزاده.

و محلی، برای طرح سبک زندگی و فرهنگ اصیل اسلامی، در همه زمینه های زندگی باشد. نمایندگان و رهبران مذاهب اسلامی، باید با استفاده از این فرصت، آثار، اخبار و سیره پیامبر خدا را در زمینه های مختلف اعتقادی، سیاسی، اخلاقی، اقتصادی و اجتماعی بازگو کنند.

در روایات اسلامی، یکی از فواید حج، نشر اخبار و آثار پیامبر خدا(ص) به تمام بلاد اسلامی ذکر شده است. هشام بن حکم، یکی از یاران امام صادق(ع) می گوید: از آن حضرت درباره فلسفه حج و طواف کعبه سؤال کردم؛ ایشان فرمود:

انَّ اللَّهَ خَلَقَ الْخَلْقَ ... وَأَمَرَهُمْ وَنَهَاهُمْ مَا يَكُونُ مِنْ أَمْرِ الطَّاعَةِ فِي الدِّينِ وَ مَصْلَحَتِهِمْ مِنْ أَمْرِ دُنْيَاهُمْ، فَجَعَلَ فِيهِ الْاجْتِمَاعَ مِنَ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ لِيَتَعَارَفُوا وَلِيَتَرَبَّحَ كُلُّ قَوْمٍ مِنَ التَّجَارَاتِ مِنْ بَلَدٍ إِلَى بَلَدٍ . . . وَلِيَتَعَرَفَ آثَارُ رَسُولِ اللَّهِ (ص) وَ تُعَرَفَ أَخْبَارُهُ وَيُذَكَّرَ وَلَا يُنْسَى. (1)

خداوند این بندگان را آفرید ... و دستوراتی در طریق مصلحت دین و دنیا به آنها داد؛ از جمله اجتماع مردم شرق و غرب را در آیین حج مقرر داشت تا مسلمانان یکدیگر را به خوبی بشناسند و از حال هم آگاه شوند. هر گروهی سرمایه های تجاری را از شهری به شهر دیگر منتقل کند ... و برای اینکه آثار پیامبر 9 و اخبار او شناخته شود و مردم آنها را به خاطر آورند و هرگز فراموششان نکنند.

رسوخ سبک زندگی غربی در جهان اسلام و بیگانه شدن از سیره نبوی، از موانع جدی بر سر راه تحقق امت اسلامی است. از مشخصه های بارز هر امتی، تحقق سبک زندگی است و اسلام به عنوان دینی جامع، خود منادی سبک زندگی خاص خود است.

روح حاکم بر سبک زندگی اسلامی، تحقق عبودیت تام انسانی در همه شئون حیات است و عبودیت یعنی تحقق توحید عملی. تحقق توحید، خواست تمامی پیامبران الهی است و این همان، غایت و مقصدی است که انسان باید به آن راه پیدا کند و به آن مقام برسد. توحید یعنی جریان ولایت حضرت حق در همه شئون حیات انسانی (فردی و

ص: 212

اجتماعی) و تسلیم شدن اراده انسان در همه حوزه های ارادی خود و در تمامی لایه های آن (روحی، ذهنی، عملی). با این نگاه ایام حج به دلیل آماده بودن دل ها، زمینه مناسبی است تا سبک زندگی توحیدی، به خوبی به سفیران تمامی ملت ها، آموزش داده شود تا به عنوان تحفه ارزشمند حج، به دیار خود ببرند.

محرمات و واجبات مناسک حج و همچنین فضای کلی اعمال حج، روایتگر سبکی از زندگی اسلامی است که بر کانون خدامحوری و تعاطف اجتماعی است. مسلمانان در حج، نوعی از زندگی مبتنی بر اخلاق را در زندگی محبت آمیز در کنار هم تمرین می کنند که کسی حق نزاع، ناسزا و جدال را ندارد و برای جلوگیری از فخرفروشی، هرگونه مظاهر تفاوت و برتری از بین می رود؛ زیرا زائران از لباسی یکسان برخوردار و حتی با تراشیدن موی سر، بیشترین تشابه و یک رنگی را به دست می آورند و از هرگونه ابزار زینت و تفاخر به دورند. حاصل این زندگی، مهرورزی اجتماعی و احترام به حقوق دیگران است.

تقویت بعد تمدنی بیداری اسلامی در حج

تا به اینجا اهمیت و ضرورت رویکرد تمدنی در بیداری اسلامی برای تحقق چشم انداز بیداری اسلامی مشخص شد. حج در مقام عبادتی پویا که ابعاد سیاسی و اجتماعی آن، رویکردی بین المللی دارد، در تقابل با ابعاد تمدنی غرب نیز توان یاری بیداری اسلامی را دارد.

چنان که گذشت، بیداری اسلامی در مرحله نهایی، باید به تمدن اسلامی ختم شود؛ در غیر این صورت، چنانچه نهضت های اسلام گرا، تنها به استقرار نظام سیاسی اسلام در اداره جامعه ختم شود، دوام نظام سیاسی زیاد نخواهد بود؛ زیرا نظام سیاسی، باید از سوی نظام تمدنی حمایت شود.

نظام تمدنی غرب، به نظریاتی مثل نظریه پایان تاریخ فوکویا یا جنگ تمدن‌های هانتینگتون منجر می‌شود که تمدن غرب را تمدن برتر و آخرین حد پیشرفت و کمال بشر معرفی می‌کند. در مقابل، در اسلام نظریه مهدویت، این نظر را رد می‌کند و با ارائه پایان معنوی و آسمانی برای خلقت، بر نظریات مادی گرایان غرب خط بطلان می‌کشد. (1)

در حقیقت تمدن غربی، به سخن بزرگان خود مانند اسپنگلر، هانتینگتون، فوکویاما و نیچه، به پایان خود رسیده است. در این میان اسلام هویت جو، در صورت بازگشت به پارسایی و معنویت و گذر از چنبره‌های مادیت، می‌تواند آماده‌گر ظهور بقیه الله باشد و آینده تمدنی را از آن خود کند. (2)

برخی اندیشمندان پس از اینکه قیام تحریم تنباکو را نقطه عطف موج اول و مشروطه را امواج دوم بیداری اسلامی در ایران می‌دانند، انقلاب اسلامی را موج سوم بیداری اسلامی معرفی می‌کنند که بر اساس نظریه اسلامی ناب سنتی - تاریخی ولایت فقیه، شکل گرفته است. تفصیل این موج، موج چهارم بیداری اسلامی است که همان تفصیل آرمان تاریخی تشیع، یعنی مهدویت است. به این ترتیب در تشیع، مهدویت در تداوم ولایت مطرح می‌شود. (3) بر این اساس می‌توان مهدویت را در راستای افق ایده آینده بیداری اسلامی تحلیل کرد. (4)

یکی از تعالیم و معارف مهم حج، پیوند و تقویت ارتباط با امام زمان (عج) است. (5) به این ترتیب حج و انتظار و اعتقاد به موعود (مهدویت) با یکدیگر گره می‌خورد.

ص: 214

-
- 1- (1). ر.ک: تمدن برتر: نظریه تمدنی بیداری اسلامی و طرح عالم دینی، موسی نجفی، صص 194-198.
 - 2- (2). ر.ک: انقلاب اسلامی و نظریه پایان تاریخ، محمد مددیپور، صص 51 و 52.
 - 3- (3). ر.ک: انقلاب فرامردن و تمدن اسلامی (موج چهارم بیداری اسلامی)، موسی نجفی، صص 28-32.
 - 4- (4). ر.ک: تأملی بر نهضت بیداری اسلامی، عباسعلی حیدری، صص 66-75.
 - 5- (5). ر.ک: حج و مهدویت، حسینی الهی نژاد.

موعدگرایی ابعاد گوناگون سیاسی و اجتماعی دارد که بیداری اسلامی را تقویت می کند.

مبارزه با ظلم، قیام و انقلاب، تشکیل حکومت جهانی اسلامی و در نتیجه امید به آینده و تلاش برای اصلاح، از تعالیم و دستاوردهای مهم گفتمان مهدویت است که دستاوردهای کلان و چشم انداز انحصار طلبانه غرب، در جهان شمول کردن لیبرالیسم را به چالش جدی می کشد.

به عبارت دیگر یکی از کارکردهای مدرنیسم غربی، گسستگی بین تاریخ گذشته، اکنون و آینده است؛ ولی بیداری اسلامی در برابر این گسست، نوعی پیوستگی ایجاد می کند؛ یعنی بین گذشته اسلامی (سنت)، وضعیت فعلی و آینده، «پیوست» برقرار می کند. (1)

حج بستری فرهنگی و تمدنی است که این پیوستار تاریخی - تمدنی را به خوبی اجرا می کند:

گذشته: حج علاوه بر اینکه به نوعی تاریخ ادیان توحیدی و ابراهیمی را تداعی می کند، مهد تاریخ و تمدن اسلامی است. نزول وحی و تثبیت و گسترش اسلام و خاطرات سرنوشت ساز و ماندگار اسلام، با کعبه پیوندی ناگسستنی دارد. به عبارت دیگر حج هویت تمدنی زائران را تقویت می کند.

حال: حج نمایشی از اقتدار سیاسی و دینی مسلمانان است که با نیم نگاهی به گذشته، منبع عظیم قدرت دینی در عرصه بین الملل را نشان می دهد. این فضا ضمن روحیه بخشی و انسجام آفرینی، حاکی از پتانسیل زیاد اسلام در خلق تمدنی پایا و پویاست.

آینده: آینده نگری تمدن گرایانه، از جهتی به برنامه و تدبیر و از جهتی به شوق، انگیزه و امید نیاز دارد. تجمع مسلمانان در حج به علاوه الگوی مهدویت که حکومتی جهانی را در خود جای داده است، برنامه و امید را در مسلمانان برای خلق تمدنی جدید ایجاد می کند؛ تمدنی مبتنی بر حضور دین در عرصه سیاسی و اجتماعی.

ص: 215

1- (1). ر.ک: تمدن برتر: نظریه تمدنی بیداری اسلامی و طرح عالم دینی، ص 100.

افزون بر رویکرد و ماهیت تمدنی حج که در نگرشی کلان نگر، آینده نگرانه و امیدبخش به هستی - که در ارتباط حج با ولایت و ظهور منجی آخرالزمان بروز پیدا می کند - حج در هر چهار بعد تمدنی، در ارتباط با بیداری اسلامی تحلیل پذیر است:

1. تمایل تمدنی، اولین مرحله بیداری اسلامی است که سبب انقلاب درونی و احساس نیاز برای تغییر وضع موجود در مسلمانان می شود. این روحیه است که مسلمان را برای بازیابی عزت تاریخی مسلمانان در مقابل غرب و استعمار به پا می خواند.

2. پس از شکل گیری تمایل تمدنی و ایجاد مطالبه عمومی در جهان اسلام، وقتی وارد مبارزه می شویم، به یک نظام اندیشه ای سیاسی نیاز است تا بر اساس آن، قیام و نهضت پیش برود. این نظام فکری و اندیشه ای است که برنامه های بیداری اسلامی و چشم انداز آن را تدوین می کند.

3. بحث هویت تمدنی نیز از ارکان مهم تمدنی بیداری اسلامی است. یکی از مهم ترین علل داخلی بیداری اسلامی، احساس سرخوردگی و تحقیر تاریخی و در نتیجه تلاش برای بازگشت به هویت و عزت اسلامی بود که در بخش دوم کتاب به تفصیل بیان شد.

4. کارکردهای اقتصادی حج، رهاورد بسیار مناسبی برای مباحث دستاوردهای تمدنی حج محسوب می شود که در بخش دوم کتاب گذشت.

جمع بندی

تمدن، از مباحث مهم در تحلیل های کلان اجتماعی و سیاسی جهان اسلام است که دیدی جامع را پدید می آورد. جهان اسلام پس از فراز و نشیب های تمدنی، هم اکنون در ایستگاه بیداری اسلامی، در تکاپوی دستیابی به عزت و اقتدار تمدنی خود است. در مقابل جریان بیداری اسلامی، غرب داعیه انحصار تمدنی دارد و خود را در مقام آخرین

حد پیشرفت و الگویی تمام عیار و انحصاری، برای کشورهای در حال توسعه و اسلامی معرفی می کند. طبیعی است بیداری اسلامی برای باقی ماندن در این میدان مبارزه و تحقق اهداف خود، باید چنین رویکردی داشته باشد و از همه ظرفیت های خود برای تحقق این مهم بهره برد و حتی در صورت ضعف اقتصادی و نظامی، با بهره گیری از نقاط فرهنگی و هویتی، بر اعتبار تمدنی خود بیفزاید. (1)

در این میان حج که در بستری کاملاً نرم افزارانه جریان دارد، نمودی شکوفا از قدرت نرم جهان اسلام است که ضمن برخورداری از جنبه های مختلف تمدنی، در راستای اعتبار تمدنی جهان اسلام نیز حرکت می کند. تجمع عظیم مسلمانان در حج، آنها را متوجه نکات مشترک و قدرت عظیم انسانی و ایمانی آنها می کند و با برپایی مراسم برائت از مشرکان، ضمن تقویت انسجام هویت تمدنی آنها در مقابل غرب، دشمن مشترک را عامل دیگری در انسجام جهان اسلام معرفی می کند.

ص: 217

1- (1). ر.ک: فصلنامه علمی - پژوهشی علوم سیاسی، «نقش انقلاب اسلامی و الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت در ایجاد تمدن اسلامی - ایرانی»، رسول نوروزی، ش 60، صص 59 و 60.

1. آثار معنوی و تربیتی حج، ولی الله رستگاری جویباری، تهران، مؤلف، 1377.
2. آمریکا و اسلام سیاسی: رویارویی فرهنگ ها یا تضاد منافع، فواز جرجیس، ترجمه سید کمال سروریان، تهران، پژوهشکده مطالعات راهبردی، 1382.
3. آموزه ها و آثار اجتماعی حج، حسین بافکار، تهران، مشعر، 1391.
4. آناتومی جامعه، مقدمه ای بر جامعه شناسی کاربردی، فرامرز رفیعی پور، تهران، شرکت سهامی انتشار، 1387.
5. آیت الله بروجردی آیت اخلاص، عبدالرحیم اباذری، تهران، مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی، 1383.
6. آینده جنبش های اسلامی پس از 11 سپتامبر، رفعت سیداحمد و عمرو الشوبکی، ترجمه میثم شیروانی، تهران، دانشگاه امام صادق، 1387.
7. الاحتجاج، احمد بن علی طبرسی، بیروت، چاپ محمدباقر موسوی خراسان، 1401ه.ق.
8. الاحکام السلطانیة و الولايات الدینیة، ابی الحسن علی بن محمد بن حییب البصری البغدادی الماوردی، بیروت، دارالفکر، 1966 م.
9. احیاء علوم الدین، ابوحامد محمد غزالی، ترجمه مؤیدالدین محمد خوارزمی، تهران، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، 1375.
10. اخلاق و سیاست در اندیشه سیاسی اسلام، رضا خراسانی، قم، بوستان کتاب، 1387.
11. ارتباطات جهانی در حال گذار، حمید مولانا، چ 1، تهران، سروش، 1384.

12. ارزیابی تحول دیپلماسی در قرن بیستم، محمدرضا البرزی، تهران، انتشارات سفیر، 1368.
13. استراتژی وحدت در اندیشه سیاسی اسلام، سید احمد موثقی، مقدمه محمدتقی جعفری، چ 2، قم، دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، 1375.
14. اسلام در انقلاب: جنبش های اسلامی معاصر در جهان عرب (بررسی پدیده بنیادگرایی اسلامی)، هرایر دکمچیان، ترجمه حمید احمدی، چ 3، تهران، کیهان.
15. اسلام رسانه ای، ادوارد سعید، ترجمه اکبر افسری، انتشارات طوس، 1379.
16. اسلام، سیاست و حکومت، محمدتقی مصباح یزدی، تهران، دفتر مطالعات و بررسی های سیاسی، 1377.
17. اسلام هراسی در غرب: جنگ سرد جدید فرهنگی علیه مسلمانان در آمریکا و انگلستان، ترجمه و تألیف محمدرضا دهشیری، تهران، انتشارات بین المللی الهدی، 1392.
18. اصول و مبانی جهانگردی، کوپر و همکاران، ترجمه اکبر غمخوار، تهران، فراماد، 1380.
19. اطلاعات سیاسی اقتصادی، «بهار عربی: شورش بر مدرنیته وارداتی»، حسین دهشیار، 1390، ش 283.
20. اقتصاد اجتماعی با برداشتی از اقتصاد اجتماعی اسلام، حسن توانایان فرد، میلاد، تهران، 1357.
21. اقتصاد بین الملل، علیرضا رحیمی بروجردی، تهران، سمت، 1390.
22. الاقتصاد فی الاعتقاد، ابوحامد محمد غزالی، تهران، شمس تبریزی، 1382.
23. امام خمینی و اندیشه های اخلاقی - عرفانی (اخلاق، عرفان و جامعه)، «حکیم وحدت و زعیم کثرت (امام خمینی متفکر دوران گذار به جامعه توحیدی)»، مظفر نامدار طالشانی.
24. امام خمینی و همگرایی جهان اسلام، سیدمحمد هاشمی، نشر نیایش، 1382.
25. الامامه و السیاسه، ابی عبدالله بن مسلم بن قتیبه الدینوری، تهران، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، 1388.
26. انحصار رسانه ها، بن. اچ بگدیکیان، ترجمه داود حیدری، تهران، مرکز مطالعات و تحقیقات رسانه ها، 1374.
27. اندیشه تقریب، «ضرورت همراهی بیداری اسلامی با وحدت اسلامی»، ش 29، 1390.
28. اندیشه سیاسی امام خمینی (قدس سره)، محمدحسین جمشیدی، چ 3، تهران، پژوهشگاه امام خمینی و انقلاب اسلامی (وابسته به مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی)، 1388.

29. اندیشه سیاسی امام خمینی (قدس سره)، یحیی فوزی، تهران، دفتر نشر معارف، 1388.
30. اندیشه های اهل مدینه فاضله، ابونصر محمد فارابی، ترجمه و تحشیه جعفر سجادی، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، 1379.
31. اندیشه های سیاسی در اسلام و ایران، حاتم قادری، تهران، سمت، 1385.
32. انسان و ادیان نقش دین در زندگی فردی و اجتماعی، ترجمه مهران توکلی، تهران، نشر نی.
33. انقلاب اسلامی ایران و امام خمینی (قدس سره)، راشد الغنوشی، ترجمه و توضیحات: سید هادی خسروشاهی، تهران، مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی، 1390.
34. انقلاب اسلامی ایران؛ علل، مسائل و نظام سیاسی، عباسعلی عمید زنجانی، چ1، قم، نشر معارف، 1381.
35. انقلاب اسلامی و نظریه پایان تاریخ، محمد مددپور، قم، بضعه الرسول، 1381.
36. انقلاب ایران و بازتاب جهانی آن، جان ال اسپوزیتو، ترجمه محسن شانه چی، چ2، تهران، انتشارات باز، 1386.
37. انقلاب در کشورهای عربی، واکاوی ریشه ها و عوامل، گردآوری: بهجت قرنی، ترجمه الهام شوشتری زاده، تهران، مؤسسه فرهنگی مطالعات و تحقیقات بین المللی ابرار معاصر، 1391.
38. انقلاب فرامردن و تمدن اسلامی (موج چهارم بیداری اسلامی)، موسی نجفی، تهران، مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران، 1387.
39. انقلاب و بسیج سیاسی، حسین بشیریه، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، 1374.
40. انقلاب های رنگی و انقلاب اسلامی ایران، شعیب بهمن، تهران، انتشارات مرکز اسناد انقلاب اسلامی، 1389.
41. الایدئولوجیه الصهبونیه درسه حاله فی علم اجتماع المعرفه، عبدالوهاب محمد المسیری، کویت، عالم المعرفه، 1982م.
42. ایران در حکومت روحانیون، دیلیپ هیرو، ترجمه محمدجواد یعقوبی دارابی، چ1، تهران، مرکز بازشناسی اسلام و ایران، 1386.
43. بازار مشترک اسلامی، غلام حسین خورشیدی، تهران، مؤسسه انتشارات امیرکبیر، 1367.
44. بازاندیشی درباره رسانه، دین و فرهنگ، استوارت هوور و نات لاندبای، ترجمه مسعود آریایی نیا، تهران، سروش، 1382.

45. بازتاب جهانی انقلاب اسلامی، منوچهر محمدی، چ2، تهران، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، 1386.
46. بازتاب مفهومی و نظری انقلاب اسلامی در روابط بین الملل، محمدرضا دهشیری، چ2، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، 1390.
47. بازخوانی تأثیرات انقلاب اسلامی ایران بر بیداری مسلمانان، سیدمهدی طاهری، قم، مرکز بین المللی ترجمه و نشر المصطفی، 1388.
48. بحار الانوار، محمدباقر مجلسی، بیروت 1403 ه. ق.
49. بررسی فرصت ها و چالش های ایجاد وحدت در سایه بیداری اسلامی با تکیه بر دیدگاه حضرت امام خمینی و مقام معظم رهبری حضرت آیت الله خامنه ای، علیرضا امینی، تهران، نهضت نرم افزاری (وابسته به انتشارات انقلاب اسلامی)، 1391.
50. برهه انقلابی در ایران، علیرضا شجاعی زند، تهران، مؤسسه چاپ و نشر عروج تهران، 1382.
51. بنیادهای نظریه اجتماعی، جیمز کلمن، ترجمه صبوری، تهران، نشر نی، 1377.
52. بنیان مرصوص، عبدالله جوادی آملی، قم، مرکز نشر اسراء، 1378.
53. بولتن ماهنامه اسلام و غرب، «پدیده اسلام ترسی»، فادی اسماعی، ترجمه پرویز شریفی، پیش شماره دوم، 1376.
54. به سوی خدا می رویم، سید محمود طالقانی، تهران، مشعر، 1381.
55. «بیداری اسلامی بر پایه امر به معروف و نهی از منکر»، محمدامین مبلغ.
56. بیداری اسلامی در جهان عرب، مطالعات نظری و موردی، به اهتمام فرزاد پورسعید، تهران، پژوهشکده مطالعات راهبردی، 1392.
57. بیداری اسلامی در گستره سیاست جهانی (درآمدی تحلیلی بر اسلام سیاسی)، گردآوری و تدوین (زیر نظر) غلامرضا خواجه سروی، تهران، دانشگاه امام صادق (ع)، 1390.
58. بیداری اسلامی در نظر و عمل، به کوشش (ویراستار علمی) اصغر افتخاری، تهران، دانشگاه امام صادق (ع)، 1391.
59. بیداری اسلامی و تأثیر آن بر معادلات منطقه ای و بین المللی، امین بنایی بابازاده، تهران، نهضت نرم افزاری (وابسته به انتشارات انقلاب اسلامی)، 1391.

60. بیداری اسلامی، چشم انداز آینده و هدایت آن، معاونت فرهنگی مجمع تقریب مذاهب اسلامی.
61. بیداری اسلامی، علی اکبر ولایتی، تهران، بی نا، 1390.
62. پایان نظم سرمایه اجتماعی و حفظ آن، فرانسیس فوکویاما، ترجمه غلام عباس توسلی، تهران، جامعه ایرانیان، 1379.
63. «پدرسالاری جدید؛ تأملاتی در تعامل دولت و شهروندان در قیام های 2011 جهان عرب»، محمدعلی قاسمی.
64. پژوهش و تحقیق پدیده اسلام هراسی: مصادیق، روندها و ریشه ها، محمودرضا گلشن پژوه، تهران، ابرار معاصر، 1390.
65. پست مدرنیسم و اسلام، اکبر احمد، ترجمه فرهاد فرهمندفر، چ 1، تهران، نشر ثالث، 1380.
66. پوشش خبری اسلام در غرب، ادوارد سعید، ترجمه عبدالرحیم گواهی، چ 1، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، 1378.
67. پویایی فرهنگ و تمدن اسلام و ایران (از رکود تا بیداری اسلامی)، علی اکبر ولایتی، تهران، 1382
68. پویایی فرهنگ و تمدن اسلام و ایران (از رکود تا بیداری اسلامی)، علی اکبر ولایتی، تهران، مرکز چاپ و انتشارات، وزارت امور خارجه، 1386.
69. پیامبر و فرعون، ژیل کیل، ترجمه حمید احمدی، چ 3، تهران، انتشارات کیهان، 1382.
70. تأثیر انقلاب اسلامی ایران بر کشورهای اسلامی، محمداقصر حشمت زاده، چ 4، تهران، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، 1387.
71. تاریخ خلافت عباسیان، از آغاز تا پایان آل بویه، احمدرضا خضری، تهران، سمت، 1379.
72. تاریخ عرب قبل از اسلام، عبدالعزیز سالم، ترجمه باقر حیدری نیا، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، 1380.
73. تاریخ قریش، حسین مؤنس، العصر الحدیث، النشر والتوزیع، 1423ه.ق.
74. تاریخچه بازار مشترک، ژان فرانسوا دونیو و ژرار دروئسن، ترجمه محمد اسفندیاری، چ 1، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، 1375.
75. تأملاتی سیاسی در تاریخ تفکر اسلامی (مجموعه مقالات)، به اهتمام موسی نجفی، «مدخلی بر تاریخ اندیشه سیاسی در اسلام و ایران»، موسی نجفی، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، 1377.

76. تأملی بر نهضت بیداری اسلامی، عباسعلی حیدری، تهران، نهضت نرم افزاری (وابسته به انتشارات انقلاب اسلامی)، 1391.
77. تحلیل مردم شناختی حج بر اساس مناسک گذار، علی سادئی، تهران، انتشارات شلاک، 1386.
78. تحلیلی بر انقلاب اسلامی، منوچهر محمدی، تهران، مؤسسه انتشارات امیر کبیر، 1382.
79. تحول در نظریه های روابط بین الملل، حمیرا مشیرزاده، تهران، سمت، 1384.
80. تحول مفاهیم در روابط بین الملل، حمیرا مشیرزاده و نبی الله ابراهیمی، «پویایی های روش شناختی در روابط بین الملل و مطالعات امنیتی»، مهدی میر محمدی، پژوهشکده مطالعات راهبری، 1389.
81. تحول مفاهیم در روابط بین الملل، حمیرا مشیرزاده و نبی الله ابراهیمی، تهران، پژوهشکده مطالعات راهبری، 1389.
82. ترجمه و تفسیر نهج البلاغه، محمدتقی جعفری، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، 1359.
83. «تروریسم به جای کمونیسم؛ استراتژی دشمن سازی در آمریکا»، عبدالعلی قوام، 1381/5/27، ش 656.
84. تروریسم مقدس اسرائیل، لیویا روکاچ، ترجمه مرتضی اسعدی، تهران، کیهان، 1365.
85. تصور و واقعیت، مرکز اطلاعات سازمان ملل متحد در تهران، تهران، 1378.
86. تغییرات اجتماعی، گی روشه، ترجمه منصور وثوقی، تهران، نشر نی، 1380.
87. تفسیر المیزان، محمدحسین طباطبایی، ترجمه سیدمحمدباقر موسوی همدانی، قم، دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، 1374.
88. تفسیر آسان، محمدجواد نجفی خمینی، تهران، انتشارات اسلامی، 1398ه.ق.
89. تفسیر نمونه، ناصر مکارم شیرازی و دیگران، تهران، دارالکتاب الاسلامیه، 1371.
90. تکنولوژی های جدید ارتباطی در کشورهای در حال توسعه، جریس هنسون و او مانا نارون، ترجمه داوود حیدری، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، 1388.
91. التكوين التاريخي للامه العربيه: دراسه في الهويه والوعي، عبدالعزيز الدوري، بيروت، مركز دراسات الوحده العربيه، 1984م.
92. تمدن برتر: نظریه تمدنی بیداری اسلامی و طرح عالم دینی، موسی نجفی، چ 1، اصفهان، نشر آرما، 1390.
93. توسعه در مکاتب متعارض، احمد ساعی، تهران، نشر قومس، 1384.

94. جامعه مدنی و دولت: کاوش هایی در نظریه سیاسی، نیراچاندوک، ترجمه فریدون فاطمی و وحید بزرگی، تهران، مرکز، 1377.
95. جامعه شناسی ارتباطات، باقر ساروخانی، چ 23، تهران، اطلاعات، 1388.
96. جامعه شناسی توسعه اصول و نظریه ها، تقی آزاد ارمکی، تهران، علم، 1386.
97. جامعه شناسی دین، همیلتون ملکم، ترجمه محسن ثلاثی، تهران، مؤسسه فرهنگی انتشارات تبیان، 1381.
98. جامعه شناسی دین، یواخیم واخ، ترجمه جمشید آزادگان، تهران، سمت، 1387.
99. جامعه شناسی سیاسی اسرائیل، اصغر افتخاری، تهران، مرکز پژوهش های علمی و مطالعات استراتژیک خاورمیانه، 1380.
100. جامعه شناسی سیاسی جنبش های اسلامی، حمید احمدی، تهران، دانشگاه امام صادق، 1390.
101. جامعه شناسی سیاسی معاصر، جهانی شدن، سیاست و قدرت، کیت نش، ترجمه تقی دلفروز، تهران، کویر، 1380.
102. جامعه شناسی شعارهای انقلاب اسلامی، محمدحسین پناهی، تهران، مؤسسه فرهنگی دانش و اندیشه معاصر، 1383.
103. جامعه شناسی، آنتونی گیدنز، ترجمه منوچهر صبوری، چ 13، تهران، نی، 1376.
104. جنگ نرم و ویژه جنگ رسانه ای، حمید ضیایی پور، تهران، مؤسسه فرهنگی مطالعات و تحقیقات بین المللی ابرار معاصر، 1383.
105. جوان و بحران هویت، محمدرضا شرفی، تهران، سروش، 1381.
106. جهان شمولی اسلام و جهانی سازی (2)، به کوشش سید طه مرقاتی، تهران، مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی، 1382.
107. جهانگردی و چشم اندازی جامع، وای چاک گی، ترجمه: علی پارساییان و محمد اعرابی، تهران، دفتر پژوهش های فرهنگی، 1382.
108. جهانی شدن سیاست: روابط بین الملل در عصر نوین، اسمیت استیو و جان بیلیس، ترجمه ابوالقاسم راه چمنی و دیگران، تهران، انتشارات مؤسسه فرهنگی مطالعات و تحقیقات بین المللی ابرار معاصر، 1383.
109. جهانی شدن فرهنگ هویت، احمد گل محمدی، تهران، نشر نی، 1381.

110. جهانی شدن و نظریه روابط بین الملل، یان کلارک، ترجمه فرامرز نقی لو، تهران، دفتر مطالعات سیاسی و بین المللی، 1382.
111. جهانی شدن یا استعمار مجدد: جهان اسلام در قرن بیست و یکم، محمداحسان علی محمدی، لندن، انتشارات طاها، 2002م.
112. جهانی شدن، تئوری های اجتماعی و فرهنگ جهانی، رابرتسون، ترجمه کمال پولادی، تهران، نشر ثالث، 1380.
113. جهانی شدن، مالکوم واترز، ترجمه اسماعیل گیوی و سیاوش مریدی، تهران، سازمان مدیریت صنعتی، 1379.
114. چالش های اجتماعی- فرهنگی سنت و مدرنیته در ایران، محمدعلی محمدی، تهران، دانشگاه آزاد اسلامی، 1389.
115. چکیده مقالات همایش عملیات روانی، مهندسی و آینده پژوهی، «دیپلماسی عمومی یا براندازی نرم: نبرد بین گفتمانی»، مهدی میرمحمدی، ستاد کل نیروهای مسلح، 1387.
116. حج از نگاه حقوق بین الملل، سید محمد خامنه ای، تهران، سازمان انتشارات کیهان، 1371.
117. حج تجلی معنویت و کانون دیپلماسی فرهنگی جهان اسلام، به کوشش ابراهیم حاجیانی، تهران، پژوهشکده تحقیقات راهبردی مجمع تشخیص مصلحت نظام، 1391.
118. حج در آینه روان شناسی، محمدرضا احمدی، چ 1، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، 1390.
119. حج و بیداری اسلامی در اندیشه امام خمینی، محسن محمدی، قم، پژوهشکده حج و زیارت، 1391.
120. حج و مهدویت، حسینی الهی نژاد، تهران، مشعر، 1391.
121. حج، علی شریعتی، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، 1360.
122. حركة الفتح الاسلامی فی القرن الاول، شکری فیصل، بیروت، دارالعلم للملایین، 1974م.
123. حرکت امام خمینی و تجدید حیات اسلامی، راشد الغنوشی، ترجمه هادی خسروشاهی، چ 1، تهران، اطلاعات، 1372.
124. خاورمیانه، (ویژه اسلام گرایی و بیداری اسلامی در خاورمیانه)، «انقلاب های عربی و فلسطین: بازگرداندن بعد ملی یا تحکیم بعد اسلامی؟»، ابراهیم ابراش، ترجمه ابراهیم شوشتری زاده، مؤسسه

فرهنگی مطالعات و تحقیقات بین المللی ابرار معاصر تهران، ش 8، 1390.

125. خسی در میقات، جلال آل احمد، تهران، جامه داران، 1387.

126. دارالصفدی، دمشق، 1994م؛ پرونده اسرائیل و صهیونیسم سیاسی، روزه گارودی، ترجمه نسرین حکمی، تهران، سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، 1369.

127. دانش سیاسی (دو فصلنامه علمی پژوهشی علوم سیاسی)، «زمینه های رشد اسلام هراسی ساختمان در بریتانیا»، کاووس سیدامامی و سید محمد مهدی حسینی فائق، ش 14، دانشگاه امام صادق، 1390.

128. درآمدی بر نظریه ارتباطات جمعی، دنیس مک کوئیل، ترجمه پرویز اجلالی، تهران، دفتر مطالعات و توسعه رسانه ها، 1385.

129. درآمدی بر نظریه سیاسی امام خمینی، محمدرضا ده شیری، چ 2، تهران، مرکز اسناد انقلاب اسلامی، 1380.

130. دولت و حکومت در اسلام، سیری در نظریه سیاسی فقهای مسلمان از صدر اسلام تا اواخر قرن سیزدهم، آن. کی. اس. لمبتون، تهران، مؤسسه چاپ و نشر عروج، 1374.

131. دیپلماسی رسانه ای، علی محمد اسماعیلی، تهران، مؤسسه جام جم، 1388.

132. دیپلماسی عمومی ایالات متحده در قبال ایران، فواد ایزدی، تهران، انتشارات دانشگاه امام صادق، 1390.

133. دین و اقتصاد، دانشگاه امام صادق (ع)، ترجمه محمد مهدی عسکری و دیگران، دانشگاه امام صادق، 1390.

134. دین و روابط بین الملل، یورگن هابرماس و دیگران، «اسلام و غرب، صدای گفت و گوی مسلمانان»، جان لی اسپوزیتو و جان اوول، پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی، 1386.

135. رسانه، «ارتباطات و توسعه؛ چهار دهه نظریه پردازی ... و امروز؟»، محمد مهدی فرقانی، ش 46، 1380.

136. «رسانه های عربی در بیست سال گذشته: فرصت ها و چالش ها»، رشا عبدالله.

137. رسانه ها و دین: از رسانه های سنتی تا تلویزیون، ناصر باهنر، تهران، صدا و سیما جمهوری اسلامی ایران، 1385.

138. رسانه ها و راه های تقویت مشارکت مردم در صحنه های سیاسی و اجتماعی، سعید کریمی، چ 1، قم، بوستان کتاب، 1382.

139. روابط بین الملل و جامعه شناسی تاریخی، استفن هایدن، ترجمه جمشید زنگنه، تهران، دفتر مطالعات سیاسی و بین الملل، 1379.
140. رویارویی تمدن ها، ساموئل هانتینگتون، ترجمه مجتبی امیری، تهران، مرکز چاپ و انتشارات امور خارجه، 1381.
141. رویکردها و طرح های آمریکایی درباره ایران، علی عبدالله خانی، تهران، مؤسسه ابرار، 1385.
142. رهبری و انقلاب، حسین حسینی، تهران، پژوهشکده امام خمینی و انقلاب اسلامی، 1381.
143. سامان سیاسی در جوامع دستخوش دگرگونی، ساموئل هانتینگتون، ترجمه محسن ثلاثی، تهران، علم، 1375.
144. سخن نامه حج، محمد محمدی ری شهری، قم، دارالحدیث، 1390.
145. سرشت نمادین اجتماع، آنتونی پل کوهن، ترجمه عبدالله گیویان، تهران، دانشکده صدا و سیمای جمهوری اسلامی ایران، 1390.
146. سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران؛ بازبینی نظری و پارادایم ائتلاف، محمود سریع القلم، تهران، مرکز تحقیقات استراتژیک، 1379.
147. سیاست خارجی و روابط بین الملل از دیدگاه امام خمینی، علی بیرکی داستانی، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، 1381.
148. سیر اعلام النبلاء، محمدبن احمد ذهبی، بیروت، 1402-1409ه.ق.
149. «شکل دادن مجدد به اقتصاد مالیه و بانکداری اسلامی در سیاست جهانی»، بیل مائورر، ترجمه رضا سیمبر، دانشگاه امام صادق، 1389.
150. شرایع الاسلام، شیخ صدوق، قم، انتشارات اسماعیلیان، 1376.
151. شیخ محمد شلتوت آیت شجاعت، علی احمدی، تهران، مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی، 1383.
152. صحیفه حج، چ2، مشعر، تهران، 1387.
153. صدور انقلاب از دیدگاه امام خمینی (تبیان، دفتر ششم).
154. صهبای حج، عبدالله جوادی آملی، قم، مرکز نشر اسراء، 1385.
155. عدالت در اندیشه سیاسی اسلام، بهران اخوان کاظمی، قم، بوستان کتاب، 1382.
156. علل پیشرفت اسلام و انحطاط مسلمین، زین العابدین قربانی، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی،

157. غربی سازی جهان، سرژلاتوش، ترجمه فرهاد مشتاق صفت، سمت، تهران، 1379.
158. فرهنگ و اندیشه، «موج چهارم امنیتی و پارادوکس های امنیت ملی در ایران امروز»، محمدرضا تاجیک، ش 14 و 15، 1384.
159. فصلنامه 15 خرداد، «غفلت غربی و بیداری اسلامی: دو حرکت متعارض در دنیای معاصر»، مصطفی امه طلب، سال 4، دوره 3، 1386.
160. فصلنامه اسلامی «ایران هراسی در آمریکا: بازنمایی شرق شناسانه در برنامه هسته ای ایران در مستند ایرانیم»، فواد ایزدی و دیگران، ش 35، 1392.
161. فصلنامه اقتصاد اسلامی، «ابهام در اهداف نظام اقتصادی اسلام و ساماندهی آن»، احمدعلی یوسفی، سال 6، 1385.
162. فصلنامه اقتصاد اسلامی، «علم اقتصاد اسلامی، تعریف و روش»، منذر کهف، ترجمه سید حسین میرمعزی، سال 6، 1385.
163. فصلنامه امنیت ملی، «تأثیر بیداری اسلامی بر گفتمان جدید قدرت منطقه ای»، سعدالله زارعی و همکاران، ش 4، 1391.
164. فصلنامه بین المللی روابط خارجی، «ایران هراسی: دلایل و پیامدها»، محسن شریعتی نیا، ش 6، 1389.
165. فصلنامه پژوهش فرهنگی، «مناسک حج در نگارگری اسلامی و نقش آن در همبستگی ملی و وحدت اسلامی»، مهناز شایسته فر، ش 12، 1389.
166. فصلنامه تحقیقات فرهنگی، «رسانه و فرهنگ سازی»، محمدرضا دهشیری، ش 8، 1388.
167. فصلنامه سیاست خارجی، «پیچیدگی و تناقض های جهانی شدن»، جیمز روزنا، ش 13، 1378.
168. فصلنامه سیاست خارجی، «علل تحول تروریسم در عصر پست مدرن»، عنایت الله یزدانی و محمد خدابنده، ش 4، 1386.
169. فصلنامه علمی- پژوهشی علوم سیاسی، «نقش انقلاب اسلامی و الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت در ایجاد تمدن اسلامی- ایرانی»، رسول نوروزی، دانشگاه باقرالعلوم، ش 60، 1391.
170. فصلنامه علوم سیاسی، «اسلام، غرب و رسانه ها»، کریم خان محمدی، ش 36، 1385.
171. فصلنامه قیاسات، «عبادت و سیاست تاروپود حج»، محمد محمدی اشتهاردی، ش 21، 1384.

172. فصلنامه مطالعات امنیتی، «ابعاد اجتماعی برنامه امنیتی اسرائیل: دستور کاری برای قرن بیست و یکم»، اصغر افتخاری، ش 1، 1372.
173. فصلنامه مطالعات امنیتی، «ابعاد اجتماعی برنامه امنیتی اسرائیل؛ دستور کای برای قرن بیست و یکم»، اصغر افتخاری، ش 1، 1372.
174. فصلنامه مطالعات انقلاب اسلامی، «ارکان امت واحده و تمدن اسلامی از منظر امام خمینی و مقام معظم رهبری»، مسعود معینی پور و رضا لک زایی، ش 28، 1391.
175. فصلنامه مطالعات راهبردی، «تحلیل امنیت در پارادایم های حاکم بر روابط بین الملل»، مجید عباسی اشلقی، ش 3، 1383.
176. فصلنامه مطالعات راهبردی، «دگرگونی در نظریه ها و مفهوم امنیت بین المللی»، محمود یزدان فام، ش 4، 1386.
177. فصلنامه مطالعات راهبردی، «رهیافت های شناخت شناسی امنیت»، محمود عسگری، ش 2، 1382.
178. فصلنامه مطالعات ملی، «تحلیل سازه انگارانه از هویت ملی در دوران جنگ تحمیلی»، بهاره سازمند، ش 22، 1384.
179. فصلنامه مطالعات ملی، «جهانی شدن و هویت ملی»، محمدرضا دهشیری، ش 5، 1379.
180. فصلنامه مطالعات منطقه ای جهان اسلام، «اصلاحات سیاسی در عربستان سعودی: حال و آینده»، عمرو حمزاوی، ترجمه محمدرضا بلوردی، ش 25، 1385.
181. فضا و نابرابری اجتماعی، عماد افروغ، تهران، دانشگاه تربیت مدرس، 1377.
182. فقر تاریخی گری در حوزه فرهنگ و تمدن غربی، کارل ریموند پوپر، ترجمه احمد آرام، تهران، انتشارات خوارزمی، 1350.
183. فقه الزکاه، یوسف قرضاوی، بیروت، مؤسسه الرساله، 1397 ه.ق.
184. فقه سیاسی، عباسعلی عمید زنجانی، تهران، امیرکبیر، 1373.
185. القاعده از پندار تا پدیدار، حمیدرضا اسماعیلی، تهران، اندیشه سازان نور، 1386.
186. قبله عالم؛ ژئوپلتیک ایران، گراهام فولر، ترجمه عباس مخبر، چ 5، تهران، نشر مرکز، 1390.
187. قدرت در عصر اطلاعات، از واقع گرایی تا جهانی شدن، جوزف نای، ترجمه سعید میرترابی، تهران، پژوهشکده مطالعات راهبردی، 1387.
188. کاربرد اندیشه سیستمی، درک هیچنز، ترجمه رشید اصلانی، تهران، مرکز آموزش مدیریت دولتی،

189. الکافی، محمدبن یعقوب کلینی، بیروت، چاپ علی اکبر غفاری، 1401ه.ق.
190. کالبد شکافی تهدید، اصغر افتخاری، تهران، دانشگاه امام حسین، 1385.
191. کتاب بیداری اسلامی (المجتمع والدوله فی الوطن العربی)، سعدالدین ابراهیم، ترجمه کمال باغجری، تهران، مؤسسه فرهنگی مطالعات و تحقیقات بین المللی ابرار معاصر، 1390.
192. کتاب بیداری اسلامی (ویژه مطالعات موردی)، تهران، مؤسسه فرهنگی مطالعات و تحقیقات بین المللی ابرار معاصر، 1391.
193. کنز العمال فی سنن القوال و الافعال، علی بن حسام الدین متقی، بیروت، مؤسسه الرساله، 1409ه.ق.
194. کیهان فرهنگی، «جهان اسلام و رسانه های جهانی»، حمید مولانا، ش 189، 1381.
195. گذار به دموکراسی ملاحظات نظری و مفهومی، ساموئل پی. هانتینگتون، ترجمه و تألیف محمدعلی کدیور، تهران، گام نو، 1386.
196. گردشگری و توسعه در جهان سوم، جان لی، ترجمه علیرضا افتخاری و دیگران، تهران، شرکت چاپ و نشر بازرگانی، 1378.
197. گفتمان آیت الله خامنه ای، شبکه های مجازی و تغییرات راهگشا در جریان بیداری اسلامی، محمدسجاد نجفی، تهران، نهضت نرم افزاری (وابسته به انتشارات انقلاب اسلامی)، 1391.
198. ماهنامه علمی - ترویجی معرفت، «مقایسه فضای تبلیغی تلویزیون و مسجد»، حسن خیری، ش 8، 1387.
199. مبانی ارتباطات جمعی، محمد دادگران، چ 9، تهران، مروارید، 1385.
200. مبانی مشروعیت حکومت، نظریه ابوالحسن ماوردی، غلامرضا ذاکر صالحی، قم، بوستان کتاب، 1389.
201. مبانی نظری بیداری اسلامی در قرن اخیر با تأکید بر اندیشه های حضرت آیت الله العظمی سید علی خامنه ای رهبر معظم انقلاب اسلامی، بتول یوسفی، تهران، نهضت نرم افزاری (وابسته به انتشارات انقلاب اسلامی)، 1391.
202. متن کامل گزارش ریاست دبیرخانه نشان حلال، عبدالحسین فخاری، تهران، دبیرخانه نشان حلال، 1386.

203. متین، «پیوند اخلاق و سیاست در تفکر اسلامی»، دانیل اچ. فرانک، ترجمه مسعود صادقی علی آبادی، ش 9.
204. مجله الدراسات الفلستینیه، «الثورات العربیه والفلسطین، استعاد البعد القویم ام تعزیر البعد الاسلامی؟»، ابراهیم ابراش، 2011م.
205. مجله حضور، «دستاورد های انقلاب اسلامی در جهان امروز»، احمد هوبر، ش 1، 1370.
206. مجله خیمه، «ضرورت های توسعه گردشگری مذهبی در ایران»، ساناز عرب خدری، ش 46، 1387.
207. مجله علمی پژوهشی راهبرد، «بنیادهای فکری القاعده»، عباس نجفی فیروزجانی، ش 27، 1382.
208. مجله فقه (کاوشی نو در فقه اسلامی)، «دلایل فقهی ضرورت تشکیل بازار مشترک اسلامی»، احمد مبلغی، ش 39، 1389.
209. مجله نامه اتاق بازرگانی، «تولید فرآورده های غذایی حلال صنعتی رو به گسترش و تجارتی رو به توسعه»، مهر آفرین، ش 339، 1375.
210. مجمع الفائده والبرهان، احمد اردبیلی، قم، مؤسسه نشر اسلامی، 1413 ه.ق.
211. مجموعه مقالات اولین همایش حج و اقتصاد، قم، پژوهشکده حج و زیارت، 1391.
212. مجموعه مقالات چهاردهمین جشنواره بین المللی شیخ طوسی: بیداری اسلامی، «بیداری اسلامی و مبانی فقهی آن»، عبدالرحیم اخلاقی، مرکز بین المللی ترجمه و نشر المصطفی، 1390.
213. مجموعه مقالات چهاردهمین جشنواره بین المللی شیخ طوسی: بیداری اسلامی، «نقش مطالبات اقتصادی در انقلاب و خیزش کشورهای عربی»، محسن معارفی، مرکز بین المللی ترجمه و نشر المصطفی، 1390.
214. مجموعه مقالات چهارمین کنگره بین المللی جغرافی دانان جهان اسلام، «نقش گردشگری در فرایند همگرایی فرهنگی کشورهای اسلامی»، حمید جلالیان و دیگران، 1389.
215. مجموعه مقالات دیپلماسی رسانه ای، رضا صالحی امیری، تهران، مجمع تشخیص مصلحت نظام پژوهشکده تحقیقات استراتژیک، 1387.
216. مجموعه مقالات نخستین همایش جهانگردی و جمهوری اسلامی ایران، «جهانگردی و ارتباط میان فرهنگی»، محمد هادی همایون، 1376.
217. مجموعه مقالات همایش اندیشه های سیاسی و اجتماعی امام خمینی، چ 1، قم، مرکز بین المللی

ترجمه و نشر المصطفی (وابسته به جامعه المصطفی العالمیه)، 1389.

218. مجموعه مقالات همایش اندیشه های سیاسی و اجتماعی امام خمینی (قدس سره)، «اخلاق و سیاست در اندیشه امام خمینی»، اکرم نامور، چ 8، قم، مرکز بین المللی ترجمه و نشر المصطفی (وابسته به جامعه المصطفی العالمیه)، 1389.

219. مجموعه مقالات همایش رسانه ها و ثبات سیاسی - اجتماعی جمهوری اسلامی ایران، گروهی از نویسندگان، تهران، پژوهشکده مطالعات راهبردی، 1381.

220. مجموعه مقالات، جهانی شدن: فرصت ها و چالش ها...، تهران، مؤسسه مطالعات راهبردی و آموزش و پرورش، 1382.

221. مجموعه مقاله های سمینار بررسی سیاست ها و برنامه های توسعه جهانگردی در جمهوری اسلامی ایران، «زمینه های فرهنگی توسعه جهانگردی»، ابوالحسن فقیهی و مهدی کاظمی، 1382.

222. مدرس علوم انسانی، «مقدمه ای بر نظریه وابستگی در جامعه شناسی توسعه»، تقی آزادارمکی، ش 5، 6 و 7، 1370-1371.

223. مرآة العقول فی شرح خبار آل الرسول، محمدباقر مجلسی، چ 2، تهران، دارالکتب الاسلامیه 1404 ه. ق.

224. «مدیریت گردشگری فرهنگی»، پریسلا بونی فیس، ترجمه محمود عبدالله زاده، نشر دفتر پژوهش های فرهنگی، 1376.

225. مردم، دولت و هراس، باری بوزان، تهران، پژوهشکده مطالعات راهبردی، 1378.

226. مروری بر صنعت گردشگری، سیمین تولایی، تهران، دانشگاه تربیت معلم، 1386.

227. مشکل از کجا آغاز شد؟ تأثیر غرب و واکنش خاورمیانه، برنارد لوئیس، ترجمه شهریار خواجهیان، چ 1، تهران، نشر اختران، 1384.

228. المغنی فی ابواب التوحید و العدل، قاضی عبدالجبار، بیروت، داراحیاء التراث، بی تا.

229. مقالات برگزیده همایش بیداری اسلامی در اندیشه سیاسی حضرت آیت الله العظمی امام خمینی و حضرت آیت الله العظمی خامنه ای.

230. مقالات برگزیده همایش نظریه بیداری اسلامی در اندیشه سیاسی حضرت آیت الله العظمی امام خمینی و حضرت آیت الله العظمی خامنه ای، تهران، نهضت نرم افزاری (وابسته به انتشارات انقلاب اسلامی)، 1391.

231. مقدمه ابن خلدون، ابن خلدون، ترجمه محمدپروین گنابادی، چ 8، تهران، علمی و فرهنگی، 1375.

232. موج سوم بیداری اسلامی، عبدالله گنجی، تهران، مؤسسه مطالعات اندیشه سازان نور، تهران، 1388.
233. مؤلفه های اندیشه سیاسی امام خمینی، «امام خمینی و نقد تجدد و ترقی در جامعه دینی و غیردینی»، مظفر نامدار.
234. مؤلفه های اندیشه سیاسی امام خمینی (قدس سره)، «امام خمینی و نقد مدرنیزاسیون در اندیشه ترقی (بر اساس اصول اندیشه تعالی)»، موسی نجفی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران، 1379.
235. المیزان فی تفسیر القرآن، محمدحسین طباطبایی، قم، دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین، 1417 ه.ق.
236. المیزان فی تفسیر القرآن، محمدحسین طباطبایی، ترجمه سید محمدباقر موسوی همدانی، بنیاد علمی و فکری علامه طباطبایی، 1363.
237. میعاد با ابراهیم، علی شریعتی، تهران، انتشارات مونا، 1361.
238. نشریه پژوهش و سنجش، «مخاطب شناسی رسانه»، حسام الدین آشنا، ش 26، 1380.
239. نظریه اجتماعی سیاست بین الملل، الکساندر وفت، ترجمه حمیرا مشیرزاده، تهران، دفتر مطالعات سیاسی و بین الملل، 1384.
240. نظریه بیداری اسلامی بر اساس اندیشه سیاسی حضرت آیت الله العظمی خامنه ای، موسی نجفی، تهران، نشر نهضت نرم افزاری، 1391.
241. نظریه های ارتباطات، جیمز تانکارد و ورنر سورین، ترجمه علیرضا دهقان، چ 3، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، 1386.
242. نظریه های انقلاب: وقوع، فرایند و پیامدها، محمدحسین پناهی، تهران، سمت، 1389.
243. «نظریه وحدت آفرینی دشمن مشترک و کشورهای مسلمان نشین»، ابراهیم برزگر، معاونت فرهنگی مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی، 1384.
244. نوسفلی گری و جهانی شدن امنیت خاورمیانه، بنی الله ابراهیمی، تهران، پژوهشکده مطالعات راهبردی، 1392.
245. نه شرقی نه غربی (رابطه خارجی ایران با آمریکا و شوروی)، نیکی کدی و مارک گازیوروسکی، ترجمه ابراهیم متقی و الهه کولایی، تهران، نشر مرکز اسناد انقلاب اسلامی، 1379.

246. وحدت از دیدگاه امام خمینی (تبیان، آثار موضوعی، دفتر یازدهم)، آیت الله سید روح الله خمینی، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، 1386.
247. وحدت از دیدگاه امام خمینی (تبیان، دفتر پانزدهم)، معاونت پژوهش مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، چ 1، قم، 1376.
248. وحدت اسلامی: مبانی، عرصه ها، موانع و راهکارها، محمدرسول حسینی، قم، جامعه المصطفی العالمیه، 1388.
249. وسایل ارتباط جمعی و امپراتوری آمریکا، هربرت شیلر، ترجمه احمد میرعابدینی، تهران، سروش، 1377.
250. وسایل ارتباط جمعی، کاظم معتمدنژاد، چ 5، تهران، دانشگاه علامه طباطبائی، 1385.
251. ولایت فقیه، امام خمینی، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، 1380.
252. هراس بنیادین (اروپامداری و ظهور اسلام گرایی)، بابی سعید، ترجمه غلامرضا جمشیدی ها و موسی عنبری، تهران، دانشگاه تهران، 1389.
- 253.
- "Swords Into Plow Shares: The Problems and Progress of International Organization", Inis L. Claude, New York, Random House, 1971. 254. A Terrible Beauty (also published as Modern Mind: An intellectual history .of the 20th century), Peter Watson, Weidenfeld Nicolson Ltd, 2001
255. A World Without Islam, Graham Fuller, Hachette Book Group USA, 2010
256. Alqade in the west as a youyht Movment, the Power a Narrative, Oliver Roy, Microcon Policy Working .Paper 2, Brighton, Microcon, 2008
257. America Embatted, R. Crockatt, Rrouledge, 2003
258. Anthropology of Religion: An Introduction, Fiano Boowie, oxford Massachusetts: black well, 2006
259. Autobiography of Malcolm x, X Malcolm, New York: Grove press, 1966

- Bringin Religion in to International Relations, Jonathan Fox, shmuel sandler, Macmillian New york .260
.2004
- Current History, "China Unpeaceful Rise .261
- Mersheimer J. J., 2000. 262. Ed, visions of Internal Relations: Assesing an Academic Field, Richard , "
,w.Mansbach
- Deterritori alizing Global Politics " , South Carolina: unersity of south Carolina press, 2002. 263. "
European Journal of International Relation, "Ontological Security in Word Politics: State Identity and
.Security Dilemma", Jennifer Mitzen, 2006
.Foreign Affairs .264
- .When the Shiites Rise " , Nasr, V.R, 2006. 265. Globalization, M. Waters, New York: Routledge, 1995 "
- .Gommunications Power, Manuel Castells, Oxford University Press, 2009 .266
- Guests of God: pilgrimage and politics in the Islamic world, Bianchi Robert R, Oxford and New york: .267
.oxford university press, 2004
- IISS, "Egypt, Tonisia .268
- and Iran", shibly Telhami, February, 2011. 269. Image and pilgrimage in Christian culture: anthropological ...
.perspectives, Turner, victor, New York: Columbia university press, 1978
- Image and pilgrimage in chritian culture: anthropological perspectives, Turner, vector Turner, Edith, .270
.New York: Columbia university press, 1978
- in: John L. Esposito (ed), Voice of Resurgent Islam, "The nature of The Islamic Resurgence", Khurshid .271
.Ahmad, New York: oxford university, 1983
- In: Politics and the Third World, "The State in Post-Colonial Societies: Pakistan and .272
.Bangladesh", Haruza Alavi, Harry Goulbourne, ed, London, Macmillan, 1989
,Institute for Policy Studies .273
- Iran in the Crosshairs How to Prevent Washingtons Next War " , Bennis Phyllis, 2008. 274. Interantional "

Anarchy and The limits of Cooperation: A Realist Critique "

ص:236

,Joseph M.Grieco, Vol 42, No 3, 198??. 275. Interantional Studies Association , "

Constructivist Security Studies of a Research Program " , Tho Farrell, Blackwell Publishing, 2002. 276. "

International Affaires, "Sovereignty an Interoduction and Brief History", Daniel Philpott, vol.48, No.2,
.Winter 1995

International Journal of Politics, Culture and Society, "Theorizing religion in a globalizing world", .277
.Karner Christian and Aldridge Alan, Vol 18, No 1, 2004

International Politics, "Thy Will Be Done: The New Foreign of Americas Christian Right", Stuart Croft, .278
.No 44, 2007

,International Studies Review .279

Toward a post-Western IR: The Umma, Khalsa, and Critical International Relations Theory " , Giorgio "
Shani, No 10, 2008. 280. Islam and the west: Conplict or Cooperation, Amin Saikal, Palgrave Macmillan,
.New York, 2003

Journal of humanities and Social Sciences, "International Migration and the politics of Identity and .281
.security", Yannis A. Stivachtis, 2008

,Journal of International Affairs .282

Cyber politik: The Changing Nature of Power in The In Pormation Age " , David J. Rothkopf, Vol 51, No 2, "
,Columbia university, New York, Spring 1988. 283. Journal of International Affairs

Cyber politik: The Changing Nature of Power in The In Pormation Age " , David J. Rothkopf, Vol 51, No 2, "
Columbia university, New York, Spring 1988. 284. Mass Media, Politics and Society in the Middle Est,
"Introduction: Mass Media in the

Middle Est: Patterns of Political and Social Change", Kai Hafer, Cresskill and NewJersy, Hampton Press Inc,
.2001

.Modern Islamic Political Thought, Hamid Enayat, Austin: University of texas press, 1982 .285

- New Challenges, New Tools for Defence Decision Making, Stuart E. Johnson, Martin Libicki . 286
 .F.Treverton, New York, Rand, 2003
- Non-governmental Organizations in United Nations system: The Emerging Role of International Civil .287
 .society, Otto D, 18 Hum, Rts, Q. 107, 1996
- Norwood, "News Media and Foreign Relations: A Multyfaceted Perspective", Malek, Abbas, New . 288
 .Jersey: Ablex Publishing Corporation, p79-89
- Political Islam world Political and Europe, Democratic Peace and Euro-Islam Versus Global Jihad, .289
 .Bassam Tibi, Newyork, Routledge, 2008
- Principled World Politics, "The Normative Promise of Nonstate Actors: A Theoretical Account of . 290
 .Global Civill Society", in P. Wapner and L. Ruiz eds, Wapner, Paul, Lanham, Rowman and Littlefield, 1999
- Security: A New Framefork for Analysis, Waver Buzan, J. Dewilde, Boulder, Co. Lynne, Reinner, . 291
 .1998
- .Survival, "Americca Egept after the Uprisings", Marc Lynch, vol.53, No.2, April May 2001 .292
- .The Blackwell Companion to Globalization, Ritzer George, ed, London, Blackwell, 2007 .293
- .The Capitalist World-Economy, Immanuel Maurice Wallerstein , Cambridge University Press, 1979 .294
- .the center out there: pilgrims Goal, Turner, victor, History of religions, 12(3), 1973 .295
- The cultural Morph space of ritual form: Examining modes of religiosity cross-culturally, Atkinson, . 296
 .Quentin Whitehouse, Harvey, Evolution, and human behavior (32), 2011
- .The Information Age: Economy Society and Culture, Manuel Castells, Blak well, Wiley 2010 .297
- The Media Monopoly, Ben Bagdikian, sixi .298
 .dition, Beacon Press, Boston, 2000 ف me ق

the ritual process: structure and anti-structure, Turner, victor, Ithaca and New York: Cornell university .299
.press, 1966

The state in Global perspective, especially chap: paradigms of Modern state Formation in the periphery, .300
.Kazancigil ed, London, Macmillan 1979

The USA, ILO, UNESCO and IAEA: Politicization and Withdrawal in The Specialized Agency, Mark .301
.Imber, New York: St. Martins Press, 1989

Theory and Society, "Clientelism and Conceptual Stretching differentiating among concept and among .302
.analytical levels", Tina Hilgers, No.40(5), 2011

,World Politics .303

.Alliance in Unipolar World " , Wallt, 2009 "

ص:239

بسمه تعالی

هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ

آیا کسانی که می دانند و کسانی که نمی دانند یکسانند؟

سوره زمر/ 9

آدرس دفتر مرکزی:

اصفهان - خیابان عبدالرزاق - بازارچه حاج محمد جعفر آباده ای - کوچه شهید محمد حسن توکلی - پلاک 129/34 - طبقه اول

وب سایت: www.ghbook.ir

ایمیل: Info@ghbook.ir

تلفن دفتر مرکزی: 03134490125

دفتر تهران: 021 - 88318722

بازرگانی و فروش: 09132000109

امور کاربران: 09132000109

مرکز تحقیقات رایانگی

اصفهان

گامی

WWW

برای داشتن کتابخانه های تخصصی
دیگر به سایت این مرکز به نشانی

www.Ghaemiyeh.com

www.Ghaemiyeh.net

www.Ghaemiyeh.org

www.Ghaemiyeh.ir

مراجعه و برای سفارش با ما تماس بگیرید.

۰۹۱۳ ۲۰۰۰ ۱۰۹

